

“CATALOGUS EPISCOPORUM ET ARCHIEPISCOPORUM URBIS IADERTINAE” ARHIDAKONA VALERIJA PONTEA

Zvezdan STRIKA
Augsburg

UDK 949.75:262.12 (093) Zadar
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 31. XII. 2005.

U Znanstvenoj knjižnici u Zadru pohranjene su danas tri kronotakse zadarskih biskupa i nadbiskupa, čiji bi autor trebao biti Valerije Ponte: Ms 856, fol. 32–38, ovdje označen kao Catalogus A, zatim Ms 856, fol. 43–44^a, ovdje naveden kao Catalogus C, te još Ms 112, fol. 31–35, ovdje spomenut kao Catalogus D. Radi lakšeg pregleda preuzeta su iz Ponteove “Historia ecclesiae Iadrensis” imena biskupa i nadbiskupa, Ms 112, fol. 15^a–27^a, koji je označen kao Catalogus B. Sve spomenute kronotakse su pri redanju biskupa skoro identične navodeći imena dvadesetorice biskupa. U pitanju nadbiskupa se znatno razlikuju i samim time pokazuju kako Ponte nije mogao biti svima autor. Ponte je autor samo prve kronotakse (Catalogus A). Ova serija predstavlja autorovu radnu skicu; nastala je poslije 1637. godine i dovršena za vrijeme nadbiskupa Teodora Balbija; u njoj su uz imena biskupa spomenuta još i 48 nadbiskupa. Druge se dvije kronotakse razlikuju, Catalogus C navodi imena 50 nadbiskupa, a Catalogus D imena 53 nadbiskupa; uz njih se spominje i ninski biskup Marko Loredan kao apostolski administrator (Catalogus A ga ne spominje). Obadvije kronotakse su zaključene s imenom nadbiskupa Karamana. Ovdje spomenuti Catalogus B uz biskupe navodi još 48 nadbiskupa i serija se zaključuje s imenom nadbiskupa Priolija i pozivaju se izričito na argumentaciju Ponteua u njegovoj “Povijesti Zadarske Crkve”, kada donose podatke o nadbiskupu Jakovu de Fuligneo. Ova je činjenica evidentan dokaz da je neka nepoznata ruka kompilatorski obradila Ponteov tekst.

Doprinos Valerija Ponteua povijesnoj se znanosti danas ne smije nikako podcijeniti niti omalovažavati, nego ga treba smjestiti u kontekst historiografije 17. stoljeća. On je svojim radom utirao put modernoj historiografiji ukazujući na važnost arhivskog materijala razasutog po raznim arhivima; danas je on najvećim dijelom pohranjen u Državnom arhivu u Zadru i Arhivu Zadarske nadbiskupije. Ponteov rad nije ostao neprimijećen, nego ga je historiografija cijenila i cijeni njegov doprinos boljem poznavanju zadarske prošlosti. Ivan Lucius Lučić, s kojim ga je vezivalo prijateljstvo sve do smrti, prvi se poslužio njegovim radom, a zatim osobito utjecajni Daniele Farlati. Ovaj se u svome djelu “Illyricum sacrum” u petom svesku pozivao na Ponteovu argumentaciju. Valerije Ponte je imao utjecaja i na kasnije zadarske povjesničare 18. i 19. stoljeća. Ivan Zanoiti-Tanzlingher i Carlo F. Bianchi od njih su samo dvije najutjecajnije osobe. Veličina Ponteova rada i njegove kronotakse jadertinskih prvosvećenika sastoji se u tome što ju je on među prvima pokušao pročistiti od nanosa srednjovjekovnih kronika spominjući samo pouzdane osobe, čija se autentičnost mogla dokazati dostupnim vrelima. U tom je pothvatu svakako imao znatnog uspjeha i njegov pokušaj predstavlja velik napredak, na kojemu mu mogu biti zavidni i današnji crkveni povjesničari.

Ključne riječi: Zadar, biskupi, nadbiskupi, Valerije Ponte.

I. UVOD

U sklopu povijesti kršćanstva na prostorima koje danas nastanjuju Hrvati Zadarskoj Crkvi pripada utjecajno mjesto, koje je usko povezano s razvojem općih kršćanskih struktura u tadašnjoj rimskoj provinciji Dalmaciji.¹ Ona nije bila neka udaljena provincija na rubnim dijelovima imperija, nego u njegovu samom središtu, povezujući svojim geografskim položajem istočne i zapadne dijelove Carstva. Iz nje je poteklo više careva, a najutjecajniji je svakako bio odrješiti progonitelj kršćana, car Dioklecijan (284.–305.).² Njen geografski položaj donosio joj je posebnost, osobito nakon što su se Hrvati nastanili u zaleđu Zadra; ona je postala spona na međi civilizacijskih svjetova Istoka i Zapada. Gradskim biskupima i biskupiji kao instituciji pripala je u ranom srednjem vijeku zadaća širenja kršćanstva među novonadošlim Hrvatima. Isto je tako u tom kontekstu povijest Zadarske biskupije – od 17. listopada 1154. godine nadbiskupije / metropolije – usko povezana s biskupima/nadbiskupima koji su bili na kormilu ove već prije Milanskog edikta zasnovane biskupije, čiji je prvi

¹ Apostol Pavao izvješćuje da je „od Jeruzalema pa sve do Ilirika pronio evanđelje Kristovo (Rim 15, 19). Još poblize govori Pavao da je njegov učenik Tito boravio u Dalmaciji (2 Tim 4, 10). Da li je on bio u Saloni, koja je tada metropola provincije ili u nekom drugom dalmatinskom središtu, Naroni, Skradinu, Zadru ili Ninu, nije nešto određenije poznato. Spomenuti je zapis istovjetno prvi dokaz širenja kršćanstva u Dalmaciji, pa se bez ikakva pretjerivanja može pretpostaviti da se kršćanstvo kao i u drugim dijelovima Rimskog Carstva etablira u dalmatinskim centrima već u apostolsko i postapostolsko vrijeme. Jacques ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie*, Bibliothèque de l'École des Hautes Études. Sciences historiques et philologiques, fasc. 155, Paris, 1906. (pretisak Roma, 1967.), str. 1–5; Vjekoslav KLAJČ, *Povijest Hrvata*, I, Zagreb, 1981., str. 37 i d.; Julijan JELENIĆ, *Povijest Hristove Crkve*, sv. I, drugo potpunije i preciznije izdanje, Zagreb, 1931., str. 39–43; Ferdo ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Zagreb, 1975., str. 48 i d.; ISTI, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925. (pretisak Zagreb, 1990.), str. 151–153; Ante M. STRGAČIĆ, *Kršćanstvo u rimskoj provinciji Dalmaciji do Milanskog edikta 313*, Šibenik, 1941., str. 5 i d.; Srećko DRAGOŠEVIĆ, *Domaća crkvena povijest, I. dio (od početka do 1102.)*, Split, 1969., str. 19 i d.; Lothar WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom 6. bis 8. Jahrhundert. Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland*, Grundriss der byzantinischen Philologie, Geschichte und Kunst in Einzeldarstellungen, 51, Amsterdam, 1976, str. 455–602; Branimir GABRIČEVIĆ, *Kršćanstvo u Illiriku do dolaska Slavena, Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split, 1987., str. 278–314, sada pretisak u: *Antička Salona*, priredio Nenad CAMBI, Split, 1991., str. 327–352; Yvette DUVAL – Luce PIÉTRI, *Der Westen und die Balkan-Donau-Randgebiete, Die Geschichte des Christentums*, vol. II: *Die Entstehung der einen Christenheit (250–450)*, njemačko izdanje priredili Norbert BROX – Odilo ENGELS – i dr., Freiburg – Basel – Wien, 1996. (pretisak 2005.), str. 120–155, ovdje str. 148–149; Mirja JARAK, *Povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinentalne Hrvatske, Od nepobjedivog sunca do sunca pravde. Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb, 1994, str. 19–39; Radoslav KATIČIĆ, *Literatur- und Geistesgeschichte des kroatischen Frühmittelalters*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse. Schriften der Balkan-Kommission, Philologische Abteilung, Wien, 1999., str. 58–103, hrvatski prijevod naslovljen *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb 1998, str. 75–128.

² O Dioklecijanovoj upravi i reformi Carstva, te osobito o progonima kršćanske vjere postoji obilje literature pa navodim samo leksikografski članak Bruno BLECKMANN, Art.: Diocletianus, *Der neue Pauly. Enzyklopedie der Antike*, vol. 3, Stuttgart – Weimar, 1997., str. 577–587 i tamo navedenu literaturu.

spomen zabilježen na saboru u Rimu 341. godine i na saboru u Sardici 342./43. godine posvema neodređeno s pojmom *ecclesia Dalmatiae*. Atanazije Veliki (†379.) u svom djelu *Historia Arianorum ad monachos* izvješćuje da su biskupi iz Dalmacije prijanjali uz odluke rimskog sabora koji je sazvao rimski biskup Julije I. (337.–352.) primajući iznova progonjenog Atanazija u zajedništvo Crkve. Isti je autor u svojoj *Apologia contra Arianos* kratko pribilježio da su biskupi iz provincije Dalmacije aktivno sudjelovali na saboru u Sardici 342./43. godine.³ To su među malobrojnim vrelima hvalevrijedan dokaz rasprostranjenosti mladog kršćanstva i njegovih struktura po cijeloj provinciji Dalmaciji, pa samim time i jedan od bitnih dokaza postanka Jadertinske Crkve, odnosno da municipijalnu zajednicu predvodi „municipijalni biskup“. Sabiranje njihovih imena, vremensko i historijsko usklađivanje, te osobito precizno redanje kompleksan je zahvat, koji je već oprobala plejada starijih povjesničara predvođena marnim arhidakonom Valerijem Ponteom (1603.–1679.).⁴ Ovaj je među prvima uspio ustrajnim i strpljivim

³ PG, 25, str. 724–725; 25, str. 250; opširnije u vremenskom kompleksu Zvezdan STRIKA, Kada i gdje se spominje prvi put zadarski biskup?, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 46, Zagreb – Zadar, 2004., str. 31–64. Vrijedno je konzultirati još i Pavuša VEŽIĆ, Zadar na pragu kršćanstva, *Diadora*, 15, Zadar, 1993., str. 29–54; autor smješta osnutak kršćanskog kompleksa i kršćanskih struktura u Zadru tek poslije Milanskog edikta. Ante Uglešić iznosi pretpostavku da bi Zadar mogao imati kršćansku zajednicu još prije 313. godine, ali svoju postavku ne potkrjepljuje nikakvim vrelima niti je detaljnije razlaže. Ante UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Zadar, 2002., str. 6.

⁴ Radi lakšeg pregleda donosim njegovu kratku biografiju: Valerije je rođen na samom početku mjeseca kolovoza 1603. godine u Zadru i bio kršten 10. kolovoza iste godine u crkvi sv. Stošije. Djetinjstvo i ranu mladost proveo je u Zadru, a elementarno znanje stekao je u očinskom domu, gdje se po svoj prilici govorilo hrvatski i talijanski, zatim je po običaju, kao i velika većina djece zadarske vlastele, u jednoj od zadarskih škola upijao osnovno obrazovanje. Premda je Zadar tada već imao staro veleučilište, na kojem su uz redovnike studirali i kandidati za svjetovne svećenike, nije Ponte započeo studij u rodnom gradu, nego je krenuo preko mora u susjednu Italiju, gdje je na Apeninskom poluotoku proveo studijske dane. U *Seminarium romanum*, gdje je u isto vrijeme stanovao i otac moderne hrvatske historiografije Ivan Lucius Trogiranin (1604.–1677.), s kojim ga je vezalo prijateljstvo sve do smrti, započeo je Ponte studij bogoslovnih znanosti, gdje ih je s uspjehom okončao. Nakratko se vraća u Zadar, ali, kako se čini, nije dugo ostao u domovini, nego je nastavio studij prava na veleučilištu u Padovi, gdje je 29. rujna 1646. godine postao doktorom civilnog i crkvenog prava. Kao pravnik Valerije je zatim obnašao razne službe u nadbiskupskoj kuriji i stolnom kaptolu, a 26. travnja 1669. godine postao je arhidakon. Za nadbiskupa Teobalda Balbija (1656.–1669.) obnašao je još i službu generalnog vikara Nadbiskupije. Za vrijeme dvogodišnjeg boravka u Osoru (1647.–1649.) posvetio je Ponte posebnu brigu tamošnjem arhivu. Odredio je da se njegov inventar sredi i napravi prikladan inventar. Kako to ističe većina domaćih povjesničara, odbio je Valerije ponudenu biskupsku službu na upražnjenom sjedištu u Osoru; isto tako odbio je preuzimanje biskupske službe u Trogiru, što je njegova prijatelja Ivana Luciusa jako razalostilo, kako se to može naslutiti iz njegova pisma od 1. travnja 1662. godine. Ipak se Ponte 1654. godine na poziv opata Stjepana Gradića (1613.–1683.) prihvatio uprave komende rogovske opatije sv. Kuzme i Damjana na otoku Pašmanu; nju je još Eugen IV. (1431.–1447.) pretvorio u komendu. Poviješću se počeo Ponte baviti znatno kasnije, a u tome je imao velikog udjela Lucius osobno. Ponte je bio jedan od prvih povjesničara koji je koristio vrijednu dokumentaciju u *Kartularu samostana sv. Marije*, pa je najvjerojatnije tek preko njega Ivan Lucius dobio potrebne informacije i ugradio ih u svoje djelo *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*. Između 1635. i 1654. godine Ponte se sastajao više puta s Luciusom u Zadru ili njegovoj okolici, pa su na

radom prirediti kronotaksu zadarskih prvosvećenika,⁵ koja će imati znatnog utjecaja na kasnije povjesničare. Među najpoznatijima od njih svakako je otac moderne hrvatske historiografije Ivan Lucius Lučić (1604.–1677.),⁶ i za crkvenu povijest osobito nezaobilazno djelo *Illyricum sacrum*, koje je započeo Filipo Riceputi (†1742.), zatim nastavio Daniele Farlati (1690.–1773.)⁷ i Jacobus Coleti (1734.–1827.), čiji je deveti svezak objavio arheolog Frane Bulić godine 1909. u Splitu.⁸ Ovo monumentalno djelo do danas je ostalo nepresušni izvor sakupljenog izvornog materijala i informacija, te ga već starija, a i novija katolička historiografija slijedi nadopunjujući njegova zapažanja novootkrivenim arhivalijama. Farlati nije doživio tisak petog sveska, umro je 25. travnja 1773. godine u Padovi, pa ga je priredio njegov najbliži suradnik Jacobus Coleti. U uvodnoj studiji je napisao Farlatijev životopis i posvetio ga zadarskom nadbiskupu Ivanu Carsanu (1774.–1801.).⁹ Pio Bazilije Gams (†1892.) slijedeći Valerija Ponteae i Daniela Farlatija započeo je kronotaksu biskupa Zadarske Crkve s biskupom Feliksom

taj način izmjenjivali razmišljanja i stavove. Njihova prepiska i razmjena trajala je skoro tridesetak godine, od 1651. do 1678. godine, kada je Lucius preminuo. Ponte je sakupljao i epigrafske natpise iz Zadra i okolice, pa je time njihov dio uspio oteti zaboravu. Neke je umio u svoju *Povijest Zadarske Crkve*, a velik je dio poslao Luciusu u Rim. Ovaj ih je preuzeo u *Inscriptiones Dalmaticae* i objelodanio 1673. godine. Povezanost i prijateljsko povjerenje Ivana Luciusa i Valerija Ponteae najbolje se vidi i očituje iz pisma od 26. kolovoza 1675. godine u kojem se Lucius obratio svojem rođaku Franinu Divniću da rukopis *Historia delli successi nella Dalmazia durante la guera Cretence* od dr. Franje Divnića preda upravo Ponteae, koji će mu ga dalje proslijediti u Rim. Poslije smrti Ferdinanda Ughellija bio je Ivan Lucius zamoljen da započeto djelo *Italia sacra*, ukoliko se Dalmacije tiče, pregleda i ispravi, ili pak, ako je potrebno, nanovo preradi. Ovaj je ipak bio suviše zaokupljen radom na *Memorie di Traù*, pa je ponukao svoje prijatelje i suradnike, bibliotekara i arhivara vatikanske biblioteke Stjepana Gradića i za crkvenu povijest Zadarske metropolije arhidakona Valerija de Ponteae da se prihvate pozamašnog posla. Ponte je ovaj znanstveni izazov prihvatio. Kratke biografske podatke donosi V. Brunelli u ediciji njegove *Povijesti Zadarske Crkve* (usp. ovdje bilj. 5).

⁵ U daljnjem istraživanju redosljeda zadarskih biskupa i nadbiskupa koristim se neobjavljenim rukopisima Valerius PONTE, *Historia ecclesiae Iadrensis*, Naučna knjižnica u Zadru, Ms. 112, fol. 18–27^a, talijanski prijevod Ms 387, II, fol. 1 i. d; ISTI, *Varia ad Iadertinas ecclesias earumque praesules spectancia*, Naučna knjižnica u Zadru, Ms 856, fol. 32–38, fol. 43–44^b. Gdje god spominjem objavljeni tekst Ponteove *Povijesti Zadarske Crkve*, donosim ga paralelno na temelju Farlatijeve i Brunelijeve edicije. Daniele FARLATI, *Illyricum sacrum*, tomus V, Venetiis 1775., str. 11–24, odnosno V. PONTE, *Historia ecclesiae Iadrensis*, priredio V. BRUNELLI, *Rivista Dalmatica*, 4/1, Roma, 1907., str. 101–133; 4/2, Roma, 1908., str. 191–232; 5/1, Roma, 1909., str. 63–109.

⁶ Johannes LUCIUS, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelodami 1666.

⁷ D. FARLATI, *Illyricum sacrum* V, str. 10–11. Biobibliografske podatke o Danijelu Farlatiju donosi Silvano CAVAZZA, Art.: Farlati, Daniele, *Dizionario biografico degli Italiani* 45, Roma, 1995., str. 47–50. Utjecaj Valerija Ponteae na Daniela Farlatija samo je ukratko dodirnuo Miroslav KURELAC, *Suvremenici i suradnici Ivana Lučića, Zbornik Historijskog instituta JA posvećen Ivanu Luciusu-Lučiću povodom 300-godišnjice djela De regno Dalmatiae et Croatiae (1666.)*, Zagreb, 1969., str. 133–142, ovdje str. 137.

⁸ *Bulletino di archeologia e storia Dalmata*, a. 1902–1909, pod naslovom "Accessiones et correctiones all' Illyricum sacrum del P. D. Farlati di P. G. Coleti".

⁹ Na samom početku objavio je Jakov Coleti kratki životopis Daniela Farlatija "De vita Danielis Farlati S. I. Praefatio ad lectorem!". D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. VII–XI.

nabrajajući imena 21 biskupa (spominjući da ja Lampridije posljednji biskup i ujedno prvi nadbiskup) i 58 nadbiskupa.¹⁰ Uz Farlatija bio je Gamsov izvor još Cornelius Flaminus¹¹ i, naravno, utjecajni arhivar vatikanske biblioteke Augustin Theiner (1804.–1874.).¹² U rukopisu je do današnjeg dana ostao i spis Ivana Zanotti-Tanzlinghera (1651.–1732.).¹³ *La dama cronologica* koji je imao znatnog utjecaja na kasnija istraživanja i seriju zadarskih biskupa. Ta kronotaksa spominje Feliksa kao prvog biskupa grada Zadra, te je autor zaključuje sa svojim suvremenikom Vickom Zmajevićem (1713.–1745.).¹⁴ Isto je tako do današnjih dana ostao u rukopisu *Vescovi ed arcivescovi di Zara* Giovannija A. Gurata (1804.–1874.),¹⁵ koji nije išao dalje od već prije spomenutih radova starijih historiografa, Valerija Ponteae, Ivana Luciusa Lucića i Ivana Zanotti-Tanzlinghera; u samom naslovu daje Ivan A. Gurato do znanja da je imena pojedinih biskupa i nadbiskupa preuzeo iz *La damma chronologica* Ivana Zanotti-Tanzlinghera.¹⁶

¹⁰ Pius Bonifacius GAMS, *Series Episcoporum Ecclesiae Catholicae*, Ragensburg, 1873.–1886. (pretsak Graz, 1957.), str. 425–426.

¹¹ Cornelius FLAMINUS, *Ecclesiae Venetae monumentis nunc primum editis illustratae ac in decades distribuite*, Venetiis 1749.; ISTI, *Catharus Dalmatiae civitas in ecclesiastico et civili statu historicis documentis illustrata*, Patavii 1759.

¹² Augustinus THEINER, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, tomus primus: ab Innocentio PP. III. usque ad Paulum PP. III. 1198–1549, Romae 1863., sv. II, Zagrabiae 1875. (pretsak Osnabrück, 1968.).

¹³ Oslovljavam ga imenom Ivan Zanotti-Tanzlingher, jer se najprije nazivao Zanotti, a tek je uz svoje prezime naknadno nadodao Tanzlingher. Sinodalni ga akti Zadarske sinode 1680. godine izričito nazivaju "Joannes Zanotti, canonicus". Arhiv Zadarske nadbiskupije, Kutija I: *Synodalia* (sinoda 1680.), fol. 6. Usp. također i Stjepan ANTOLJAK, *Hrvatska historiografija do 1918.*, knjiga prva, Zagreb, 1992., str. 196, bilj. 883.

¹⁴ Sada dostupan u Naučnoj knjižnici u Zadru, Ms. 762, fol. 10^a–67^a; ovaj spis se nalazi na žalost u jako lošem stanju, a već ga je zadarski kanonik i marljivi istraživač zavičajne prošlosti Guerrino FERRANTE prepisao nazivajući ga *Discrizione di tuti di vescovi ed arcivescovi di Zara dell'anno 388 insequito fino ill 1774*, Naučna knjižnica u Zadru, Ms 738, fol. 1–24. On je nadodao i podatke o nadbiskupu Mati Karamanu, što znači da se ne radi samo o jednom prijepisu, nego je to u isto vrijeme bio i jedan kompilatorski zahvat. O kulturnom djelovanju Guerrina Ferrantea donosi Vitaliano BRUNELLI, *Storia della città di Zara dai tempi più remoti sino al 1409 compilata sulle fonti e integrata da tre capitoli sugli usi e costumi*, Venezia, 1913. (reprint Trieste, 1974.), str. 15–16; Nikola JAKŠIĆ, Regesti zagubljenih zadarskih kaptolskih isprava na razmeđu XIV. i XV. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU*, 40, Zadar, 1998., str. 81–96, ovdje str. 81–82.

¹⁵ Ovaj marljivi prikupljač i prepisivač raznih dokumenata manje je poznat hrvatskoj javnosti i zavrijedio je izići iz polutame. Rođen je 10. rujna 1804. godine u Zadru i kršten je 30. listopada iste godine. Ivan Gurato je stupio je u sjemenište i postao svećenik. Tijekom dugogodišnjeg djelovanja u Zadru prepisivao je mnogobrojne dokumente, i to osobito iz povijesti Raba i Zadra. Sve ih je oporučno ostavio Kaptolskoj biblioteci u Zadru. Umro je na Rabu 17. svibnja 1874. godine. Arhiv Zadarske nadbiskupije, *Matice krštenih župe sv. Stošije u Zadru*, sv. XXI; god. 1804, str. 125; Carlo Federico BIANCHI, *Zara cristiana*, sv. I, Zara, 1877., str. 247–249; S. ANTOLJAK, I, str. 148, bilj. 662.

¹⁶ Giovanni Antonio GURATO, *Vescovi ed arcivescovi di Zara*, Znanstvena knjižnica u Zadru, Ms 446, fol. 1–7, podnaslov na fol 2 glasi: "Notizia estratta dal libro intitolato la Damma opera del Tanzlingher fu vicario generale della cattedrale di Zara." Njegova lista spominje samo biskupa Feliksa i odmah prelazi na biskupa

Zadarski arhidakon i marljivi povjesnik Carlo Federico Bianchi (1809.–1891.) donio je do danas najpotpuniju kronotaksu zadarskih nadbiskupa zaključujući prikaz sa svojim suvremenikom, nadbiskupom Petrom Dujmom Maupasom (1862.–1891.).¹⁷ On se ipak u više navrata pokazao kao zagovornik zadarske tradicije, pa je na više mjesta u smislu kroničara donio podatke o nekom biskupu kojeg današnja historiografija smatra legendarnom osobom. Zapravo, sam početak kronotakse zadarskih biskupa s biskupom Donatom I., koji bi živio još u apostolsko doba, pripada krugu kroničarsko-legendarnih prepričavanja povijesne zbilje, koja su nastala tijekom srednjeg vijeka i nemaju povijesnog utemeljenja. Carlo F. Bianchi donosi podatke da je Zadarska biskupija imala 42 biskupa, ali od tih čak sedmorici ne poznaje imena; nadalje, spominje imena 57 nadbiskupa.

Nova kronotaksa zadarskih nadbiskupa prikupljena i otisnuta u djelu *Historia catholica medii aevi* djelomično se razlikuje od Gamsove i Bianchijeve. Ona je upotpunjena arhivskim materijalom, osobito dostupnim u vatikanskim arhivima. U njoj se na prvom mjestu spominje nadbiskup Nikola Manzavini, jer su priređivač i njegovi suradnici otpočeli prikazivati hijerarhiju Katoličke crkve s pontifikatom pape Inocenta III. (1198.–1216.).¹⁸ U novijoj pak literaturi donijeli su kronotaksu zadarskih biskupa/nadbiskupa Josip Buturac i Anton Ivandija (donose imena 78 biskupa i nadbiskupa),¹⁹ *Opći šematizam*,²⁰ Mile Vidović (preuzima kronotaksu od Ivana Buturca i Antuna Ivandije)²¹ i Stanko Bačić; posljednji spomenuti autor donosi redosljed zadarskih nadbiskupa započinjući svoju seriju tek s nadbiskupom Kornelijem Pisanskim

Mihu, koji je vršio biskupsku službu 1124. godine. Ovaj navod potvrđuje samo pretpostavku da se ne radi o jednoj cjelokupnoj seriji zadarskih biskupa i nadbiskupa, nego je to samo djelomična obrada, odnosno priprema kronotakse biskupa i nadbiskupa Zadarske Crkve. Ivan A. Gurato je bio marljivi prepisivač starih isprava, koji su prijepisi danas jednim dijelom pohranjeni u Državnom arhivu i Znanstvenoj knjižnici u Zadru. Autor je u svojoj *Notizie sulla chiesa di Nona* priredio jednu kratku kronotaksu biskupa Ninske biskupije. Spis je danas pohranjen u Znanstvenoj knjižnici u Zadru, Ms 448, p. 33–43. S. ANTOLJAK, I, str. 148–149; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 247–248.

¹⁷ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 38–89.

¹⁸ *Hierarchia catholica medii aevi sive summorum pontificum S. R. E. cardinalium ecclesiarum series*, sv. I: *ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta*, priredio Conradus EUBEL, Monasterii 1913., str. 280–281; sv. II: *ab anno 1431 usque ad annum 1503 perducta*, priredio C. EUBEL, Monasterii 1914., str. 166–167; sv. III: *saeculum XVI ab anno 1503 complectens*, priredio Ludovicus SCHMITZ-KALLENBERG, Monasterii 1923., str. 215, sv. IV: *a pontificatu Clementis PP. VIII (1592) usque ad pontificatum Alexandri PP. VII (1667)*, priredio Patricius GAUCHAT, Monasterii 1935., str. 207; sv. V: *a pontificatu Clementis PP. IX (1667) usque ad pontificatum Benedicti PP. XIII (1730)*, priredili Regimius RITZLER – Primus SEFRIN, Patavii 1952., str. 225; sv. VI: *a pontificatu Clementis PP. XII (1730) usque ad pontificatum Pii PP. (1799)*, priredili R. RITZLER – P. SEFRIN, Patavii 1968., str. 241.

¹⁹ Josip BUTURAC – Antun IVANDIJA, *Povijest Katoličke crkve među Hrvatima*, Zagreb, 1973., str. 344–345.

²⁰ *Opći šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji 1974.*, Zagreb, 1975., str. 308.

²¹ Mile VIDOVIĆ, str. 539–541 je preuzeo kronotaksu zadarskih biskupa i nadbiskupa od Josipa Buturca i Antuna Ivandije. Najvjerojatnije tiskarskom grješkom ispalo je iz njegove liste ime nadbiskupa Andrije Gussonija (1287.–1290.). J. BUTURAC – A. IVANDIJA, str. 344–345.

1533. godine.²² U dodatku svog članka *Zadar – novo nadbiskupsko i metropoljsko sjedište Dalmacije u kontekstu političkih prilika 12. stoljeća* spomenuo sam imena 63 nadbiskupa, koji su živjeli i djelovali u vremenskom periodu od 1154. godine do danas.²³

Sudionici znanstvenog simpozija, održanog u Zadru od 16. do 18. studenoga 2004. godine, govorili su na više mjesta o zadarskim biskupima i nadbiskupima.²⁴ Zoran Ladić iz Zagreba je održao predavanje „Zadarski biskupi i nadbiskupi (Kronotaksa)“,²⁵ zatim je Zrinka Nikolić pripremila predavanje „Obitelji zadarskih nadbiskupa od 12. do 14. stoljeća“.²⁶ Uz njih, vjerujem da će i drugi autori donijeti poneke podatke o pojedinim biskupima i nadbiskupima, pa je ovaj skup samo poticaj da se detaljnije istražuje povijest Zadarske Crkve. Već je na samom početku simpozija akademik Radoslav Katičić u svojem predavanju „Zadarska Crkva od kršćanske antike do osnivanja nadbiskupije“ ukazao na važnost, ali isto tako i nepotpunost kronotakse Zadarske Crkve: „Podatci kojima do sada raspoložemo i njihovo razumijevanje kakvo smo do sada stekli ne dopuštaju da se, makar s upitnicima i krhko, postavi kronotaksa koja bi ikako odgovarala onoj koju donosi Bianchi: od biskupa Donata do biskupa Donata. Koliko god da je mučno, valjat će potvrdama na koje se on pri tome poziva, a one se često ne daju provjeriti, pokloniti punu i strpljivu pozornost, premda se od toga ne mogu očekivati iole izdašnji rezultati.“²⁷

II. TEKSTOVNA PREDAJA

Arhidakon Valerije Ponte priredio je seriju zadarskih biskupa i nadbiskupa, koja je kasnije prepisivana, djelomično dotjerivana i proširena; nepoznati kompilatori su prepisivali njegov rad doslovce ili pak nadodajući imena nadbiskupa koji su slijedili nakon autorove smrti. Prva kronotaksa svršava s njegovim suvremenikom Teodorom Balbijem (1656.–1669.), dok su preostala tri redoslijeda proširena do nadbiskupa Viktora Priolija (1688.–1712.) (Catalogus B) odnosno čak do nadbiskupa Mate Karamana (1745.–1771.) (Catalogus D i C). Iz tog očito proizlazi da je njih načinila neka nepoznata ruka za vrijeme nadbiskupa Priolija odnosno nadbiskupa Karamana. Kako bi se mogao napraviti jedan bolji i pristupačniji pregled, označujemo sljedeće redoslijede biskupa i nadbiskupa:

²² Stanko BAČIĆ, *Franjevci u Zadarskoj nadbiskupiji i Ninskoj biskupiji*, Šibenik, 1995., str. 262–263 slijedi u potpunosti kronotaksu koju je pronašao u *Općem šematizmu*, str. 308.

²³ Zvezdan STRIKA, *Zadar – novo nadbiskupsko i metropoljsko sjedište Dalmacije u kontekstu političkih prilika 12. stoljeća*, *Croatica Christiana Periodica*, 27, Zagreb, 2003., str. 1–45, ovdje str. 41–43.

²⁴ Studije pojedinih autora još nisu objavljene, pa spominjem samo objavljeni sažetak. *Sedamnaest stoljeća Zadarske Crkve. Znanstveni skup o povijesti Zadarske nadbiskupije na Sveučilištu u Zadru, 16.–18. studenoga 2004: Program i sažetci izlaganja*, priređuje Zadarska nadbiskupija, Zadar, 2004.

²⁵ *Program i sažetci izlaganja*, str. 46–47.

²⁶ *Program i sažetci izlaganja*, str. 47.

²⁷ *Program i sažetci izlaganja*, str. 10.

- *Catalogus A* donosi već prije spomenuti tekst koji je danas pohranjen u Znanstvenoj knjižnici u Zadru, Ms 856, fol. 32–38.
- *Catalogus B* preuzima kronotaksu biskupa i nadbiskupa iz djela *Historia ecclesiae Iaderensis*, sačuvan danas u Naučnoj knjižnici u Zadru, Ms 112, fol. 15^a–27^a.²⁸
- *Catalogus C* preuzima već prije spomenuti tekst koji je isto tako pohranjen u Znanstvenoj knjižnici u Zadru, Ms 856, fol. 43–44^a.
- *Catalogus D* preuzima gore spomenuti tekst sačuvan u Znanstvenoj knjižnici u Zadru, Ms 112, fol. 31–35.

Prva serija biskupa i nadbiskupa (ovdje označen kao *Catalogus A*) sačuvana je u *Varia ad Jadertinas ecclesias earumque praesules spectancia*, čiji tekst započinje na fol. 32 sljedećom rečenicom: „Catalogus episcoporum et archiepiscoporum urbis Jadertinae, quorum extat memoria. Episcopi: Felix, qui subscripsit concilio...“; lista je završena na fol. 37^a, sljedećim imenom: „Theobaldus Balbus, nobilis Venetus“. Ova serija može se smatrati autentičnom i Ponte ju je najvjerojatnije vlastoručno zapisao. Na više je mjesta precrtan tekst, korekture su napisane djelomično *in margine*, a poblži podatci o nekom biskupu još su i podcrtani. Ovaj tekst najvjerojatnije predstavlja „radnu skicu“ koju je autor kasnije preuređivao i dotjerivao pišući svoju *Povijest Zadarske Crkve*.

Sljedeća kronotaksa zadarskih biskupa (ovdje označena kao *Catalogus C*) započinje na fol. 43: „Errectio episcopatus Jadrae. Episcopatus Jadrae fuit erectus...“ i svršava na fol. 44^a sljedećom rečenicom: „Tres tantummodo habeas suffraganeos nimirum Arbensem, Veclensem et Auxerensem. Finis.“

Treća i proširena lista zadarskih biskupa i nadbiskupa obuhvaća biografske podatke 23 biskupa i 48 nadbiskupa, koju je Valerije Ponte sabrao u svojoj *Povijesti Zadarske Crkve*. Ova kronotaksa je ovdje označena kao *Catalogus B*. Lista započinje na fol. 15^a sljedećom rečenicom: „Post laboriosam indagationem primus mihi occurit episcopus...“ i završava na fol. 27^a sljedećim zaključkom: „Ex testamento Johannes de Chrisogonis et Johannes Baptista Nicole canonici a Christo nato super XVII seculo XVIII cinaeres.“ Ovaj redosljed spominje još i nadbiskupa Viktora Priolija (1688.–1712.), koji je tek 1688. godine preuzeo službu u Zadru. Valerije je umro točno devet godina ranije, godine 1679., pa je najvjerojatnije neka kompilatorska ruka unijela u njegov tekst podatke o nadbiskupu Viktoru, što posvema jasno potvrđuje da se ne radi samo o jednom prijepisu, nego i o jednom kompilatorskom zahvatu nepoznata autora.

Posljednja serija (*Catalogus D*), koja će u ovom malom prilogu biti spomenuta, predstavlja jedan kompilatorski zahvat nepoznata redaktora, koji je naknadno nadopunio Valerijevu kronotaksu sve do nadbiskupa Mate Karamana (1745.–1771.), koji je upravu Zadarske nadbiskupije preuzeo tek 1745. godine.

²⁸ U daljnjem tekstu ovog članka bit će neobjavljeni dio Ponteove *Povijesti Zadarske Crkve* označen kraticom HEJ, a objavljeni dio će biti naveden prema izdanjima Danijela Farlatija i Vitaliana Brunellija (usp. ovdje bilj. 5).

No najprije natrag, samim originalnim tekstovima i načinu na koji je priređena njihova edicija. Budući da se radi o jednom autografskom spisu (bar ova oznaka vrijedi za Catalogus A), u tekstu nisu unesene nikakve leksikografske promjene niti korekture. Latinski jezik je točno prepisan, kako ga je autor vlastoručno napisao, odnosno kasniji kompilatori prepisali; isto tako pravopis nije dotjerivan prema pravilima klasičnog latinskog jezika, nego je prepisan onako kako se nalazi u originalu. A ako je nešto uneseno u tekst, tada stoji točno označeno znakovima < >. Isto tako nisu unesene nikakve promjene pri transkripciji pojedinih riječi kao npr. *ti*, *ci* ili *ii* s *ij* itd. Zatim nije ujednačeno pisanje riječi, npr. *ellectus* i *electus* ili *Chrysostomus*, *Grisogonus* odnosno *Chrisostomus* ili pak *cinaeres* i *cineres*. Kako bi se izbjeglo nepotrebno ponavljanje podužeg kritičkog aparata, donesen je samo u verziji teksta A, u ostalim verzijama naveden je samo ukoliko se tekst razlikuje od verzije A i zastupa drugo mišljenje nego li je to bilo u verziji A. Imena biskupa i nadbiskupa su radi boljeg i lakšeg pregleda otisnuta masnim slovima.

CATALOGUS A

Ovu kronotaksu zadarskih biskupa i nadbiskupa napisao je Valerije Ponte vlastoručno, a nastala je za vrijeme nadbiskupa Teodora Balbija (1656.–1669.), čije ime je posljednje spomenuto. Prema tome, serija je nastala najkasnije 1669. godine, u svakom slučaju prije nastupa nadbiskupa Ivana Evandelisti Parzagha (1669.–1688.), kojeg je autor osobno poznao, ali ga ipak nije spomenuo. Isto tako zauzima vidno mjesto *De regno Dalmatiae et Croatiae* Ivana Luciusa, pa se mora pretpostaviti da je autor unio podatke iz tog djela tek pošto je ono bilo tiskano, dakle poslije 1666., odnosno druge polovine 1668. godine.²⁹ Na više je mjesta Valerije Ponte posvema korektno naveo djelo svojeg dugogodišnjeg prijatelja. S druge strane, ova je kronotaksa svakako nastala poslije 1637. godine jer je te godine tiskana *Historia della città di Venetia* Paola Morosinija, koju autor izričito spominje; njom se služio autor kada je proučavao povijesnu autentičnost "nadbiskupa" Eugubina. Catalogus A predstavlja u svojoj biti jednu radnu skicu koja je na više mjesta korigirana, ispravljana i dotjerivana, neka su imena precrtana, a i poneke godine su naknadno unesene. Autor je donio ispravke *in margine*, pa se današnji čovjek ne može oteti dojmu da je ova serija tek prvi autorov pokušaj prikazivanja jedne serije zadarskih biskupa i nadbiskupa. Ona je nastajala tijekom dugih godina i Valerije Ponte je malo-pomalo, kamenčić po kamenčić, slagao pojedina imena kronološki, oslobađajući se pri tome srednjovjekovnih nanosa kroničarsko-legendarnog prepričavanja zadarske crkvene prošlosti.

²⁹ Ovaj navod ovisi o tome kada je Valerije Ponte po prvi put dobio u ruke tiskano djelo svojeg prijatelja. Ivan Lučić je poslao 3. srpnja 1668. godine iz Rima Valeriju Ponteu tri primjerka svojeg *De regno Dalmatiae et Croatiae*. Jedan primjerak je bio namijenjen njemu osobno, a druga dva je trebao predati drugim osobama. Bare POPARIĆ, Pisma Ivana Lučića Trogirana, *Starine*, 31, Zagreb, 1905., str. 276–320; 32, Zagreb, 1907., str. 1–91, ovdje str. 41, n. 64; S. ANTOLJAK, I, str. 131–132.

<fol. 32> Catalogus episcoporum et archiepiscoporum urbis Jadertinae quorum extat memoria

EPISCOPI

Anni Christi:

- <1> 378: **Felix**, qui subscripsit concilio Aquileiae sub Damaso papa celebrato per haec tempora.³⁰
- <2> 598: **Sabinianus**.³¹
- <3> 800: **S<anctus> Donatus** patria Jadertinus, genere nobilis nobilior sanctitate, cuius meminit Adelmus in suis *Annalibus*,³² et Orbinus in *Regno*

³⁰ Sinoda u Akvileji održana je 381. godine a sazvali su je skupa car Gracijan (359.–383.) i rimski biskup Damaz (366.–384.). Ime biskupa Feliksa spominje se još i 391. godine na sinodi u Milanu koju je sazvaio Ambrozije Milanski. Na ovom skupu je bila osuđena Jovinijanova hereza. Johannes Dominicus MANSI, III, str. 600; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, tom. II, Venetiis 1753., str. 43; V, str. 25; I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 9^a–10; G. FERRANTE, fol. 1–2; G. A. GURATO, Vescovi, fol. 2; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 30; Mate SUIĆ, *Zadar u starom vijeku*, Prošlost Zadra – Knjiga 1, Zadar, 1981., str. 328. Opširnije o tim vrlo važnim sinodama Carl Joseph von HEFELE, *Conciliengeschichte, nach den Quellen bearbeitet*, vol. II, Freiburg i. Br., 1856., str. 33–36; Hans von CAMPENHAUSEN, *Ambrosius von Mailand als Kirchenpolitiker*, Arbeiten zur Kirchengeschichte, 12, Berlin – Leipzig, 1929., str. 61–80; Jean-Rémy, PALANQUE, *Saint Ambroise et l' Empire Romain*, Paris, 1933., str. 78–96; Frederick Homes DUDDEN, *The Life and Times of St. Ambrose*, Oxford, 1935., str. 199–206; M. HANSENS, Il concilio di Aquileia del 381 alla luce die documenti contemporanei, *La scuola cattolica. Rivista di Scienze religiose*, 103, Milano, 1975., str. 562–644; Günther GOTTLIEB, Das Konzil von Aquileia (381), *Annuario Historiae Conciliorum*, 11, Paderborn – München – Wien – Zürich, 1979., str. 287–306.

³¹ Njegovo ime pribilježio je Valerije Ponte *in margine*. Biskup Sabinijan je predvodio Zadarsku Crkvu negdje u posljednjim desetljećima 6. stoljeća. Pisma pape Grgura Velikog (590.–604.) upućena biskupu Sabinijanu pouzdana su svjedočanstva o njegovoj povijesnoj opstojnosti: Prvo pismo pisao je papa u travnju 597. godine (Epistola VII, 17), drugo pismo upućeno je u prosincu 597. godine (Epistola VIII, 11) i treće pismo (Epistola VIII, 24) poslano je u lipnju 598. *S. Gregori Magni, Registrum epistularum libri I–VII*, Corpus Christianorum. Serie Latina CXL, ed. Dag NORBERG, Turnholti 1982., str. 468–469; Epistola VIII, 11 otisnuta u: Corpus Christianorum. Serie Latina CXL A, str. 528–529; Epistola VIII, 24 otisnuta u: Corpus Christianorum. Serie Latina CXL A, str. 816–817. Usp. još i HEJ, fol. 15^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 26–30; papina pisma detaljnije je obradio i prikazao u njihovu povijesnom kontekstu Frane BULIĆ, *Izabrani spisi*, Split, 1984., str. 449–454.

³² *Annales Laurissenses et Einhardi, Monumenta Germaniae Historica*, Scriptorum, 1, ed. Georgius Henricus PERTZ, Hannoverae 1821. (pretisak Stuttgart – New York, 1963.), str. 135–218, ovdje str. 193 donosi za godinu 806 sljedeći izvještaj: „Statim post natalem domini venerunt Willeri et beatus, duces Venetiae, necnon et Paulus dux Iaderae, atque Donatus eiusdem civitatis episcopus, legati Dalmatarum, ad praesentiam imperatoris cum magis donis. Et facta est ibi ordinatio ab imperatore de ducibus et populis tam Venetiae quam Dalmatiae. Illisque absolutis, conventum habuit imperator cum primoribus et optimatibus Francorum de pace constituenda et conservanda inter filios suos, et divisione regni facienda in tres patres, ut sciret unusquisque illorum, quam partem tueri et regere debuisset, si superstes illi deveniret.“ Tekst je donio i Franjo RAČKI, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, MSHSM, 7, Zagreb, 1877., str. 310.

Slavorum pag. 41,³³ item Genebrardus et Paulus Emilius *De genere Francorum. Ad Carolum Magnum*,³⁴ et ad Nicephorum imperatorem³⁵ saepius pro patriae negotiis legati officio functus³⁶ est. Cinaeres sanctae Anastasiae Constantinopeli (vel ut alij volunt) Smijna Jadram transtulit atque in ecclesia sancti Petri, quae erat cathedralis collocavit.³⁷ Templum sanctissimae Trinitati <fol. 32^a> a fundamentis erexit ex ruderibus coloniae Romanorum, quod templum nunc eiusdem sancti nomen obtinet, in ubique eius lysana venerantur.³⁸

<4> 879: **Vitalis**, de quo Joannis papa VIII. in epistola 190.³⁹

<5> 908: **Firminus**.⁴⁰

³³ Valerije Ponte je imao na raspolaganju originalno izdanje iz 1601. godine (pretisak München, 1985.), sada dostupno u hrvatskom prijevodu, Mauro ORBINI, *Kraljevstvo Slavena*, prijevod Snježana Husić, priredio i napisao uvodnu studiju Franjo ŠANJEK, Biblioteka Povijest hrvatskih političkih ideja, 1, 2, Zagreb, 1999., str. 104–105.

³⁴ Franački vladar Karlo, kasnije prozvan Veliki (768.–814.). Godine 800. okrunio ga je papa Leon III. (795.–816.) rimskim carem i na njegovu je dvoru u Diedendorfu kasnije boravio jadertinski biskup Donat. Dieter HÄGERMANN, *Karl der Große. Herrscher des Abendlandes*, Berlin, 2000., str. 493–495.

³⁵ Bizantski car Nikefor I. (802.–811.) je stupio na prijestolje, pošto je bila svrgnuta carica Irena (780.–802.) godine 802. Pavlos E. NIAVIS, *The Reign of the Emperor Nicephorus I (AD 802–811)*, Historical Monographs, 3, Athen, 1987.; Ilse ROCHOW, *Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes. Quellenkritisch-historischer Kommentar zu den Jahren 715–813*, Berliner Byzantinischen Arbeiten, 57, Berlin, 1991., str. 276–302; Ralph-Johannes LILIE, *Byzanz unter Eirene und Konstantin VI (780–802)*. Mit einer Kapitel über Leon IV. (775–780) von Ilse Rochow, Frankfurt, 1996., str. 35–313.

³⁶ *delectum: inter ... mediator pacis esset.*

³⁷ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 34–35; F. RAČKI, *Documenta*, str. 306–309; C. PORPHYROGENITUS, *De amministrando imperio*, cap. 29, str. 136–139; J. A. GURATO, *De sanctis titularibus ac patronis civitatis ac archidioecesis Jadrensis*, Naučna knjižnica u Zadru, Ms 385, fol. 6–44^a; Gavro MANOJLOVIĆ, O godini „prijenosa sv. Anastazije“ u Zadar, *Viestnik kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, 3, Zagreb, 1901., str. 103–113; V. BRUNELLI, *Storia*, str. 185–201; Nada KLAJČ – Ivo PETRICIOLI, *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar, 1976., str. 68–70.

³⁸ “a fundamentis erexit ex ruderibus coloniae Romanorum, quod templum nunc eiusdem sancti nomen in ubique eius lysana venerantur” je zabilježen na fol. 32^a, ali je autor naznačio da se tekst kronološkim redom nadovezuje na tekst zapisan na fol. 32, premda je između njih spomenut biskup Vital.

³⁹ R. ep. 197 *Pastorali solitudine*, ed. A. CARAFA, *Epistolae decretales summorum pontificum*, Romae 1591., str. 190; J. D. MANSI, 17, str. 129–130; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 39; PL, 126, str. 846–847; *Regesta pontificum romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII.*, priredio Philippus JAFFE, Leipzig, 1875., drugo izdanje u dva sveska priredio Gulielmi WATTENBACH, Leipzig, 1885./88., pretisak Graz, 1956., n. 3262 (2481). Odnosi se na papu Ivana VIII. (14. prosinca 872. – 15. prosinca 882.), pa bi 12. indikcija bila od 1. rujna 878. do 31. kolovoza 879. godine; prema tome, pismo je bilo upućeno 10. srpnja 879. godine. C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 35 je datirao pismo 10. lipnja 879. godine.

⁴⁰ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 17; G. FERRANTE, fol. 5^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 39–40; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 35; Ferdo ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora hrvatske historije*, I/1, Zagreb, 1914, str. 221, 223; F. RAČKI, *Documenta*, str. 196; *Historia Salonitana maior*, Academie des sciences et des arts, monographies 399, classe des sciences sociales 55, priredila N. KLAJČ, Beograd, 1967., str. 105–106; N.

- <6> 969: **Basilius** p<rimu>s eius nominis, quod videre licuit.⁴¹
<7> 986⁴²: **Anastasius**,⁴³ ex anno enim 986, eius annus octavus nunc.... in quaedam monasteriis ecclesiae s<ancti> Grisogonis.⁴⁴
<8> 1018: **Prestantius**, Jadrae nobili loco natus.⁴⁵
<9> 1029: **Andreas** p<rimu>s usque ad annum 1036 et 1040.⁴⁶
<10> 1044: **Petrus** p<rimu>s.⁴⁷
<11> 1046: **Andreas II** Jadertinus.⁴⁸ Hic invenit corpus s<ancti> Grisogoni in eius ecclesia.⁴⁹
<12> 1066: **Stephanus I**.⁵⁰
<13> 1069: **Basilius II**.⁵¹
<14> 1070: **Andreas III** Jadertinus.⁵²
<15> 1075: **Stephanus II**.⁵³

KLAIĆ, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb, 1972., str. 36; N. KLAIĆ – I. PETRICIOLI, str. 65, 87–88.

⁴¹ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 17^a; G. FERRANTE, fol. 5^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 40–41; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 35.

⁴² *in margine*: 978.

⁴³ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 17^a–18; G. FERRANTE, fol. 5^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 41–42; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 35.

⁴⁴ Dokument je datiran 19. prosinca 986. godine. D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 41; *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. I: diplomata annorum 743.–1100. continens, collegerunt et digesserunt Jakov STIPIŠIĆ et Miljen ŠAMŠALOVIĆ, redegit Marko KOSTRENIĆ, Zagrabiae 1967., str. 44–46, n. 31.

⁴⁵ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 18; G. FERRANTE, fol. 6; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 42; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 35.

⁴⁶ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 42–43; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 35–36. I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 18^a i G. FERRANTE, fol. 6 ga naziva Andrija II., jer je već pronašao jednog biskupa Andriju, koji je predvodio Zadarsku Crkvu 425. godine.

⁴⁷ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 43–44; Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Codex diplomaticus regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*, sv. I, Zagreb, 1874., str. 114; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 36; F. RAČKI, *Documenta*, str. 47.

⁴⁸ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 44–45; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 36. I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 18^a; G. FERRANTE fol. 6^a ga imenuje Andrija III.

⁴⁹ F. RAČKI, *Documenta*, str. 48–50; M. KOSTRENIĆ, I, str. 82, n. 60.

⁵⁰ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 19^a; G. FERRANTE, fol. 6^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 45–48; F. RAČKI, *Documenta*, str. 157; N. KLAIĆ – I. PETRICIOLI, str. 110–111; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 36 je datirao početak njegove biskupske službe 1066. godine.

⁵¹ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 19^a; G. FERRANTE, fol. 6^a–7.

⁵² D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 44; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 36; I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 19^a–20; G. FERRANTE fol. 7 ga oslovljava Andrija IV.

⁵³ *delectum: 1190. Petrus qui nominatur archielectus in quodam privilegio in quo Jadrae instituit... monasterio sancti Chrisogoni*. O biskupu Andriji donio je kratke podatke I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 20–20^a; G. FERRANTE, fol. 7; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 45.

<fol. 33>

<16> 1091: **Andreas IV.**⁵⁴

<17> 1101: **Gregorius.**

<18> 1111:⁵⁵ **Marcus**, de quo in quodam privilegio regis Colomani concessio ecclesiae Arbensi, quod asservatur in eius sanctuario et refert a Jo. Lucio.⁵⁶

<19> 1124: **Michael**, nobilis viri Jadertini Calo Prestancij filius usque ad annum 1137, qui vacante Spalatensi archiepiscopatu ad eam dignitatem adspiratis diutius ab eiusdem ecclesiae archidiacono vana spe illectus, ac tandem delusus, id moleste ferens, eidem sedi oboedire amplius negassit, ac metropolitae iura sibi vindicare coepit, quae postea successoris, (uno aut altero exceptis) sedis apostolicae auctoritate retinuerunt.⁵⁷

⁵⁴ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 49; I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 20^a–22^a; G. FERRANTE, fol. 7–7^a i C. F. BIANCHI (*Zara cristiana*, I, str. 35–36) ga oslovljavaju Andrija V.

⁵⁵ delectum: *manuscriptus de quo in privilegio Colomani dato ecclesiae Arbense dicto anno*. O biskupu Grguru donio je kratke podatke I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 22^a–23; G. FERRANTE, fol. 7^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 52; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 37.

⁵⁶ J. LUCIUS, *De regno Dalmatiae et Croatiae*, III, c. 4, str. 117–118; vrijedno je konzultirati još i I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 23^a–24; G. FERRANTE, fol. 7^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 54; G. A. GURATO, *Vescovi*, fol. 2–2^a; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 37; F. ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora*, str. 633–634. Biskup Marko sudjelovao je na saboru u Biogradu na Moru godine 1111., koji je najvjerojatnije sazvaio ugarski i hrvatski kralj Koloman. J. LUCIUS, *De regno Croatiae et Dalmatiae*, III, c. 4, str. 117 i d.; Carl Joseph von HEFELE – Henri LECLERCQ, *Histoire des conciles*, vol. V/1, Paris, 1914. (pretisak Paris, 1973.), str. 527; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 37; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, III, str. 165–166; I. BATTHYANY, II, str. 222–223; Albinus Franciscus GOMBOS, *Catalogus fontium historiae Hungariae aeo decum et regum ex stirpe Arpad descendantium ab anno Christi 800 usque ad annum 1301*, vol. I–III, Budimpešta, 1937.–38., str. 1648; Velimir BLAŽEVIĆ, *Concilia e synodi in territorio hodiernae Jugoslaviae celebrata*, Vicetiae 1967., str. 33; L. WALDMÜLLER, *Die Synoden*, str. 143.

⁵⁷ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 24–24^a; G. FERRANTE, fol. 7^a–8; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 54; G. A. GURATO, *Vescovi*, fol. 2^a; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 37. U *Historia Salonitana maior* pribilježio je autor sljedeći tekst: "Eo itaque tempore Micha episcopus Calo Prestantii filius praeerat ecclesiae Jadrensi. Huic promittebat Dabro archidiaconus archiepiscopatum Spalatensis ecclesiae. Quam ob rem multa donaria et exenia consequabatur ab eo. Sed quod de pontificatu spalatino ei promiserat, nolebat ducere ad effectum. Tunc instante episcopo permisit archidiaconus talique ipsum calliditate decepit. Statuitque namque diem qua, Spalatum veniens, missam caneret, amonitionem faceret, ne tanto tempore sinerent suam ecclesiam pastore viduatam manere. Et inter haec verba pollicitus est archidiaconus primam se vocem electionis de persona episcopi emissarum. Quid plura? Venit episcopus, missam cecinit, admonitionem fecit. Sed is, qui se in ipsius electionem proclamaturum promiserat, nihil dixit. Videns autem episcopus ab archidiacono sibi fore delsum, vehementer indignatus recessit, proponens debitam subiectionem spalatine metropoli subtrahere et ab ipsius iurisdictione se omnino eximere. Deffuncto tandem Micha episcopo successit alter in ecclesia jadrensi, qui decessoris sui sequens vestigia, inobediens spalatine ecclesiae permansit. *Historia Salonitana maior*, str. 114–115.

ARCHIEPISCOPI

<20> 1138: **Petrus**.⁵⁸ Hic primus sub archiepiscopi nomine fuit electus, non tamen pallium a Romano pontifice obtinere potuit.⁵⁹

<fol. 33^a>

<1> 1144/1154: **Lampridius**, Marichnae Jadertinus,⁶⁰ usque ad annum 1179.⁶¹ Hic primus pallium, et iura metropolitae super Arbense, Auxerense et Veglense episcopatus ab Anastasio papa IV°,⁶² seu ut alii malunt ab Lucio II°,⁶³ vel Eugenio III°,⁶⁴ obtinuit. Templum sancti Chrysogoni

⁵⁸ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 24^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 55; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 37; G. FERRANTE, fol. 8 ga kiti samo biskupskom titulom, nazivajući ga Petar II., jer se prema njegovu redoslijedu već 1043. godine jedan zadarski biskup zvao istim imenom, kojeg je nazvao Petar I.

⁵⁹ delectum: *et ideo arbitror <fol. 33^a> in nonnullis scripturis archielectum tantum modo appellari.* U jednoj listini samostana sv. Krševana iz godine 1146. spomenut je "... et Lampridii Iadertini archiepiscopi." Šime LJUBIĆ, *Libellus Policorin*, qui Tipicus vocatur, *Starine*, 23, Zagreb, 1890., str. 154–243, ovdje str. 172.

⁶⁰ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 24^a–25; G. FERRANTE, fol. 8; G. A. GURATO, *Vescovi*, fol. 3; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 56. U jednoj ispravi iz 1134. godine spominje se „Lampridius clericus, filius Marrichne“. I. KUKULJEVIĆ, *Codex diplomaticus*, II, str. 30; Tadija SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II, Zagreb 1904, str. 45, n. 43. Ovaj navod potvrđuje i splitski arhidakon Toma kada spominje da je zadarski nadbiskup Lampridije sin Marichne. THOMAS ARCHIDIACONUS, *Historia Salonitana*, Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium 26, Scriptorum 3, priredio Franjo RAČKI, Zagreb, 1894., str. 65, hrvatski prijevod Vladimir Rismondo: *Toma Arhidakon, Kronika*, Split, 1977., str. 61; Giuseppe FERRARI CUPILLI, *La istituzione dell' arcivescovato di Zara*, Zara, 1856., str. 2. Lampridije se kitio već 1146. godine nadbiskupskom titulom: „... et Lampredii Iadertini archiepiscopi“. I. KUKULJEVIĆ, *Codex diplomaticus*, II, str. 40; Š. LJUBIĆ, *Libellus*, str. 172, n. 80; T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 60–61, n. 60; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 67; N. KLAJČIĆ – I. PETRICIOLI, str. 164–169; Ludwig STEINDORFF, *Die dalmatinische Städte im 12. Jahrhundert. Studien zur ihren politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung*, Köln – Wien, 1984., str. 75.

⁶¹ *in margine*: vel 1144 / 1154. Hic Lampridius, ut scribit Jo. Lucius in suis indagationibus, fuit ex familia Gallillei <Galellis>, quod antiquis chronicis probat. Hanc quoque fuisse electum comitem Jadrae in quadam defectione a Venetis. Ovaj se navod odnosi na sljedeći tekst, koji je napisao J. LUCIUS, *De regno Dalmatiae et Croatiae*, III, c. 12, str. 139: „... locoque ipsius Lampridium eorum archiepiscopum in comitem electum, ut chronistae concludendum est, qui *Marichnae filius*, ut archidiaconus *de Galis* ut chronistae scilicet ex nobili familia Galellis comitatum patriae, vel praevaletibus suis consanguineis confectus, vel in ipso tumultu quomodocumque electus comitatum tamen non retinuit, ut mox patebit;...“

⁶² Papa Anastazije IV. (1153.–1154.). Peter CLASSEN, *Zur Geschichte Papst Anastasius' IV*, *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 48, Roma, 1968., str. 36–63; Johannes LAUDAGE, Art.: Anastasius IV., *Lexikon für Theologie und Kirche*, vol. 1, Freiburg – Basel – Wien – Roma, 1991., str. 603.

⁶³ Papa Lucije II. (1144.–1145.). Erich CASPAR, *Die Kreuzzugsbulle Eugens III.*, *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichte* 45, Hannover, 1924., str. 285–305; Franz-Josef SCHMALE, *Studien zum Schisma des Jahres 1130.*, Köln, 1961., str. 48–50; Georg SCHWAIGER, Art.: Lucius II., *Lexikon für Theologie und Kirche*, vol. 6, Freiburg – Basel – Wien – Roma, 1997., str. 1085–1086.

⁶⁴ Papa Eugen III. (1145.–1153.). Helmut GLEBER, *Papst Eugen III.*, Jena, 1936.; Johannes LAUDAGE, Art.: Eugen III., *Lexikon für Theologie und Kirche*, vol. 3, Freiburg – Basel – Wien – Roma, 1995., str. 981.

tunc in eam, quae nunc visitur angustio rem formam redactum consecravit anno <1175>⁶⁵ atque reconciliacioni Venetiis inter Federicum Enobarbum, et Alexandrum III pontificem max<imum>⁶⁶ cum duobus prepositis, et centum acolitis interfuit.⁶⁷

<2> 1179: **Eugubinus**, cuius mentionem facit Paulus Maurocenus in *Historia Veneta* lib<ro> 5° folio milia <fol. 34> 121, qui refert partem⁶⁸ cuiusdam bulle ab Alexandro III° eidem Eugubino scriptae.⁶⁹

<3> 1180: **Theobaldus**.⁷⁰

<4> 1190: **Petrus II** et 1188.⁷¹

<5> 1195:⁷²

<6> 1197/1198⁷³: **Nicolaus Manzauni** Jadertinus ex episcopo Pharensi in archiepiscopum Jadrensem electus, quia tamen ante confirmacionem ecclesiae Jadertinae

⁶⁵ Umjesto spomenute godine autor je ostavio upražnjeno mjesto kako bi naknadno mogao navesti godinu posvete crkve. Danas je posvema točno poznato da je nadbiskup Lampridije crkvu sv. Krševana posvetio 1175. godine. I. PETRICIOLI, Romanika u Zadru, *Zadar, Zbornik*, Zagreb, 1964., str. 546–552; N. KLAČIĆ – I. PETRICIOLI, str. 254–255; Pavuša VEŽIĆ, Opatija sv. Krševana u Zadru: razvoj prostorne cjeline, 1000. godina samostana sv. Krševana. Prilozi sa znanstvenog skupa održanog 11. i 12. prosinca 1986. u Zadru, u povodu 1000. obljetnice samostana svetog Krševana i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru, priredio I. PETRICIOLI, Zadar, 1990., str. 163–178, ovdje str. 170.

⁶⁶ Papa Aleksandar III. (1159.–1181.). Marcel PACAUT, *Alexandre III*, Paris. 1956.; J. LAUDAGE, *Alexander III. und Friedrich Barbarossa*, Köln – Weimar – Wien, 1997., str. 103 i d.

⁶⁷ delectum: *Laurencius Perlander*.

⁶⁸ delectum: *cuisdam*.

⁶⁹ Paolo MOROSONI, *Historia della città di Venetia*, Venetia, 1637., str. 121; I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 25–25^a; G. FERRANTE, fol. 8–8^a; G. A. GURATO, *Vescovi*, fol. 3–3^a; ALEXANDAR III, Ep. *Cum defuncto* (14. svibnja 1179.). P. JAFFE, n. 13434; *Monumenta Hungariae Historica* I, Pest, 1857., str. 137; Heinrich KRETSCHMEYR, *Geschichte von Venedig*, sv. I: *bis zum Tod Enrico Dandolo*, Gotha, 1905. (pretisak Aalen 1964.), str. 272.

⁷⁰ delectum: 1183: *Damianus, de quo mentio in archivio sancti Grisogoni*. Kratke podatke donio je I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 26–26^a i G. FERRANTE, fol. 8^a ga je smjestio, kao i Valerije Ponte, u godinu 1180.; njih slijede D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 62 i C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 40. Mauro Sarti ga je smjestio u godinu 1186. M. SARTI, *De episcopis Eugubnis ad eminentissimum et reverendissimum principem Henricum Henriquesium S.R.E. cardinalem Aemiliae provinciae legatum, Pisauri et typographia Gavellia*, 1775., str. 107–111; Jadranka NERALIĆ, *Priručnik za istraživanje hrvatske povijesti u Tajnom Vatikanskom arhivu od ranog srednjeg vijeka do sredine XVIII. stoljeća*, prvi svezak, Zagreb, 2000., str. 362, n. 3656.

⁷¹ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 27; G. FERRANTE, fol. 9; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 64; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 40.

⁷² Valerije Ponte je ostavio mjesto upražnjeno ne navodeći ime nadbiskupa. Može se pretpostaviti da je držao prikladnim kako je između nadbiskupa Petra i nadbiskupa Nikola djelovao još jedan nadbiskup. Prema svjedočanstvu danas dostupnih vrela, zadarska je nadbiskupska stolica zbog političkih razmimoilaženja više od četiri godine ostala upražnjena.

⁷³ *in margine*: Archidaconus vero illud Martinum vocat cap. 20. Valerije Ponte je imao pred očima 20 kapitel *Kronike* splitskog arhidakona. Ovaj navod nije posvema korektno naveden, jer splitski kroničar Toma ne

se immissere ausus, retenta nihilominus administratione Pharense episcopatus, delatus apud summum pontificem Inotentium III⁷⁴ atque dignitate spoliatus est anno 1200.⁷⁵

1201: Vacavit sedis quattuor annis et amplius.

<fol. 34^a>

<7> 1208: **Leonardus**.⁷⁶

<8> 1217: **Joannes I Gradiaca**.⁷⁷

<9> 1238: **Thomas**.⁷⁸

<10> 1239: **Dominicus Francus**.⁷⁹

<11> 1243: Magister **Lauerentius I Pereander**,⁸⁰ de quo in instrumento regestis instatis in archivio sancti Crysogoni et in instrumento germanioris monasterium sanctorum Cosme et Damiani et in sancti Michaelis de Monte in archivio dicti monasterij.⁸¹

<12> 1288: **Andreas Gaysonius**, sive Campsonius ex canonico Patavino in Jadrensem archiepiscopum electus a parte capituli, a qua electione cum alia pars ad Gradensem patriarcam provocasset, indeque causa ad

oslovljava zadarskog biskupa imenom Martin nego Miha. THOMAS ARCHIDIACONUS, str. 62, hrvatski prijevod V. Rismondo: *Toma Arhidakon, Kronika*, str. 59; J. LUCIUS, *De regno Dalmatiae et Croatiae*, III, c. 13, str. 144.

⁷⁴ Papa Inocent III. (1198.–1216.). Friedrich KEMPF, *Papsttum und Kaisertum bei Innozenz III.*, Roma, 1954.; Johannes HALLER, *Das Papsttum. Idee und Wirklichkeit*, sv. III, Urach, 1952., novo izdanje Darmstadt 1962., str. 296–480; Theo KÖLZER, Art.: Innozenz III., *Lexikon für Theologie und Kirche*, vol. 5, Freiburg – Basel – Wien – Roma, 1996., str. 516–518.

⁷⁵ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 27–27^a; G. FERRANTE, fol. 9; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 66; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 40–41; P. B. GAMS, str. 426; Dane GRUBER, Nikola biskup hvarski i izabrani nadbiskup zadarski, *Vienac*, 32, Zagreb, 1900., str. 330–332, 345–348, 364–365, 381–383; N. KLAIĆ – I. PETRICIOLI, str. 170–171.

⁷⁶ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 27^a–29^a; G. FERRANTE, fol. 9–9^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 71; B. P. GAMS, str. 426; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 41; B. P. GAMS, str. 426; *Hierarchia catholica*, I, str. 280.

⁷⁷ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 29^a–30; G. FERRANTE, fol. 9^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 72; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 41–42; B. P. GAMS, str. 426; *Hierarchia catholica*, I, str. 280.

⁷⁸ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 30; G. FERRANTE, fol. 9^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 74; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 42; B. P. GAMS, str. 426; *Hierarchia catholica*, I, str. 280.

⁷⁹ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 30^a–31; G. FERRANTE, fol. 9^a–10; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 74; G. A. GURATO, *Vescovi*, fol. 5; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 42–43; B. P. GAMS, str. 426; *Hierarchia catholica*, I, str. 280.

⁸⁰ delectum: 1248. *Laurentius*.

⁸¹ Š. LJUBIĆ, *Libellus*, str. 211; I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 31^a–32; G. FERRANTE, fol. 10; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 77–84; B. P. GAMS, str. 426; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 43–44; *Hierarchia catholica*, I, str. 280.

- romanam curiam devoluta, ipse quieti suae consulens iuri, si quod in ea electione sibi competeat sponte renunciavit anno 1291.⁸²
- <13> 1291: Secundus Idus Februarii: Frater **Joannes II** de <fol. 35> Anagnia minorita, a Nicolao IV° papa loco praedicti Andreae electus, ac postea quinto ab inde anno a Bonifacio papa VIII^o⁸³ ad Trannensem archiepiscopatum translatus.⁸⁴
- <14> 1297⁸⁵: Frater **Henricus de Tuderto**, minorita,⁸⁶ XIV Kal. Jul. ab eodem Bonifacio VIII romano pontifice loco predicti fuisset Joannis constitutus, de quo in *Cronicis minorum* s<ancti> F<rancesci>⁸⁷ et in epistola ejusdem Bonifacii.⁸⁸
- <15> 1301: **Joannes**, qui interfuit concilio provinciali Gradensi.⁸⁹
- <16> 1302: Frater **Jacobus de Fulgineo**⁹⁰ ex familia minorum.⁹¹

⁸² I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 32–32^a; G. FERRANTE, fol. 10; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 84; L. WADING, III, str. 199; B. P. GAMS, str. 426; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 44. *Hierarchia catholica* je ispuštala ime nadbiskupa Andrije.

⁸³ Papa Bonifacije VIII. (1294.–1303.). Heinrich FINKE, *Aus den Tagen Bonifaz' VIII.*, Münster, 1902.; L. VONES, Art.: Bonifatius VIII., *Lexikon für Theologie und Kirche*, vol. 2, Freiburg – Basel – Wien – Roma, 1994., str. 579–581; Hans KÜNG, *Das Christentum. Die religiöse Situation der Zeit*, drugo izdanje, München – Zürich, 2003., str. 529–531.

⁸⁴ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 33^a–34; G. FERRANTE, fol. 10^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 84–85; P. B. GAMS, str. 426; *Regesta pontificum romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII a. MCCCIV*, vol. II, priredio Augustinus POTTHAST, Berolini 1875., str. 1889, n. 23559; Augustinus THEINER, *Vetera monumenta slavorum meridionalium historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis vaticanis de prompta collecta ac serie chronologica disposita*, tom I: *Ab Innocentio pp. III usque ad Paulum pp. III. 1198–1549*, Romae 1863. (pretisak Osnabrück 1968.), str. 109, n. 147; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 44–45; *Hierarchia catholica*, I, str. 281; Klaus GANZER, *Papsttum und Bistumsbesetzungen in der Zeit von Gregor IX. bis Bonifaz VIII. Ein Beitrag zur Geschichte der päpstlichen Reservation*, Forschungen zur kirchlichen Rechtsgeschichte und zum Kirchenrecht 9, Köln – Graz, 1968., str. 360, 378, 388, 404.

⁸⁵ *in margine*: VIII n. 378 in registro Vaticanani. Prema dostupnim izvorima ipak se to dogodilo 18. lipnja 1297. godine. A. POTTHAST, II, str. 1963, n. 24532.

⁸⁶ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 32^a–33; G. FERRANTE, fol. 10^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 85–86; A. THEINER, I, str. 114, n. 159; B. P. GAMS, str. 426; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 45; *Hierarchia catholica*, I, str. 281.

⁸⁷ Usp. Lucas WADDING, *Annales minorum seu tertium ordinem a. S. Francisco institutorum*, tom V, ed. Joseph M. da FONESCA, 1637., str. 589, n. 31; Giovanni Girolamo SBARALEA, *Bullarium Franciscanum Romanorum pontificum constitutiones, epistolas ac diplomata continens tribus ordinibus Minorum, Clarissiarum et Poenitentium... contessa*, tom IV, Romae 1768., str. 438, n. 119; A. POTTHAST, II, str. 1963, n. 24532.

⁸⁸ Prema dostupnim izvorima ipak se to dogodilo 18. lipnja 1297. godine. A. POTTHAST, II, str. 1963, n. 24532.

⁸⁹ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 33^a–34; G. FERRANTE, fol. 10^a; *Hierarchia catholica*, I, str. 281.

⁹⁰ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 34^a–36; G. FERRANTE, fol. 10^a–11; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 86; J. H. SBARALEA, IV, str. 487, n. 169; A. POTTHAST, II, str. 1987, n. 24843; B. P. GAMS, str. 426; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 45–46; *Hierarchia catholica*, I, str. 281.

⁹¹ *delectum: obijt Jadrae et sepultus est in ecclesia sancti Dominici cum opinione sanctitatis.*

- <17> 1312: Frater **Alexander**.⁹²
<18> 1312/1314: Frater **Nicolaus**.⁹³
<19> 1320: XVI Kal. Mai: **Joannes de Butovane**, nobilis Jadertinus,⁹⁴ cuius memoria adhuc <fol. 35^a> extat in supra liminari portae⁹⁵ et in ciborio ecclesiae metropolitanae sanctae Anastasiae Jadrensae.
<20> 1333/1334: **Nicolaus de Matafaris**, nobilis Jadertinus.⁹⁶
<21> 1368: Frater **Dominicus II de Albania**.⁹⁷
<22> 1376: **Petrus III de Matafaris**, nobilis Jadertinus.⁹⁸ Hic auxit clerum ecclesiae metropolitanae⁹⁹ anno enim 1395, die 19 Julij convocatis universis ordinibus cleri civitatis Jadrae communi voto, supersit plebanias (una exegita s<anctae> Mariae Maioris, sive Presbyterorum

⁹² I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 36; G. FERRANTE, fol. 11; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 93; B. P. GAMS, str. 426; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 46; *Hierarchia catholica* je ispustila njegovo ime iz liste zadarskih nadbiskupa.

⁹³ Nadbiskup Nicolaus de Setia, OP. I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 36; G. FERRANTE, fol. 11–11^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 93; B. P. GAMS, str. 426; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 46; *Hierarchia catholica*, I, str. 281.

⁹⁴ Biografske podatke o nadbiskupu Ivanu Butovanu (1320.–1333.) donosi I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 36^a–37; G. FERRANTE, fol. 11^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 93; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 46–47; B. P. GAMS, str. 426; *Hierarchia catholica*, I, str. 281.

⁹⁵ Natpis glasi: „Anno domini MCCCXXIV tempore Iohannis de Butovane, dei gratia Iadrensis archiepiscopi“ Natpis je pisan gotičkom minuskulom i nalazi se na arhitravu glavnog portala. C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 91; Guido SABALICH, *Guida archeologica di Zara con illustrazioni araldiche*, Zara, 1897., str. 43; Eugen FRANKOVIĆ, Prilog upoznavanju odnosa romaničke prema antičkoj umjetnosti u Dalmaciji, *Peristil*, 2, Zagreb, 1957., str. 139–142; N. KLAJČ – I. PETRICIOLI, str. 258; I. PETRICIOLI, *Katedrale der Hl. Anastasia – Zadar*, Zadar, 1985., str. 85.

⁹⁶ delectum: *primum episcopum Nonensis, mox ad archiepiscopatum Jadrensem adlectus. 1364. Jacobus de quo in quodam privilegio regis Ludovici Hungariae*. Najvažnije podatke o nadbiskupu Nikoli donosi I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 37^a–38; G. FERRANTE, fol. 12; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 94; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 47–48; Simeone GLIUBICH, *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Vienna – Zara, 1856., (pretisak Bologna, 1974.), str. 202–203; C. F. BIANCHI, *Nicolò de Matafari arcivescovo di Zara et i suoi scritti*, Zara, 1888.; Andrea GLORIA, *Monumenti della Università di Padova* (1222–1318), Venezia, 1884., str. 340; Hugo HURTER, *Nomenclatur litterarius theologiae catholicae aetas media ab anno 1109–1563*, Oeniponte 1906., str. 662–663; U. INCHIOSTRO, Di Nicolò Matafari e del suo 'Thesaurus pontificum' in relazione con la cultura giuridica in Zara nel secolo XIV, *Archivio storico per la Dalmazia*, 7, Roma, 1929., str. 211; Mirko Dražen GRMEK, Hrvati i sveučilište u Padovi. Izvještaj o istraživanjima u arhivima i bibliotekama u Padovi i Veneciji, *Ljetopis JAZU za godinu 1955*, knjiga 62, Zagreb, 1957., str. 348; N. KLAJČ – I. PETRICIOLI, str. 338.

⁹⁷ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 38^a–39; G. FERRANTE, fol. 12; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 97; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 49; B. P. GAMS, str. 426; *Hierarchia catholica*, I, str. 281.

⁹⁸ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 39^a–42; G. FERRANTE, fol. 12–12^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 99; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 49–51; S. GLIUBICH, str. 203–205; *Hierarchia catholica*, I, str. 281; F. ŠIŠIĆ, *Ljetopis Pavla Pavlovića patricija zadarskog*, *Vjestnik kraljevsko hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, 6, Zagreb, 1904., str. 1–59, ovdje str. 24.

⁹⁹ delectum: *in qua tunc dignitates et mansionaris ... reperiebantur*.

- <fol. 36> nunc s<ancti> Simeonis) et instituit duodecim canonicos et duodecim septimanarios, assumptis plebanis, et dignioribus cleri ad officium canonicatus; iuraque totius cleri, ac capituli ad tuti dignitatis, et duodecim canonicos redegit, de quo extant constitutiones in archivio venerabilis capituli Jadrensis.¹⁰⁰
- <23> 1399: **Joannis** archielectus, cui Sigismundus rex Ungariae¹⁰¹ mandavit abstineri a turbatione iurium capituli Jadrensis, de quo extant littera in archivio capituli.¹⁰²
- <24> 1400: Magister **Lucas I de Firmo**, eremitarum s. Augustini.¹⁰³
- <25> 1421: **Blasius Molinus**, patricius Venetus, primus episcopus Polae.¹⁰⁴
- <26> 1428¹⁰⁵: **Laurentius II Venerius**, nobilis Venetus. Hic interfecit concilio Basiliensi anno 1333.¹⁰⁶
- <27> 1449: **Polidorus Foscharus**.¹⁰⁷
<fol. 36^a>
- <28> 1459: **Maphaeus Valaressus**, nobilis Venetus.¹⁰⁸ Hic aliquandiu in colonia munus nuncii apostolici gessit, unde etiam attulit Jadram partem eranei

¹⁰⁰ Tekst konstitucije je objavio D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 104–107.

in margine, delctum: 1398 Bartolomeus. *Hic nicsam fieri fecit iconam arae maioris s<anctae> Anastasiae, ut patet ex ipsa icona basi. Hic fuit archipresbyter, ut videre est ex dicta inscriptio.*

¹⁰¹ Sigismunda je 31. svibnja 1433. godine u Rimu okrunio carem papa Eugen IV. (1431.–1447.). Wilhelm BAUM, *Kaiser Sigismund. Hus, Konstanz und Türkenkriege*, Graz – Wien – Köln, 1993., str. 247; Martin KINTZINGER, *Westbindungen im spätmittelalterlichen Europa. Auswärtige Politik zwischen dem Reich, Frankreich, Burgund und England in der Regierungszeit Kaiser Sigismunds*, Stuttgart, 2000., str. 323–326.

¹⁰² I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 43^a–45; G. FERRANTE, fol. 12^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 108; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 51–52; *Hierarchia catholica*, I, str. 281.

¹⁰³ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 42^a–43; G. FERRANTE, fol. 12^a–13; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 109; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 52–53; *Hierarchia catholica*, I, str. 281.

¹⁰⁴ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 45^a; G. FERRANTE, fol. 13–13^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 113; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 53–54; *Hierarchia catholica*, I, str. 281.

¹⁰⁵ delectum: 1432.

¹⁰⁶ Autor je ovdje grješkom naveo godinu 1333., jer je nadbiskup Laurencije sudjelovao na saboru u Baselu 1433. godine. Prema danas dostupnim aktima Baselskog sabora, zadarski je nadbiskup (archiepiscopus Dyadiensis) bio skupa s opatom sv. Mihovila iz Zadra inkorporiran na saboru u Bazelu 15. svibnja 1433. godine. *Concilium Basiliense. Studien und Quellen zur Geschichte des Concils von Basel*, sv. II: *Protokolle des Concils 1431–1433*, priredio Johannes HALLER, Basel, 1897. (prettisak Nendeln/Lichtenstein, 1976.), str. 404. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 113; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 54–55. Usp. također i I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 45^a–46^a; G. FERRANTE, fol. 13^a–14.

¹⁰⁷ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 46^a; G. FERRANTE, fol. 14–14^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 117; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 55; GAMS, str. 426; *Hierarchia catholica*, II, str. 166.

¹⁰⁸ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 46^a–49^a; G. FERRANTE, fol. 14^a–15; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 117; B. P. GAMS, str. 426; S. GLIUBICH, str. 305; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 55–56, *Hierarchia catholica*, II, str. 166; Luka JELIĆ, *Regestum literarum zadarskog nadbiskupa Mafeja Vallaressa (1449.–1496. god)*, *Starine JAZU*, 29, Zagreb, 1898., str. 33–94; Tomislav RAUKAR – Ivo PETRICIOLI – Franjo

s<anctae> Ursulae virginis et martiris, quae adhuc in sanctuario asservatur; ecclesiam ac sedis archiepiscopales magnifice auxit, ac preciosis donares illustravit, cuius memoria sit in benedictione.

- <29> 1496: **Joannes III Robobellus** Venetus.¹⁰⁹
<30> 1503: **Alexander**.¹¹⁰
<31> 1504: **Joannes IV Cipicus**, nobilis Traguriensis.¹¹¹
<32> 1505: **Franciscus Pisaurus**, nobilis Venetus.¹¹²
 <fol. 37>
<33> 1530: **Aegedius** cardinalis tituli s<anctae> Marcellae¹¹³ Viterbensis ex familia heremitarum s<ancti> Augustini, cuius fuit magister generalis et Romae in¹¹⁴ ecclesia¹¹⁵ sancti Augustini sepultus est anno 1532, extat de illo obitu epistola Petri Barbi cardinali, diei 23 Novembris 1532 ad generalem ordinis s<ancti> Augustini ex electio vicarii capituli die 8 Decembris 1532 in archivio capituli.¹¹⁶
<34> 1533: **Cornelius Pisaurus**, Venetus nobilis.¹¹⁷
<35> 1554: **Aloysius Cornelius** S. R. E. cardinalis, episcopus Patavinus et Tragurensis.¹¹⁸
<36> 1554: **Mutius Calinus**, nobilis Brixienis. Hic interfuit concilio Tridentino.¹¹⁹

ŠVELEC – Šime PERIČIĆ, *Zadar pod mletačkom upravom 1409.–1497.*, Prošlost Zadra – knjiga 3, Zadar, 1987., str. 135, 150–153, 171–174, 295.

¹⁰⁹ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 49^a; G. FERRANTE, fol. 15–15^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 122; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 56; *Hierarchia catholica*, II, str. 166.

¹¹⁰ Njega je imenovao papa Aleksandar VI. 1503. godine zadarskim nadbiskupom i najvjerojatnije nije nikada ni posjetio Zadar, nego je kao komendator dobivao samo svoja komendatorska podavanja. Kratke podatke donosi I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 49^a; G. FERRANTE, fol. 16; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 123; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 56–57.

¹¹¹ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 49^a–50; G. FERRANTE, fol. 16; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 123; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 57; *Hierarchia catholica*, III, str. 215.

¹¹² I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 50–50^a; G. FERRANTE, fol. 16–16^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 123; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 57–58; *Hierarchia catholica*, III, str. 215.

¹¹³ delectum: *vel Marcele*.

¹¹⁴ delectum: *eadem*.

¹¹⁵ delectum: *eiusdem*.

¹¹⁶ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 50^a–51; G. FERRANTE, fol. 16^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 125; B. P. GAMS, str. 426; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 58–59; *Hierarchia catholica*, III, str. 215.

¹¹⁷ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 51^a–52; G. FERRANTE, fol. 17; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 126; B. P. GAMS, str. 426; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 59; *Hierarchia catholica*, III, str. 215.

¹¹⁸ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 52^a; G. FERRANTE, fol. 17; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 127; B. P. GAMS, str. 426; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 59–60; *Hierarchia catholica*, III, str. 215.

¹¹⁹ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 52^a–53; G. FERRANTE, fol. 17–17^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 127–128; B. P. GAMS, str. 426; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 60–61; *Hierarchia catholica*, III, str. 215; Vittor Ivo COMPARATO, Calini Muzio, *Dizionario Biografico degli Italiani*, 16, Roma, 1973., str. 725–727; DHGE, 11, str. 389; Luigi BERRA, Art. Mutius Calinus, *Enciclopedia cattolica*, 3, Roma, 1949., str. 382; Hubert JEDIN, Art. Mutius Calinus, *Lexikon für Theologie und Kirche*, vol. 2, Freiburg – Basel – Wien, 1960., str. 882; Klaus

- <37> 1569: **Andreas Minutius** Saravalensis, primum administrator Mutii Calini
mox eius successor.¹²⁰
- <38> 1574: **Natalis Venerius**, nobilis Venetus.¹²¹
<fol. 37^a>
- <39> 1589:¹²² **Marcus Antonius Venerius**, nobilis Venetus, eiusdem natalis frater.¹²³
- <40> 1592: **Aloysius Barocius**, nobilis Venetus.¹²⁴
- <41> 1592: **Aloysius Molinus**, nobilis Venetus, ad episcopatum Travinum translatus.¹²⁵
- <42> 1595: **Minutius Minutius** Saravalensis.¹²⁶
- <43> 1604: **Victor Ragazzonus** Venetus.¹²⁷
- <44> 1616: **Lucas II Stella** Venetus, primum¹²⁸ episcopus Retimi in regno Cretae,
diende archiepiscopus Jadrensis; hinc ad archiepiscopatum Cretensem,
mox ad episcopatum Vicentinum, demum ad Patavinum translatus.¹²⁹
-

GANZER, Art. Mutius Calinus, *Lexikon für Theologie und Kirche*, vol. 2, Freiburg – Basel – Wien – Roma, 1994., str. 890; H. JEDIN, *Geschichte des Konzils von Trient*, sv. IV/2, Freiburg i.Br., 1975., str. 151–162; Luigi CASTANO, Mons. Muzio Calini archivescovo di Zara al Concilio di Trento, *Il concilio di Trento*, I (1943.), str. 123–146; Muzio CALLINI, *Lettere conciliari*, priredio Alberto MARANI, Brescia, 1963., str. 5–32; Jozo SOPTA, *Die Teilnahme aus der kroatischen Diözesen an der dritten Tagungsperiode des Tridentinums und die Frage des Laienkelchs* (Theol. Diss.) Freiburg/B, 1986., str. 44–47; Michele MIELE, *Die Provinzialkonzilien Süditaliens in der Neuzeit Konziliengeschichte*, reihe A: Darstellung, Paderborn – München – Wien – Zürich, 1996., str. 36.

¹²⁰ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 53^a–54; G. G. FERRANTE, fol. 17^a–18; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 128; P. B. GAMS, str. 426; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 61–62; *Hierarchia catholica*, III, str. 215.

¹²¹ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 54^a; G. FERRANTE, fol. 18; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 131; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 25, 62–63; *Hierarchia catholica*, III, str. 232; Francesco SALATA, *L'antica diocesi di Ossero e la liturgia slava*, Pola, 1897., str. 83–84; Ivan VITEZIĆ, *La prima visita apostolica posttridentina in Dalmazia (nell'anno 1579) [excerpti, ex dissertatione ad lauream]*, Roma, 1957.; *Hierarchia catholica*, III, str. 215; V. BLAŽEVIĆ, str. 51–53, 82.

¹²² *in margine*: 10 genajo come é notato nel libro del capitulo.

¹²³ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 54^a–55; G. FERRANTE, fol. 18^a–19; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 141; P. B. GAMS, str. 426; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 63; *Hierarchia catholica*, III, str. 215.

¹²⁴ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 55; G. FERRANTE, fol. 18^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 142; P. B. GAMS, str. 426; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 63; *Hierarchia catholica*, III, str. 215.

¹²⁵ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 55; G. FERRANTE, fol. 17^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 142; P. B. GAMS, str. 426; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 63–64; *Hierarchia catholica*, IV, str. 207.

¹²⁶ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 55–55^a; G. FERRANTE, fol. 18^a–19; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 142; P. B. GAMS, str. 426; *Hierarchia catholica*, VI, str. 207; Frederico ALTEN DE CONTI DI SALVAROLO, *Memoria intorno alla vita di Monsignor Minuccio Minucci Arcivescovo di Zara*, Venezia, 1757.; S. GLIUBICH, str. 213–214; C. F. BINACHI, *Zara crisitana*, I, str. 61, 62, 64, 65; Alberto MARANI, *Atti pastorali di Minuccio Minucci arcivescovo di Zara (1596–1604)*, Roma, 1970., str. IX–XI (Introduzione); S. ANTOLJAK, I, str. 63.

¹²⁷ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 55^a–57; G. FERRANTE, fol. 19^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 156; P. B. GAMS, str. 426; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 66–67; *Hierarchia catholica*, IV, str. 207.

¹²⁸ Primum episcopus Retimi in regno Cretae, diende archiepiscopus Jadrensis je unio Valerije Ponte naknadno *in margine*.

¹²⁹ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 57–58^a; G. FERRANTE, fol. 19^a–20^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 157; P. B. GAMS, str. 426; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 67; *Hierarchia catholica*, IV, str. 207, 295.

- <45> 1624: **Octavianus Garzadorus**, nobilis Vicentinus.¹³⁰ Hic fuit etiam visitator apostolicus in <fol. 38> provincia Dalamatia;¹³¹ quietis studio ecclesiam libere in manibus papae resignavit ac in patriam se recepit, obiit 1648.¹³²
- <46> 1639: **Benedictus Capellus**, nobilis Venetus, ad episcopatum Concordiensem translatus.¹³³
- <47> 1642.¹³⁴ **Bernardus Florius** Venetus, Ordinis cruciferorum,¹³⁵ primum episcopus Agriensis, seu Cydoniensis¹³⁶ in regno Cretae, postmodum ad archiepiscopatum Jadrensem translatus, obiit Jadræ, die 14 Februarij 1656.¹³⁷
- <48> 1657: **Theobaldus Balbus**, nobilis Venetus.¹³⁸

¹³⁰ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 58–59^a; G. FERRANTE, fol. 20^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 159; P. B. GAMS, str. 426; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 67–68; *Hierarchia catholica*, IV, str. 207.

¹³¹ U svojoj *Povijesti Zadarske Crkve* zapisao je Valerije Ponte sljedeći tekst: "Octavianus Garzadorus, nobilis vicentinus, vir utriusque iuris peritus eximius, florenti ad huc aetate munus referendarii utriusque signaturae in curia romana laudabiliter gessit, a Clemente VIII summo pontifice cardinali s<ancti> Georgii nepoti suo praelatus commensalis, ac institutor datus fuit; quo defuncto Petri cardinalis Aldobrandini eiusdem pontificis nepotis et camerarii apostolici, deinde Hippoliti cardinalis Aldobrandini, eiusdem pontificis nepotis, et ibidem camerarii auditor generalis fuit; verum ut fractam continuis laboribus valetudinem instauraret, a Gregorio XV episcopo Boviano in regno Neapolitano donatus fuit, mox ab Urbano VIII ad archiepiscopum Iadrensem translatus. Visitator quoque apostolicus in provintia Dalmatia constituta munere egregie functus est." HEJ, fol. 25^a.

¹³² *in margine*: die 17 Augusti. Papa Urban VIII. (1623.–1644.) imenovao ga je apostolskim vizitatorom u Dalmaciji. C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 68.

¹³³ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 60–61^a; G. FERRANTE, fol. 21; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 163; P. B. GAMS, str. 426; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 68; *Hierarchia catholica*, IV, str. 207.

¹³⁴ Ispod spomenute godine donosi Valerije Ponte datum: 17. Augusti.

¹³⁵ Ordinis Cruciferorum je Valerije Ponte naknadno unio *in margine* u tekst.

¹³⁶ delectum: *mox*.

¹³⁷ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 61^a–62^a; G. FERRANTE, fol. 21–21^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 163; P. B. GAMS, str. 426; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 68–69; *Hierarchia catholica*, IV, str. 207; Z. STRIKA, Sinoda Zadarske crkve 1647. godine, *Croatia Christiana Periodica*, 29, Zagreb, 2005., str. 43–60, ovdje str. 44–45.

¹³⁸ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 62^a–63; G. FERRANTE, fol. 21^a–22; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 164–165; P. B. GAMS, str. 426; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 69–70; ISTI, *Fasti di Zara religioso-politico-civile dell'anno 1184 av. Cr. sino all'anno 1888 dell'era volgare*, Zara, 1888., str. 96–98; *Hierarchia catholica*, IV, str. 207; Eduard PERIČIĆ, Art.: Balbi, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. I, Zagreb, 1983., str. 385; Lovorka ČORALIĆ, Prilozi životopisu zadarskoga nadbiskupa Teodora Balbija (1656.–1669.), *Croatia Christiana Periodica*, 20, Zagreb, 1996., str. 83–91 – autorica je objavila nadbiskupov kodicil.

CATALOGUS C

Ova je kronotaksa biskupa i nadbiskupa Zadarske Crkve pohranjena među spisima Valerija Pontea i danas se nalazi u Znanstvenoj knjižnici u Zadru prislonjena uz manuskript njegove *Varia ad Jadertinas ecclesias earumque praesules spectantia*. Manuskript sigurno nije Valerije Ponte vlastoručno napisao, nego je neka druga ruka za nadbiskupa Mate Karamana (1745.–1771.) nastavila njegov redosljed dovršavajući ga svojim suvremenikom Matom Karamanom, kao što je to već prije njega učinio i sam Valerije zaključujući seriju nadbiskupa svojim suvremenikom nadbiskupom Balbijem. Dakle, ne radi se ovdje samo o jednom prijepisu Valerijeve kronotakse zadarskih biskupa i nadbiskupa, nego je to bio istodobno i jedan kompilatorski zahvat nepoznata autora. Drugi navod koji govori protiv autorstva Valerijeva jest upravo činjenica da se kompilator, spominjući nadbiskupa Jakova I., u svojoj argumentaciji izričito poziva na *Povijest Zadarske Crkve* Valerija Pontea.

<fol. 43> Errectio episcopatus Jadrae.

Episcopatus Jadrae fuit erectus sub Damaso papa in concilio Aquilensi et primus ejus episcopus fuit quidam Felix.

Episcopalibus titulus versio in archiepiscopalem.¹³⁹

Titulus episcopalis versus fuit in archiepiscopalem anno salutis circiter 1136 occasione vero cum Mansses archiepiscopus Salonitanus fugam a sua ecclesia aripuisse,¹⁴⁰ cogitavit Micha Jadrensis episcopus in diuturna illa viduatione Salonitanae ecclesiae, cui erat suffraganeus se ipsum a tali suffraganatu eximere; sed morte preventa, eius successor Lampridius tale cogitatum ad effectum perduxit; ita ut praesidio ducis Venetiarum ab Anastasio papa obtinuit privilegium, ut Jadrensis ecclesia metropolis et palliata feret de caetero illis insularum Quarnerij cathedrales ecclesias subjecit.

Nomenclatura episcoporum et archiepiscoporum Jadrae, quorum extat memoria una cum stemmaticus:

¹³⁹ Godine 1154. Usp. ovdje bilj. 60.

¹⁴⁰ Nadbiskup Manas (1112.–1114.) je pobjegao 1114. godine iz Splita, te je nastala poduža sedisvakancija Splitske nadbiskupije koja je potrajala sve do 1136. godine, kada je upravu Splitske Crkve preuzeo nadbiskup Gaudije (1136.–1159). Slavko KOVAČIĆ, Splitska metropolija u dvanaestom stoljeću, *Krbavska biskupija u srednjem vijeku*, zbornik radova znanstvenog simpozija u povodu 800. obljetnice osnutka Krbavske biskupije, održanog u Rijeci 23.–24. travnja 1986. godine, uredio Mile BOGOVIĆ, Rijeka – Zagreb, 1988., str. 11–39, bolje str. 17.

Anni Domini:

- (1) 378: **Felix**, qui subscripsit concilio Aquileae sub Damaso papa per haec tempora celebrato.
- (2) 393: **Sabinianus** ex epistolis Gregorii Magni lib<ro> 7 cap. 12.¹⁴¹
- (3) 800: **Donatus** cujus meminit Adelmus in suis *Annalibus* et Orbinus in *Regno Slavorum* pag. milia 41, item Genebardus et Paulus Emilius *De rebus Francorum*. Hic ad Carolum Magnum et ad Nicephorum imperatorem sepius pro ecclesiae suae et civium negotiis legati officio functus est. Cinaeres sanctae Anastasiae Constantinopoli (vel ut alij volunt Smijena vel Sirmio) attulit Jadram atque in ecclesia sancti Petri, quae tunc erat cathedralis collocavit. Templum sanctissimae Trinitati a fundamentis erexit a ruderibus romanorum aedificiorum ejus nimio religionis zelo divotorum quod templum nunc ejusdem sancti nomen obtinet, ibique eius ossa venerantur.
- (4) 879: **Vitalis**, die quo Joannes papa VIII in epistola 190.
- (5) 988: **Firminus**.
- (6) 969: **Basilius I**.
- (7) 978: **Anastasius**.
- (8) 1018: **Prestantius**.
- (9) 1029: **Andreas I**.
- (10) 1044: **Petrus I**.
- (11) 1046: **Andreas II**. Hic invenit corpus sancti Chrysogoni in ejus ecclesia.
- (12) 1066: **Stephanus I**.
- (13) 1069: **Basilius II**.
- (14) 1072: **Andreas III**.
- (15) 1075: **Stephanus II**.
- (16) 1091: **Andreas IV**.
- (17) 1101: **Gregorius**.
- (18) 1111: **Marcus**, de quo in quodam privilegio regis Colomani concessio ecclesiae Arbensi, quod asservatur in ejus sanctuario.
- (19) 1124: **Michael**, qui est Micha Caloprestantij filius usque ad annorum 1137. Hic vacante Spalatensi archiepiscopatu vel eam dignitatem diutius adspirans ab ejusdem ecclesiae archidiacono vana spe illectus ac tandem delusus id moleste ferens eidem sedi oboedire amplius recusavit ac metropolitae jura sibi vindicare coepit, quae postea successores (uno aut altero exceptis) sedes apostolicae auctoritate retinuerunt.

¹⁴¹ Kompilator je ispravio navod Valerija Ponteae. Moguće je da je na ovom mjestu namjerno naveo zadarsku tradiciju koja spominje biskupa Sabinijana 393. godine oslovljavajući ga Sabinijan I. za razliku od onog Sabinijana koji je živio krajem 6. stoljeća.

- (20) 1138: **Petrus II.** Hic primus sub archiepiscopi nomine fuit electus non tamen pallium a Romano pontifice obtinere potuit, ac propterea in nonnullis scripturis archielectus appellatur.¹⁴²

<fol. 43^a>

ARCHIEPISCOPI

Anni Domini:

- (1) 1154: **Lampridius** primus archiepiscopus. Hic pallium et jura metropolitae super Arbense, Auxerense et Vegliense episcopatus ab Anastasio quarto, seu ut alij volunt a Lucio secundo vel Eugenio tertio obtinuit. Templum divi Chrysogoni, tunc in eam quae nunc visitatur formam angustiore redactam consecravit, atque reconciliacioni Venetijs inter Federicum Eneobardum et Alexandrum tertium, pontificem maximum cum duobus prepositis, et centum auducis interfuit.
- (2) 1175: **Eugubinus**, cuius meminit Paulus Maurocenus in *Historia veneta* lib<ro> 5° fol<io> milia 121, qui reffert partem cujusdam bullae Alexandri tertij eidem Eugubino scriptae.¹⁴³
- (3) 1100¹⁴⁴: **Theobaldus.**
- (4) 1183: **Damianus**, de quo in testamento quodam existente in sancti Chrysogoni.
- (5) 1187: **Petrus I.**
- (6) **Nicolaus I Manzavino**, ex episcopo Pharense in archiepiscopatum Jadrensem electus, quia tamen confirmatione ecclesiae Jadertinae se immiscere ausus est, retenda nihilominus administratione Pharense episcopatus delatus ad summum pontificem Innocentium tertium utraque dignitate spoliatus fuit anno 1200. Hinc in scripturis archielectus appellatur.¹⁴⁵
Vacavit sedes quattuor annos et amplius.
- (7) 1208: **Leonardus.**
- (8) 1217: **Joannes I Gradiacha.**
- (9) 1233: **Thomas.**
- (10) 1239: **Dominicus Francus I.**
- (11) 1244: **Laurentius Periander**, magister.

¹⁴² D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 56.

¹⁴³ H. KRESCHMAYR, str. 272.

¹⁴⁴ Kompilatoru se na ovom mjestu najvjerojatnije potkrala pogreška.

¹⁴⁵ Ovaj navod se potvrđuje u više dostupnih vrela, i to za godinu 1198. i za 1200. T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 459 (index personarum: Nicolaus archiepiscopus).

- (12) 1288: **Andreas I Gausonius** sive Gaysonius vel Capsonius.
- (13) 1291: **Joannes II de Anania**, frater minorita, secundo Idus Februarii a Nicolao quarto electus et postea quinto ab hinc anno a Bonifacio octavo ad Treviensem archiepiscopatum translatus.
- (14) 1297: **Henricus de Tuderto**, frater Minorita, 14⁰ Idus Junij ab eodem Bonifacio octavo romano pontifice loco praedicti frateri Joannis constitutus de quo in *Cronicis minoribus*, et in epistola ejusdem Bonifacij 318 in registro Vaticano.
- (15) 1301: **Joannes tertius**, qui interfuit concilio Gradensi.
- (16) 1302: **Jacobus I de Fuligno**,¹⁴⁶ frater ex familia minorum, ut est in *Statutis Jadertini* lib<ro> 5, pag. 93 a. 1⁰¹⁴⁷ et sequitur et confirmat Valerius Ponte, archidiaconus Jadrensis in Commentar<ium> M.S. *De ecclesia et episcopis atque archiepiscopis Jadrensibus*,¹⁴⁸ obiit Jadrae et sepultus fuit in ecclesia sancti Dominici cum opinione sanctitatis.
- (17) 1312: **Alexander I**, frater.
- (18) 1312: **Nicolaus II**, frater.
- (19) 1320: **Joannes IV de Buttovane**, nobilis Jadertinus, cujus memoria adhuc extat insuper liminari portae maioris et in ciborio metropolitanae ecclesiae sanctae Anastasiae Jadrensis.
- (20) 1333: **Nicolaus tertius de Matafaris**, nobilis Jadrensis, primum episcopus Nonensis ad archiepiscopatum Jadrensem electus.¹⁴⁹ De hoc archiepiscopo reperitur instrumentum in archivio capitulari de anno 1366.
- (21) 1364: **Jacobus II**.
- (22) 1367: **Dominicus II de Albania**, frater.
- (23) **Petrus II de Matafaris**, nobilis Jadertinus. Hic auxit clerum ecclesiae metropolitanae, anno enim 1395, die 17 Julij convocatis universis

¹⁴⁶ Navodi pogriješno prezime, kao što je to kasnije učinio i kompilator u Catalogus D. Nadbiskup Jakov je potjecao iz Fulgina.

¹⁴⁷ Valerije Ponte u rukama je imao prvo izdanje Statuta grada Zadra, koji je bio tiskan u Veneciji 1563. godine. Sada je dostupno kritičko izdanje *Statuta Iadertina cum omnibus reformationibus usque ad annum MDLXIII factis*, cura et labore Josip KOLANOVIĆ et Mate KRIŽMAN, Zadar, 1997., str. 496–517.

¹⁴⁸ Ima pred očima Ponteovu *Povijest Zadarske Crkve*, što jasno govori u prilog mišljenju, kako ni ovaj redosljed zadarskih nadbiskupa nije vlastoručno načinio Valerije Ponte, nego ga je nadopunila neka druga osoba. Najkraće podatke o nadbiskupu Jakovu donio je Valerije Ponte u svojoj *Povijesti Zadarske Crkve*: „1300 [14]: Jacobus de Fuligno, Ordinis minorum, de quo prima memoria in scripturis sancti Chrisogoni 1300, die 9 Septembris. De eodem in instrumento regesto in *Statutis Jadrae* 1301 et 1305 in *Reformationibus*, quod celebratum fuit comodium inter archiepiscopum et capitulum ex una et comitem et communitatem ex altera super administratione fabricae cathedralis sanctae Anastasiae, et electione eius procuratorum de quo satis dictum est, eum actum fuit de cathedrali.“ HEJ, fol. 20^a.

¹⁴⁹ Nikola Matafari prije izbora na zadarsko nadbiskupsko sjedište nije bio ninski biskup, nego je obnašao dužnost biskupskog vikara u talijanskoj Padovi, gdje je prije toga završio studije pravnih znanosti te bio proglašen doctorum utriusque iuris.

- ordinibus cleri Jadrensis communi voto super sit plebanus una excepta sanctae Mariae sive Presbyterorum, nunc sancti Simeonis et instituit duodecim canonicos reliquosque titulos ad numerum 51 auxit, quos a plebanis ad cathedralem adscivit, juraque totius capituli, quae tunc in omnibus cleri ordinibus con- <fol. 44> -sistebant ad tres dignitates, et duodecim canonicos redegit, de quo extant constitutiones in archivio capituli Jadrensis.
- (24) **Joannes V** archielectus, cui Sigismundus rex Ungariae mandavit, abstinere a turbatione jurium capituli Jadrensaee, de quo extant litterae in archivio ejusdem capituli.
- (25) 1400: **Lucas I de Firmo**, magister ex familia eremitarum sancti Augustini.
- (26) 1420: **Blasius Molino**, patricius Venetus, primus episcopatus Polensis.
- (27) 1428: **Laurentius II Venerius**, patricius Venetus. Hic interfuit concilio Basiliensi anno 1433.
- (28) 1449: **Polidorus Fuccarus**.
- (29) 1450: **Maffeus Valaressus**, patricius Venetus. Hic aliquandiu in collonia munus nunciij apostolici gessit, unde etiam attulit Jadram partem Cranei sanctae Ursulae v<irginis> et m<artyris>, quae adhuc in sanctuario asservatur, ecclesias et sedes archiepiscopales magnifice auxit et pretiosis denarijs illustravit.
- (30) 1496: **Joannes VI Robobellus** Venetus. Hic sub Alexandro VI difficillimis temporibus gubernator Viterbi, et commissarius generalis provinciae patrimonij extitit.
- (31) 1503: **Alexandar II**.
- (32) 1504: **Joannes VII Cipicus**, nobilis Traguriensis.
- (33) 1505: **Franciscus Pisaurus**, nobilis Venetus.
- (34) 1530: **Egedius** cardinalis tituli sanctae Marcellae Viterbiensis ex familia eremitarum sancti Augustini, cujus fuit magister generalis, primum patriarcha Constantinopolitanus, deinde ad archiepiscopatum Jadrensem translatus, obiit Romae, et in ecclesia sanctae Marcellae sepultus fuit anno 1532.
- (35) 1532: **Cornelius Pisaurus**, nobilis Venetus.
- (36) 1554: **Aloysius I** cardinalis Cornelius episcopus Patavinus et Traguriensis, et archiepiscopus Jadrensis.
- (37) 1555: **Mutius Calinus**, nobilis Brixienis, primum administrator mox successor Aloysij Cornelij. Hic interfuit concilio Tridentino.
- (38) 1569: **Andreas II Minutius** Saravallensis, primum administrator Mutij Calini, mox ejus successor, creatus a Pio V, pontifice maximo.
- 1574: 15 Junij: **Marcus Lauretanus**, administrator archiepiscopus.
- (39) 1595: **Natalis Venerius**, nobilis Venetus ad episcopatum Trevisnum translatus.

- (40) 1595: **Minutius Saravallensis**, nepos ex fratre Andreae archiepiscopi, extat praeclarum monumentum Minutij, et Andreae in Sacello baptiserij ecclesiae metropolitanae sanctae Anastasiae, vixit annos 64, obiit 1604, summa apud Bavariae duces pro republica christiana negotia pertractans.
- (41) 1604: **Victor Ragazzon** Venetus.
- (42) 1616: **Luca II Stella** Venetus, primum episcopus Rettimi regno Cretae, deinde archiepiscopus Jadrensis, nunc ad archiepiscopatum Cretensem, mox ad episcopatum Vicentinum electum ad Patavinum translatus.
- (43) 1624: **Octavianus Garzadorus**, nobilis Vincentinus. Hic diu in Romana curia munus referendarij ac demum auditoris cardinalis camerarij laudabiliter gessit. Hinc ad episcopatum Bojam in regno Neapolitano promotus, deinde ad archiepiscopatum Jadrensem translatus ac visitator apostolicus in provincia Dalmatia constitutus, tandem quietis studio ecclesiam libere in manibus <fol. 44^a> papae resignavit, et in patriam se recepit, obiit in senestute bona Augusti anno 1648.
- (44) 1639: **Benedictus Cappelus**, nobilis Venetus ad episcopatum Concordiensem translatus.
- (45) 1642: **Bernardus Florius** Venetus, Ordinis crociferorum, primum episcopus Agensis, sive Cydoniensis in regno Cretae, postmodum ad archiepiscopatum Jadrensem translatus, obiit Jadrae die 14 Februarij 1656. Hic seminarium sex aluminorum ex testamento instituit, argenteam supelectilem conflati deo et ecclesiae suae dicari jussit, quam plurimis legatis nominibus auxit rei publicae venetae turcico vigente bello vim aeis armam constituit. Deum et pauperes ex reliquo esse opulentissimo herades scripsit, pietatis ac munificentiae opus praeclarissimum omnium seculorum memoria, ac laude recolendam.
- (46) 1659: **Theodorus Balbus**, nobilis Venetus.
- (47) 1669: **Evangelista Parzzaghi** Cremensis, frater, primum commisarius generalis ordinis minorum sancti Francisci, mox archiepiscopus Jadrensis.¹⁵⁰
- (48) 1669: **Victorius Priolus**, nobilis Venetus, procurator generalis canonicorum regularium, mox archiepiscopus Jadrensis.¹⁵¹
- (49) 1713: **Vincentius Zmajevich** e Perasto ex archiepiscopatu Antibarensi ad archiepiscopatum Jadrensem translatus a Clemente XI.¹⁵²
- (50) **Mattheus Caraman** e Spalato ex episcopatu Auxerense ad archiepiscopatum Jadrensem translatus a Benedicto XIV.¹⁵³

¹⁵⁰ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 63–64^a; G. FERRANTE, fol. 22; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 70–71.

¹⁵¹ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 64^a–66; G. FERRANTE, fol. 22^a–23; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 71.

¹⁵² I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 66–67^a; G. FERRANTE, 23–23^a; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 71–72.

¹⁵³ G. FERRARI, fol. 23^a–24; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 73–74; *Hierarchia catholica*, VI, str. 241; E. PERIČIĆ, Mate Karaman – zadarski nadbiskup (1700.–1771.). Uz 290. obljetnicu rođenja i 220. obljetnicu smrti, *Zadarska smotra*, 40, Zadar, 1991., str. 35–46.

4.¹⁵⁴ Stemmata civitatis et cathedralis illius est sanctus Chrysogonus, martir et cathedralis vero s<anctae> Anastasiae

5. Taxa datariae romanae pro bullis est

6. Electio archiepiscopi spectat ad romanum pontificem.

7. Archiepiscopus Jadræ nullam habet jurisdictionem propter ecclesiam.

8. Numerus animarum civitatis sunt.

9. Extensio dioecesis ac limites: In partibus maritimis extendebatur a Vergata usque ad rus Silvavarum quorum distantia erit milliariorum italicorum 70. In partibus vero terrestribus antiqui fines extendebantur usque ad Belgradum hodie vero preter insulam Pagi, ab ortu tenet villa Vranæ una cum alijs permultis quæ ad huc Turcico imperio gravantur. Ab Occasu maris littora, ubi permulte villae, hujus dioecesis a septentione sunt villae Patergane, Gliubæ, a Meridie Pacoschiane salvisj.

7. Tres tantummodo habet suffraganeos nimirum Arbensem, Veclensem et Auxerensem. Finis.

CATALOGUS B

U svojoj *Historia ecclesiae Iadrensis* Valerije Ponte prikazao je ukratko biskupe i nadbiskupe Zadarske Crkve služeći se pri tome dostupnim arhivskim materijalom, koji je pronašao u raznim arhivima, osobito nadbiskupskom i kaptolskom, zatim u arhivu komende sv. Krševana i benediktinki sv. Marije, te arhivu rogovske opatije. Radeći prema tada najsvremenijim historiografskim metodama, autor je spomenuo samo one osobe o kojima su bili dostupni provjerljivi i sigurni podatci. Ponte se pokazao savjesnim povjesnikom ne uvrstivši u svoj redosljed niti jednu jedinu osobu koja mu se činila imalo „sumnjivom“ ili ako su izvori koji su o njoj svjedočili smatrani srednjovjekovnim prijepisom i plagijatom. Tako zadarski biskup Andrija, koji je inače sudjelovao na salonitanskim sinodama 530. i 533. godine, nije uvršten u redosljed zadarskih biskupa jer su akti tih dvaju sabora Salonitanske metropolije u historiografiji 17. stoljeća smatrani srednjovjekovnim falsifikatom. On ipak nije bio usamljen, i drugi su ih povjesnici smatrali plagijatom. Očigledan primjer predstavlja utjecajni Ivan Lucius Lučić koji je dostupne zaključke tih dvaju sabora smatrao srednjovjekovnom krivotorenim.¹⁵⁵ Premda je njegova *Povijest Zadarske Crkve* ili kako je Carlo F. Bianchi oslovljava *Tesoro delle chiese di Zara (Blago zadarskih crkava)*¹⁵⁶ do sada već objelodanjena u dvije edicije – prvo izdanje je priredio Daniele Farlati,¹⁵⁷ a dugo s talijanskim prijevodom opata Sorinija obradio je Vitaliano Brunelli,¹⁵⁸ ostala je njegova serija biskupa i nadbiskupa još uvijek

¹⁵⁴ Ovi su brojevi navedeni prema originalu i prva brojka u nizu je 4.

¹⁵⁵ Usp. ovdje bilj. 233.

¹⁵⁶ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 416.

¹⁵⁷ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 11–24.

¹⁵⁸ Usp. ovdje bilj. 5.

neobjavljena. Ovdje donosim njegovu kronotaksu prema jednom prijepisu *Historia ecclesiae Jadrensis*, koji je danas pohranjen u Znanstvenoj knjižnici u Zadru, Ms 112, fol. 15^a–27^a; ovaj manuskript nije napisao Valerije Ponte vlastoručno, nego je neka druga ruka prepisala njegov spis unijevši nadopune sve do nadbiskupa Viktora Priolija, koji je tek 1689. godine imenovan zadarskim nadbiskupom. Negdje oko deset godina ranije preminuo je Valerije Ponte, pa stoga nikako nije mogao biti autor spomenuta teksta.

1. Biskupi:

- (1) 381: Felix (fol. 15^a).
- (2) 597: Sabinianus (fol. 15^a).
- (3) 806: Donatus (fol. 15^a–16).
- (4) 897: Vitalis (fol. 16).
- (5) 908: Firminus (fol. 16^a).
- (6) 960: Basilius (fol. 16^a).
- (7) 978: Anastasius (fol. 16^a).
- (8) 1019: Prestantius (fol. 16^a).
- (9) 1019: Andreas (fol. 16^a).
- (10) 1044: Petrus I (fol. 16^a).
- (11) 1046: Andreas II (fol. 16^a).
- (12) 1059: Prestantius II (fol. 16^a).
- (13) 1066: Stephanus (fol. 17).
- (14) 1071: Andreas III (fol. 17).
- (15) 1075: Stephanus II (fol. 17).
- (16) 1091: Andreas IV (fol. 17–17^a).
- (17) 1105: Gregorius (fol. 17^a).
- (18) 1111: Marcus (fol. 17^a).
- (19) 1124: Miha (fol. 17^a–18).
- (20) 1138: Petrus (fol. 18).

2. Nadbiskupi:

- (1) 1046: Lampridius (fol. 18–18^a).
- (2) 1178: Eugubinus (fol. 18^a).
- (3) 1180: Theobaldus (fol. 18^a–19).
- (4) 1187: Petrus (fol. 19–19^a).
- (5) 1198: Nicolaus Manzavini (fol. 19^a).
- (6) 1208: Leonardus (fol. 20).
- (7) 1217: Johannes Gradiaca (fol. 20).
- (8) 1238: Thomas (fol. 20).
- (9) 1239: Dominicus Franco (fol. 20).

- (10) 1247: Laurencius Periander (fol. 20).
- (11) 1288: Andreas Gansonius (fol. 20).
- (12) 1291: Joannes II de Agnania (fol. 20^a).
- (13) 1292: Henricus de Tuderto (fol. 20^a).
- (14) 1300: Jacobus de Fuligno (fol. 20^a).
- (15) 1311: Alexandar I (fol. 20^a).
- (16) 1314: Nicolaus (fol. 20^a).
- (17) 1320: Joannes de Butovane (fol. 20^a).
- (18) 1333: Nicolaus de Matapharis (fol. 20^a–21).
- (19) 1368: Dominicus de Albania (fol. 21–21^a).
- (20) 1376: Petrus de Matapharis (fol. 21^a).
- (21) 1398: Joannes V (fol. 22).
- (22) 1400: Lucas de Firmo (fol. 22).
- (23) 1420: Blasius Molino (fol. 22).
- (24) 1428: Laurencius II Venerius (fol. 22–22^a).
- (25) 1449: Polidorus Fuscarus (fol. 22^a).
- (26) 1450: Mapheus Vallaressus (fol. 22^a).
- (27) 1496: Joannes VI Robobellus (fol. 22^a).
- (28) 1503: Alexandar II (fol. 22^a).
- (29) 1504: Joannes Cippicus (fol. 22^a–23).
- (30) 1505: Franciscus Pisauro (fol. 23).
- (31) 1530: Aegedius Cardinalis Viterbensis (fol. 23)
- (32) 1533: Cornelius Pisauro (fol. 23).
- (33) 1554: Aloisius Cardinalis Cornetiis (fol. 23).
- (34) 1555: Mutius Calinus (fol. 23–23^a).
- (35) 1569: Andreas Minutius (fol. 23^a).
- (36) 1577: Natalis Venerius (fol. 23^a).
- (37) 1589: Marcus Antonius Venerio (fol. 23^a–24)
- (38) 1591: Aloisius II Barocius (fol. 24).
- (39) 1593: Aloisius III Molino (fol. 24).
- (40) 1596: Minutius de Minutiis (fol. 24–24^a).
- (41) 1604: Victor Ragazzonus (fol. 24^a).
- (42) 1615: Lucas II Stella (fol. 24^a–25^a).
- (43) 1624: Octavianus Garzadorus (fol. 25^a–27).
- (44) 1639: Benedictus Capello (fol. 27).
- (45) 1641: Bernardus Florius (fol. 27).
- (46) 1656: Theodorus Balbi (fol. 27–27^a).
- (47) 1669: Joannes Evangelista Parazaghi (fol. 27^a).
- (48) 1689: Victor Priolus (fol. 27^a).

CATALOGUS D

U Znanstvenoj knjižnici u Zadru (Ms 112, fol. 31–35) sačuvana je još jedna serija zadarskih biskupa i nadbiskupa koja se nadovezuje na Valerijevu *Povijest Zadarske Crkve*. Premda se njeno autorstvo prepisivalo Valeriju Ponte, ipak on nije bio direktan autor. Ovaj redosljed zasigurno nije priredio Valerije Ponte, nego ga je netko drugi – neki kompilator – za vrijeme nadbiskupa Mate Karamana prepisao iz njegove ostavštine redajući nadbiskupe sve do Mate Karamana, koji je upravu Nadbiskupije preuzeo tek 1745. godine. Ova verzija teksta je najvjerojatnije prepisana iz verzije C i skriptor je u tekst unio male preinake. Kompilator se u svojoj argumentaciji poziva na *Povijest Zadarske Crkve* Valerija Ponte spominjući nadbiskupa Jakova I. Fulignea, što jasno pokazuje kako se ova kronotaksa ne može više prepisivati Valeriju Ponte, nego je jedna kompilatorska ruka preuredila njegovu seriju zadarskih prvosvećenika.

<fol. 31> Erectio episcopatus Jadrae.

Episcopatus Jadrae fuit erectus sub Damaso papa in concilio Aquilensi, et primus eius episcopus quidam Felix.

Episcopalibus titulus versio in archiepiscopalem.

Titulus episcopalis versus fuit in archiepiscopum anno salutis circiter 1136, occasione vero, cum Manasseus archiepiscopus Salonitanus fugam a sua ecclesia aripuisset; cogitavit Micha Jadrensis episcopus in diuturna illa viduatione Salonitanae ecclesiae, cui erat suffraganeus, se ipsum a tali suffraganeata eximere; sed morte preventa, ejus successor Lampridius tale cogitatum ad effectum perduxit; ita ut presidio ducis Venetiarum ab Anastasio papa obtinuit privilegium, ut Jadrensis ecclesia metropolis, et palliata feret de caetero, ubique insularum Quarnerij cathedrales ecclesias subjecit.

Nomenclatura praelatorum et iura cum stemmatibus et Cathalogus episcoporum et archiepiscoporum Jadrae, quorum extat memoria:

Anni Domini:

- (1) 378: **Felix**, qui subscripsit concilio Aquileae sub Damaso papa per haec tempora celebrato.
- (2) 393: **Sabinianus**, ex epistolis Gregorij Magni lib<ro> 7 cap. 12.¹⁵⁹
- (3) 800: **Donatus**, cujus meminit Adelmus in suis *Annalibus*, et Orbinus in *Regno slavorum* pag. milia 41, item Genebrardus et Paulus Emilius *De rebus Francorum*. Hic ad Carolum Magnum et ad Nicephorum imperatrem saepius pro ecclesiae suae et civium negotiis legati officio

¹⁵⁹ Kompilator se prevario u datiranju navodeći 393. godinu umjesto godine 593. ili je pak slijedio jednu zadarsku predaju prema kojoj je već krajem 4. stoljeća na čelu Zadarske Crkve bio biskup Sabinijan. Takvu mogućnost pretpostavio je i Mate Suić pozivajući se na argumentaciju Vitaliana Brunellija. M. SUIĆ, *Zadar*, str. 328; V. BRUNELLI, *Storia*, str. 146.

- functus est. Cinaeres sanctae Anastasiae Con- <fol. 31^a> -stantinopoli (vel ut alij velunt Smijena vel Sirmio) attulit Jadram atque in ecclesia sancti Petri, quae tunc erat cathedralis, colocavit templum sanctissimae Trinitatis a fundamentis erexit ex rudibus romanorum aedificiorum, eius fasan¹⁶⁰ nimio religionis zelo divutorum quod templum nunc eiusdem sancti nomen obtinet, ibique eius ossa vanerantur.
- (4) 879: **Vitalis**, de quo Joannes papa VIII in epistola 190.
- (5) 908: **Firminus**.
- (6) 969: **Basilius**.
- (7) 978: **Anastasius**.
- (8) 1018: **Prestantius**.
- (9) 1029: **Andreas I**.
- (10) 1044: **Petrus I**.
- (11) 1046: **Andreas II**. Hic invenit corpus sancti Crysogoni in eius ecclesia.
- (12) 1066: **Stephanus I**.
- (13) 1069: **Basilius II**.
- (14) 1072: **Andreas III**.
- (15) 1075: **Stephanus II**.
- (16) 1091: **Andreas IV**.
- (17) 1101: **Gregorius**.¹⁶¹
- (18) 1111: **Marcus**, de quo in quodam privilegio regis Colomani, concesso ecclesiae Arbensi, quod asservatur in eius sanctuario.
- (19) 1124: **Micha**, qui et Micha Calopraestantij filius usque ad <fol. 32> annum 1137. Hic vacante Spalatensi archiepiscopatu ad eam dignitatem diutius adspirans, ab eiusdem ecclesiae archidiacono vana spe illectus, ac tandem delusus; id maleste ferens eidem sede oboedire amplius recusavit, ac metropolitae iura sibi vindicare coepit, quae postea successores (uno aut altero exceptis) sedis apostolicae auctoritate retinuerunt.
- (20) 1138: **Petrus II**. Hic primus sub archiepiscopi nomine fuit electus, non tamen pallium a Romano pontifice obtinere potuit, ac propterea in nonnullis scripturis archielectus appellatur.

ARCHIEPISCOPI

- (1) 1154: **Lampridus**, primus archiepiscopus. Hic pallium et iura metropolitae super Arbense, Auxerense et Vecliense episcopatus ab Anastasio IV, seu, ut alij volunt a Lucio II, vel Eugenio III obtinuit. Templum divi

¹⁶⁰ Možda bi trebalo biti navedeno *vasam*?

¹⁶¹ Dalje slijede tri precrtane i posvema nečitljive rečenice.

- Crysogoni, nunc in eam, quae nunc visitatur formam augustiorem redactum consecravit, atque reconciliationis Venetiis inter Federicum Eneobardum, et Alexandrum III pontifem maximum cum duobus prepositis et centum audicis interfuit.
- (2) 1175: **Eugubinus**, cuius meminit Paulus Maurocenus in *Historia veneta* lib<ro> 5 fol. milia 121, qui refert partem cuiusdam bulle Alexandri III eidem Eugubino scriptae.
- (3) 1180: **Theobaldus**.
- (4) 1183: **Damianus**, de quo in instrumento quodam existente in archivio sancti Crysogoni.
<fol. 32^a>
- (5) 1187: **Petrus I**.
- (6) 1197: **Nicolaus I. Manzavino**, ex episcopo Pharense in archiepiscopatum Jadrensem electus, quia tamen ante confirmationem ecclesiae Jadertinae se immiscere ausus est, retenta nihilominus admistratione Pharense episcopatus, delatus ad summum pontificem Innocentium III utraque dignitate spoliatus fuit anno 1200. Hinc in scripturis archiepiscopatus appellatur. Vacavit sedes quattuor annis et amplius.
- (7) 1208: **Leonardus**.
- (8) 1217: **Joannes I Gradiacha**.
- (9) 1238: **Thomas**.
- (10) 1239: **Dominicus Francus I**.
- (11) 1247: **Laurentius Periander** Magister.
- (12) 1288: **Andreas I Gansonius**, sive Gaiisonius, vel Capsonius.
- (13) 1291: **Joannes II de Anania**, frater minorita, secundus Idus Februarij a Nicolao III electus, et postea quinto ab hinc anno a Bonifacio VIII ad Travesinum archiepiscopatum translatus.
- (14) 1297: **Henricus de Tuderto**, frater minorita, 14 Kalendas Junij ab eodem Bonifacio VIII, romano pontifice loco praedicti fr. Joannis constitutus, de quo in *Chronicis minorum* et in epistola ejusdem pontificis n° 378 – in registro Vaticano.
- (15) 1301: **Joannes III**, qui interfuit concilio Gradensi.
- (16) 1302: **Jacobus I de Fuligno**,¹⁶² frater, de familia minorum, utque in *Statutis Jadertinis*, lib<ro> 5° pag. 93 a 1°, et sequitur et con - <fol. 33> - firmat Valerius Ponte archidiaconus Jadrensis in Commentar<ium> ms *De ecclesia et episcopis atque archiepiscopis Jadrensibus*, obiit Jadrae et sepultus fuit in ecclesia sancti Dominici, cum opinione sanctitatis.
- (17) 1312: **Alexander I**, frater.
- (18) 1312: **Nicolaus II**, frater.

¹⁶² Kompilator navodi, kao i Catalogus C, pogriješno prezime, jer je nadbiskup Jakov potjecao iz Fulgina.

- (19) 1320: **Joannes IV de Butovane**, nobilis Jadertinus, cujus memoria adhuc extat in superliminari portae maioris, et in ciborio metropolitanae ecclesiae sanctae Anastasiae Jadrensae.
- (20) 1333: **Nicolaus III de Matafaris**, nobilis Jadrensis, primum episcopus Nonensis, mox ad episcopatum Jadrensem adlectus. De hoc archiepiscopo reperitur instrumentu in archivio capitolari de anno 1366.
- (21) 1364: **Jacobus II.**
- (22) 1367: **Dominicus II de Albania**, frater.
- <23> **Petrus II de Matafaris**, nobilis Jadrensis. Hic auxit clerum ecclesiae metropolitanae, anno enim 1395 die 19 Julij convocatis universis ordinibus cleri Jadrensis, communi voto super sit plebanias (una excepta sanctae Mariae majoris, sive Presbyterorum, nunc sancti Simeonis), et instituit duodecim canonicos, reliquosque titulos ad numerum 51 auxit quos ex plebaniis ad cathedralem adscivit, juraque totius capituli, quae hinc in omnibus cleri ordinibus consistabant ad tres dignitates et duodecim canonicos redegit, de quo extant constitutiones in archivio capituli Jadrensae.
- <24> **Joannes V** archielectus, cui Sigismundus rex Ungariae <fol. 33^a> mandavit abstinere a turbatione iurium capituli Jadrensae, de quo extat littere in archivio ejusdem capituli.
- (25) 1400: **Lucas I de Firmo**, magister, ex familia eremitarum sancti Augustini.
- (26) 1420: **Blasius Molino**, patricius Venetus, primus episcopus Polensis.
- (27) 1428: **Laurentius II Venerius**, patricius Venetus. Hic interfuit concilio Basiliensi anno 1433.
- (28) 1449: **Poliodorus Fuccarus.**
- (29) 1450: **Maffeus Valaressus**, patricius Venetus. Hic aliquamdiu in Collonia munus nunciij apostolici gerit, unde etiam attulit Jadram partem cranei sanctae Ursulae v<irginis> et m<artyris>, quae adhuc in sanctuario asservatur; ecclesias et sedes archiepiscopales magnifice auxit et pretiosis denarijs illustravit.
- (30) 1496: **Joannes VI Robobellus** Venetus. Hic sub Alexandro VI difficillimis temporibus gubernator Viterbi, et commissarius generalis provinciae patrimonij extitit.
- (31) 1503: **Alexander II.**
- (32) 1504: **Joannes VII Cipicus**, nobilis Traguriensis.
- (33) 1505: **Franciscus Pisaurus**, nobilis Venetus.
- (34) 1530: **Aegedius** cardinalis tituli sancti Marcelli Viterbiensis, ex familia eremitarum sancti Augustini, cujus fuit magister generalis, primum patriacha Constantinopolitanus, deinde ad archiepiscopatum Jadrensem translatus, obiit Romae, et in ecclesia sancti Marcelli sepultus fuit anno 1532.

<fol. 34>

- (35) 1533: **Cornelius Pisanus**, nobilis Venetus.
- (36) 1554: **Aloysius I** cardinalis Cornelius episcopus Patavinus et in Traguriensis et archiepiscopus Jadrensis.
- (37) 1555: **Mutius Calinus**, nobilis Brixiensis, primum administrator, mox successor Aloysii Corneli. Hic interfecit concilio Tridentino.
- (38) 1569: **Andreas II Minutius** Saravallensis, primum administrator Mutii Calini, mox eius successor, creatus a Pio V p<ontifice> m<aximo>.
- 1574: 2 Februarii: **Marcus Lauredanus**, administrator archiepiscopus instructum.
- (39) 1574: **Natalis Venerius**, nobilis Venetus. 25 Junii.
- (40) 1589: **Marcus Antonius Venerius**, frater natalis die 25 Julij.
- (41) 1592: **Aloysius II Barocius**, nobilis Venetus.
- (42) 1595: **Aloysius III Molinus**, nobilis Venetus, ad episcopatum Taversinum translatus.
- (43) 1595: **Minutius Minutius** Saravallensis, nepos ex fratre Andreae archiepiscopi extat praeclarum monumentum Minutij, et Andreae in Sacello baptiserij ecclesiae metropolitanae sanctae Anastasiae. Vixit annos 64 – obiit 1604 – summu apud Bavariae duces pro republica christiana negotia pertractans.
- (44) 1604: **Victor Ragazzonus** Venetus.
- (45) 1616: **Lucas II Stella** Venetus, primum episcopus Retimi in regno Cretae, deinde archiepiscopus Jadrensis; hinc ad archiepiscopatum Cretensem, mox ad episcopatum Vincentinum, demum ad Patavinum <fol. 34^a> translatus.
- (46) 1624: **Octavianus Garzadorus**, nobilis Vincentinus. Hic diu in Romana curia munus referendarij, ac demum auditoris cardinalis camerarij laudabiliter gessit. Hinc ad episcopatum Bojam in regno Neapolitano promotus, deinde ad archiepiscopum Jadrensem translatus, ac visitator apostolicus in provincia Dalmatiae constitutus, tandem quietis studio ecclesiarum libere in manibus papae resignavit et in patriam se recepit, obiit in senetute bona Augusti anno 1648.
- (47) 1639: **Benedictus Capellus**, nobilis Venetus, ad episcopatum Concordiensem translatus.
- (48) 1642: **Bernardus Florius** Venetus, Ordinis cruciferorum, primus episcopus Agensis, sive Cijdoniensis in regno Cretae, postmodum ad archiepiscopatum Jadrensem translatus, obiit Jadrae die 14 Februarij 1656. Hic seminarium sex aluminorum ex testamento instituit, argenteam supelectilem conflati, Deo et ecclesiae suae dicari jussit quam plurimis legatis nominibus auxit, rei publicae Venetae turcico vigente bello, vim aeis armorum constituit. Deum et pauperes ex reliquo esse opulentissimo

herades suispsit. Pietatis, ac munificentie opus praeclarissimum omnium saeculorum memoria ac laude recolendam.

(49) 1659: **Theodorus Balbi**, nobilis Venetus.

(50) 1669: **Evangelista Parzaghi** Cremensis, frater, primum commissarius generalis Ordinis minorum sancti Francisci, mox archiepiscopus Jadrensis.

<fol. 35>

(51) 1689: **Victorius Priolus**, nobilis Venetus, procurator generalis Canonicorum regularium, mox archiepiscopus Jadrensis.

(52) 1713: **Vincentius Zmajevich** e Perasto ex archiepiscopatu Antibarensi ad archiepiscopatum Jadrensem translatus a Clemente XI.¹⁶³

(53): **Mattheus Caraman** e Spalato ex episcopatu Auxerensi ad archiepiscopum Jadrensem translatus a Benedicto XIV.¹⁶⁴

III. KRITIČKI OSVRT

Gesta episcoporum et archiepiscoporum urbis Iadertinae koju je priredio arhidakon Valerije Ponte predstavlja dugoročni rad marnog povjesnika koji je svoju materiju crpio iz raznovrsnih vrela, a ponajviše iz izvora koji su se nalazili u Zadru: u arhivu Nadbiskupije, arhivu samostana sv. Marije, arhivu samostana sv. Krševana, te u arhivu samostana sv. Kuzme i Damjana na otoku Pašmanu. Njegova kronotaksa dodiruje epohe od samih početaka pa sve do sredine 17. stoljeća i samim time zadire u cjelokupni razvoj kršćanskih struktura u Zadru, na području Nadbiskupije i cijele Dalmacije. Istovremeno Ponteov spis otvara niz problema koji nisu riješeni: prvo, što je svakako nezaobilazno pitanje, je li antička kolonija Jadera imala vlastite mučenike¹⁶⁵ i u kojoj su mjeri ranokršćanska strujanja zahvatila Zadar i njegovu Crkvu; da li su u Jadertinskoj Crkvi imala znatnijeg odjeka gnostičko-manihejska strujanja, osobito arijanizam, zatim

¹⁶³ *Hierarchia catholica*, V, str. 225. Papa Klement XI. (1700.–1721.). Georg SCHWAIGER, Art.: Clemens XI., *Lexikon für Theologie und Kirche*, vol. 2, Freiburg – Basel – Rom – Wien, 1994., str. 1223–1224.

¹⁶⁴ *Hierarchia catholica*, VI, str. 241. Papa Bendeikt XIV. (1740.–1758.). G. SCHWAIGER, Art.: Benedikt XIV., *Lexikon für Theologie und Kirche*, vol. 2, Freiburg – Basel – Wien – Roma, 1994., str. 209.

¹⁶⁵ O zadarskim mučenicima, kojih je zasigurno bilo, teško je nešto određenije reći jer danas ne postoje baš nikakva vrela. Nasuprot mišljenju Mate Suića (*Zadar*, str. 328) Nenad Cambi tezu je iznio na znanstvenom skupu u Zadru da "Jader nije imao svojih vlastitih mučenika". *Program i sažetci predavanja* (usp. ovdje bilj. 24), str. 9. Mučenici titulari gradskih crkava ne pripadaju krugu zadarskih mučenika: sv. Anastazija (Stošija) je podnijela mučeništvo u Sirmiju i njene moći su iz Carigrada prenesene tek početkom 9. st. Širenje kruga akvilejskih mučenika Chrysogona, Agape, Chionije i Eirene (Krševana, Agape, Hionije i Irene) podudara se s dolaskom kršćanskih izbjeglica iz tih krajeva. D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, vol. V, Venetiis 1775., str. 34; F. RAČKI, *Documenta*, str. 306; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 89; C. PORPHYROGENITUS, *De administrando Imperio*, cap. 29, ed. GY. MORAVCSIK – R. J. H. JENKINS, Washington, 1967., str. 136–139; V. BRUNELLI, *Storia*, str. 168, 185; G. MANOJLOVIĆ, O godini „prijenosa sv. Anastazije“ u Zadar, str. 103–113. Tradiciju o sv. Stošiji prikupio je marljivi Johannes Antonius GURATO, *De sanctis titularibus ac patronis civitatis et archidioecesis Jadrensis*, Znanstvena knjižnica u Zadru, Ms 385, fol. 6–44^a.

kristološke debate,¹⁶⁶ te kasniji problem triju kapitula¹⁶⁷ i ikonoklazam,¹⁶⁸ pa srednjovjekovni dualistički pokret,¹⁶⁹ te s početkom novog vijeka pitanje protestanskih strujanja.¹⁷⁰ Drugo je pitanje u tom nizu jurisdikcijske naravi, kada je Splitska Crkva zadobila metropolitansku prava nestale Salonitanske Crkve. Je li postojao prekid ili je to samo bio glatki prijelaz iz Salone u Split? Jesu li druge dalmatinske Crkve posvema mirno i bez većih poteškoća priznale kontinuitet Splitske Crkve kao nasljednice stare Salonitanske metropolije?¹⁷¹ Na spomenute se događaje nadovezuje i pitanje otkad je Crkva u Dalmaciji priznavala prvenstvo carigradskog patrijarha. Da li se to zbilo odmah poslije 732. godine, pošto je bizantski car Leon III. Izaurijac (717.–741.) proširio

¹⁶⁶ One su bile osobito vođene od sabora u Niceji 325. godine pa sve do sabora u Kalcedonu godine 451.

¹⁶⁷ U sklopu opće Crkve Eginhard P. MEIJERING, *Die Diskussion über den Willen und das Wesen Gottes, theologiegeschichtlich beleuchtet, L'Église et l'Empire au IVe siècle*, Entretiens sur l'antiquité classique 34, priredio Albrecht DIHLE, Genève, 1987., str. 35–71; G. Ch. STEAD, Art.: Homousios, *Reallexikon für Antike und Christentum*, vol. 16, Stuttgart, 1984., str. 364–433, ovdje str. 401 i d; Jürgen HAMMERTSTEADT, Art.: Hypostasis, *Reallexikon für Antike und Christentum*, vol. 16, Stuttgart, 1984., str. 986–1035; Adolf Martin RITTER, Art.: Arianismus, *Theologische Realenzyklopädie*, vol. 3, Berlin – New York, 1978., str. 692–719; Rowan D. WILLIAMS, Art.: Arius, Arianismus, *Lexikon für Theologie und Kirche*, vol. 1 Freiburg – Basel – Wien – Roma, 1993., str. 981–989; R. LORENZ, Die Christusseele im Arianischen Streit, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 94, Gotha – Stuttgart, 1983., str. 1–51; Thomas BÖHM, *Die Christologie des Arius. Dogmengeschichtliche Überlegungen unter besonderer Berücksichtigung der Hellenisierungsfrage*, Studien zur Theologie und Geschichte, 7, St. Ottilien, 1991.; Adolf Martin RITTER, Zum Homousios von Nizäa und Konstantinopel: kritische Nachlese zu einigen neuen Diskussionen, *Charisma und Caritas. Aufsätze zur Geschichte der Alten Kirche*, Göttingen, 1993., str. 161–179.

¹⁶⁸ O tome je teško govoriti jer ne postoje baš nikakva vrela koja bi mogla unijeti više svjetla u to razdoblje. Carica-udovica Irena (780.–802.), supruga preminulog Leona IV., sazvala je s papom Hadrijanom I. (772.–795.) u Niceji 786./787. godine sabor na kojem je iznova bilo dopušteno čašćenje slika. C. J. HEFELE – H. LECLERCQ II/2, str. 601–804; Gervais DUMEIGE, *Nizäa II*, *Geschichte der ökumenischen Konzilien*, Mainz, 1985.; Panayotis A. YANNOPOULOS, Vom zweiten Konzil von Konstantinopel (553) zum zweiten Konzil von Nicaea (786–787) *Geschichte der Konzilien. Vom Nicaenum bis zum Vaticanum II*, priredio Giuseppe ALBERIGO, Düsseldorf, 1993. (reprint Wiesbaden, 1998.), str. 136–168, ovdje str. 161–167; Nicolae CHIFAR, *Das VII. Ökumenische Konzil von Nikaia: Das letzte Konzil der ungeteilten Kirche*, Oikonomia, 32, Bamberg, 1993.; Hans Georg TÜMMEL, *Die Konzilien zur Bilderfrage im 8. und 9. Jahrhundert. Das 7. ökumenische Konzil in Nikaia*, Paderborn – München – Wien – Zürich, 2005., str. 87–198.

¹⁶⁹ Ovo pitanje još ni izdaleka nije obrađeno, samo je Stjepan Antoljak nakratko ukazao na strujanja u srednjem vijeku. Stjepan ANTOLJAK, Heretici u srednjovjekovnom Zadru i njegovoj okolici (Prilog proučavanju povijesti patarenstva u Dalmaciji), *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 21, Zadar, 1974., str. 7–27.

¹⁷⁰ O tom problemu ne postoji baš previše literature pa navodim samo L. HEIN, *Die Reformation und ihr Weg in die Republik Venedig, Venedig. Centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV–XVI). Aspetti e problemi*, vol. II, priredili Hans-Georg BECK – Manoussos MONOUSSACAS – Agostino PETRUSI, Firenze, 1977., str. 551–570; stariju literaturu predstavljaju Karl BENRATH, *Geschichte der Reformation in Venedig*, Halle, 1897. i Th. ELZE, *Geschichte der protestantischen Bewegungen und der deutschen evangelischen Gemeinden A.C. in Venedig*. Neubearbeitet und bis zur Gegenwart fortgeführt von E. LESSING, Firenze, 1941.

¹⁷¹ Kratki pregled donosi Grga NOVAK, *Povijest Splita*. Knjiga prva: *Od predhistorijskih vremena do definitivnog gubitka pune autonomije 1420. godine*, Split, 1957., str. 43–46.

jurisdikciju carigradskog patrijarha na cijelo Carstvo ili se to zbilo znatno kasnije, tek nakon Aachenskog mira godine 812., kada su oba carstva pronašla suživot jedno pored drugog? Zadar je pripao Bizantskom Carstvu i ostao duga stoljeća centar njegove dominacije u Dalmaciji.¹⁷² Samim time Zadarska je Crkva bila uvedena u opće mediteranske procese te nadmetanje triju patrijarha – carigradskog, rimskog i akvilejskog – oko Crkve u Dalmaciji koji su istovremeno simbolizirali politička nadmetanja i konstalacije dvaju carstava.¹⁷³

¹⁷² U hrvatskoj se historiografiji o tome vodila rasprava i historičari su zastupali oprječna mišljenja. Tako se već utjecajni Ferdo Šišić priklanjao tezi da je dalmatinska Crkva 732. godine bila pravno priključena carigradskom patrijarhatu, a da je to stvarno i bilo tek poslije Aachenskog mira. Nasuprot njemu Antun Dabinović smatrao je kako je Dalmacija potpala pod vlast carigradskog patrijarha tek poslije 812. godine. Antun DABINOVIĆ, Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije, *Rad JAZU*, 239, Zagreb, 1930., str. 151–244, ovdje str. 242. Nasuprot njemu Miho se Barada priklanjao mišljenju da je tek poslije 751. godine, pošto su Langobardi zauzeli Ravenu, carigradski patrijarh imao jurisdikciju nad Dalmacijom. Miho BARADA, *Episcopus Chroatensis, Croatia Sacra* 1, Zagreb, 1931., str. 151–215, ovdje str. 166. Nada Klaić je pošla originalnim putem smatrajući da je još od Justinijanove vladavine carigradski patrijarh imao prvenstvo nad dalmatinskom Crkvom. N. KLAJČ, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb, ²1975., str. 125; N. KLAJČ – I. PETRICIOLI, str. 67–68. Debata je, kako mi se čini, s radovima Vladimira Koščaka i Luje Margetića bar nakratko zaključena, ali još nije izrečena posljednja riječ. Vladimir KOŠČAK, Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora (925.–928.), *Historijski zbornik*, 33-34, Zagreb, 1980.–81., str. 291–355; Lujo MARGETIĆ, Marginalije uz rad V. Koščaka 'Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora (925.–928.)', *Historijski zbornik*, 36, Zagreb, 1983., str. 255–286.

¹⁷³ Na ovom mjestu postavlja se pitanje patrijarhata, odnosno strukture patrijarhata antičke Crkve, što je doduše teološko pitanje, ali isto tako duboko zadire u našu temu, pa ga na ovom mjestu treba samo kratko osvijetliti. Sabor u Niceji 325. godine s odredbom 6 (*De primatibus episcoporum*) je odredio rang najvažnijih crkvenih središta sljedećim redom: Rim, Aleksandrija i Antiohija. Jeruzalemu je bilo dodijeljeno počasno mjesto jer je upravo u tom gradu Isus bio raspet. Sabor u Carigradu 381. godine i osobito sabor u Kalcedonu 451. godine imali su znatan utjecaj na razvoj ideje patrijarhata jer se uz već etablirane kršćanske centre uzdizao i Konstantinopol kao nova carska prijestolnica. Sabor u Carigradu 869./70. posvema je precizno odredio rang patrijarhata: Rim, Carigrad, Aleksandrija, Antiohija i Jeruzalem. (*Conciliorum oecumenicorum decreta*, curantibus Giuseppe ALBERIGO – Giuseppe A. DOSSETTI PERIKLE – P. JOANNOU – Claudio LEONARDI – Paulo PRODI, consultante H. JEDIN, editio Istituto per le Scienze Religiose, Bologna, ³1973, original s njemačkim prijevodom *Konzilien des ersten Jahrtausends. Vom Konzil von Nizäa (325) bis zum vierten Konzil von Konstantinopel (869./870.)*), priredio Josef WOHLMUTH, Paderborn – München – Wien – Zürich, 1998., str. 9, 96). Detaljnije o instituciji patrijarhata Max TREPPNER, *Das Patriarchat von Antiochien von seinem Entstehen bis zum Ephesinum 431*; eine historisch-geographische Studien, Würzburg, 1891.; H. MAROT, Note sur la Pentarchie, *Irénicon*, 32, Paris, 1959., str. 436–442; D. E. LANNE, Églises locales et patriarchats à l' époque des grands conciles, *Irénicon*, 34, Paris, 1961., str. 292–321; Wilhelm de VRIES, Die Entstehung der Patriarchate des Ostens und ihr Verhältnis zur päpstlichen Vollgewalt, *Scholastik*, 37, Roma, 1962., str. 341–366; ISTI, *Rom und die Patriarchate des Ostens*, Freiburg 1963; Hans GROTZ, Die Hauptkirchen Ostens von den Anfängen bis zum Konzil von Nikaia (325), *Orientalia Christiana Analecta*, 169, Roma, 1964., str. 164–169; pojedini članci u: I Patriarcato Orientali nel primo millennio. Relazioni del Congresso tenutosi al Pontificio Istituto Orientale nei giorni 27–30 dicembre 1967, *Orientalium Christianorum Analecta* 181, Roma, 1968.; Yves CONGAR, Le pape comme patriarche d' Occident. Approche d' une rélité trop négligée, *Istina*, 28 (1983.), str. 374–390; E. MELIA, La Pentarchie, *Istina*, 32 (1987.), str. 337–360; A. GARUTI, *Il papa patriarca d'Occidente?*

1. Biskupi

Usporedi li se upravo priređena *gesta episcoporum* s danas poznatim biskupima i nadbiskupima Jadertinske Crkve, tada zapinje u oči Ponteova egzaktnost povjesničara i korektnost savjesnog istraživača. On je bio marljiv povjesnik koji svijesno donosi imena i podatke o samo onim biskupima i nadbiskupima za koje su postojali dostatni historijski izvori, odnosno da se njihovo postojanje moglo potvrditi dostupnim vrelima. Sam naslov njegove kronotakse ukazuje na tu činjenicu: *Catalogus episcoporum et archiepiscoporum urbis Iadertinae quorum extat memoria*.

Sve četiri verzije teksta, što se tiče broja i imena zadarskih biskupa, posvema su identične. One spominju imena dvadesetorice jadertinskih biskupa, i to otpočevši s biskupom Feliksom te zaključujući je s biskupom Petrom II. Lampridije se ovdje ne ubraja u biskupe jer je on prvi primio palij nadbiskupa i metropolita zadarskog. Ipak, što se tiče nadbiskupa, verzije se znatno razlikuju: Catalogus A se razlikuje od verzije C i D. Catalogus A spominje imena 47 nadbiskupa, Catalogus C spominje 50 nadbiskupa, Catalogus B donosi imena 48 nadbiskupa, a posljednji, Catalogus D donosi imena čak 53 nadbiskupa. Verzije C i D ne razlikuju se ni po čemu do nadbiskupa Natala Veniera. Catalogus C donosi samo Natala Veniera i odmah potom spominje ime nadbiskupa Minutija. Nasuprot tome, Catalogus D donosi imena još trojice zadarskih nadbiskupa, Marka Antonija Veniera, Alojzija II. Barocija i Alojzija III. Molina koji su djelovali u vremenskom periodu od svega šest godina, između 1589. i 1595. godine. Verzija C poslije nadbiskupa Mate Karamana spominje pitanje izbora odnosno imenovanja nadbiskupa te granice Zadarske nadbiskupije. Verzija B je zapravo jedna lista koja je preuzeta iz autorove *Povijesti Zadarske Crkve*, gdje su spomenuta samo imena biskupa / nadbiskupa; ovu kronotaksu nepoznati je kompilator preuredio sve do nadbiskupa Viktora Priolija.

Ako se prihvati pretpostavka moderne historiografije da je stari Jader bio biskupsko sjedište već u prvoj polovini 4. stoljeća, dakle još prije Milanskog edikta cara Konstantina 313. godine,¹⁷⁴ tada je u *series episcoporum et archiepiscoporum* Valerija Ponte zastupljena neravnomjerna proporcionalnost biskupa i nadbiskupa: autor je pronašao imena samo 20 biskupa koji su djelovali u vremenskom razmaku od nekih 800, godina, a 47 imena nadbiskupa u vremenskom periodu od nekih 500 godina, završavajući redosljed svojim suvremenikom nadbiskupom Balbijem (Catalogus A). Kasniji kompilatorski prijepisi (verzija C i D) slijede ga, ali se ipak donekle razlikuju, jer verzije spominju 1183. godine nadbiskupa Damjana kojeg je Valerije Ponte u verziji teksta A doduše

Studio storico dottrinale, Bologna, 1990.; Rudolf SCHIEFFER, Der Papst als Patriarch von Rom, *Il primato del vescovo di Roma nel primo millennio. Ricerche e testimonianze*, priredio Michele MACCARRONE, Comitato di Scienze storiche, Atti e documenti, 4, Città del Vaticano, 1991., 433–451; Ferdinand R. GAHBAUER, *Die Pentarchie theorie. Ein Modell der Kirchenleitung von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Frankfurter Theologische Studien, 42, Frankfurt, 1993.

¹⁷⁴ Usp. ovdje u bilj. 3. spomenute studije.

spomenuo, ali je ipak prekrizio njegovo ime. U svojoj *Povijesti Zadarske Crkve* nije ga spomenuo. Isto je tako Ponte prekrizio ime nadbiskupa Jakova II., a kompilatorski zahvati su ga uvrstili u kronotaksu zadarskih nadbiskupa; njegovo ime se spominje uz godinu 1364. Ovi primjeri pokazuju kako je Ponteova kronotaksa zadarskih biskupa/nadbiskupa očito nepotpuna, i to osobito što se tiče biskupa, a da li će se ikada moći načiniti jedna potpunija lista, pitanje je koje ostaje još uvijek otvoreno. Jedno ili drugo ime ponekog biskupa može se pronaći, ali se jedna potpuna serija biskupa u dogledno vrijeme ne može očekivati.

O samim počecima i prvim korijenima kršćanskih struktura Jadere Valerije Ponte u svojoj *Povijesti Zadarske Crkve* nije potrošio baš previše papira i tinte; ne obrađuje čak ni njene početke, nego samo sumarno spominje Feliksa kao prvog biskupa grada Zadra; njegov izvor su akti sabora u Akvileji.¹⁷⁵ Nasuprot njemu, marljivi Carlo F. Bianchi je velikim dijelom na temelju legendarnih prepričavanja predložio plejadu biskupa od apostolskih dana; prvi bi biskup u tom redosljedju bio Donat.¹⁷⁶ Njegov spomen je očito legendrano prepričavanje prošlosti Zadarske Crkve i nema povijesne autentičnosti niti ga se može smjestiti u kronotaksu zadarskih biskupa.¹⁷⁷ Jedan od vrijednih argumenata koji govori protiv tobožnjeg biskupa Donata iz apostolskih dana je i sama činjenica da zadarska tradicija u sljedećih tri stotine godina ne spominje baš niti jednog jedinog biskupa, nego tek 381. godine već prije spomenutog biskupa Feliksa. Drugi argument je činjenica da apostol Pavao izričito govori da je ponio Radosnu vijest sve do Ilirika (Rim 15, 19), dakle on nije osobno propovijedao u Iliriku nego je njegov učenik Timotej bio u Dalmaciji (2 Tim 4, 10).¹⁷⁸ Takvo kroničarsko prepričavanje povijesne zbilje nije bila nikakva posebnost Zadarske Crkve, nego i njenih susjednih zajednica, one u Ninu i Splitu pokazuju iste znakove. Ninska tradicija o sv. Aselu kao jednom od sedamdeset i dvojice učenika Isusovih¹⁷⁹ i splitska sa sv. Dujem (Domnium), tobožnjim učenikom apostola Petra, utjecajne su tradicije dalmatinskih crkava. Splitska tradicija predvođena sv. Dujem pokazala se ipak najuspješnijom učvršćujući prvenstvo splitskog nadbiskupa među dalmatinskim episkopatom tijekom prve polovine 10. stoljeća.¹⁸⁰

¹⁷⁵ Priredio D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 12; V. BRUNELLI, *Historia*, str. 112, 113 (talijanski prijevod).

¹⁷⁶ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 30–31; V. BRUNELLI, *Storia*, str. 145.

¹⁷⁷ M. SUIĆ (*Zadar*, str. 328) je ukratko ukazao na neodrživost takvih teza, ali ne navodi nikakve dokaze koji bi mogli potkrijepiti njegovo mišljenje.

¹⁷⁸ Usp. ovdje bilj. 1

¹⁷⁹ Ninsku tradiciju o svetom Anselmu (Asellu) prikupio je D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 204–206, te na temelju njegova rada C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, II, Zara, 1880., str. 191–198.

¹⁸⁰ Općenito Frane BULIĆ, *Storia e Legenda di S. Domnion e Doimo vescovo martire di Salona e della sue relique*, *Bulletino di archeologia et storia dalmata*, Supplemento al No. 1-2, Spalato, 1901.; A. M. STRGAČIĆ, *Kršćanstvo*, str 5 i d.; Mirja JARAK, O porijeklu salonitanskog biskupa i mučenika Dujma, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, Zadar, 1998., str. 41–50.

Rast i razvoj kršćanskih zajednica po prostranom Rimskom Imperiju nije protekao tako brzo kako na prvi pogled izgleda, nego se proces kristijanizacije odvijao posvema polagano. Zajednice u samim začetcima nisu bile velike, nego posvema malene, od svega nekoliko osoba ili nekih desetaka osoba. Takve zajednice su se uobičajeno sastajale po privatnim domovima, nije bilo potreba za gradnjom velikih objekata, što ionako rimsko građansko pravo nije dozvoljavalo. Liturgijski sastanci kršćana održavali su se po privatnim kućama. To su bile male kućne zajednice, prozване *domus ecclesiae*, u jednom povećem centru moglo je biti više takvih kućnih zajednica. Svaka je imala jednog predvoditelja, dakle biskupa. Čak ni kućne zajednice u velikim centrima, npr. Rimu, Antiohiji ili Akvileji nisu bile velike. Negdje za vladavine cara Konstantina Velikog (306.–337.) bilo je otprilike 5 do najviše 10% kršćana od sveukupnog stanovništva ogromnog Rimskog Carstva.¹⁸¹ Stoga nekakvo redanje imena biskupa od apostolskih dana predstavlja posvema iluzoran pokušaj, koji se već na samom početku pokazuje neostvarivim i ne odgovara povijesnoj stvarnosti rasta crkvenih struktura mladog kršćanstva. Dapače, sam pojam biskupa i njegove službe nije bio posvema točno označen i tek su se pojedine crkvene službe razvijale i teološki osmišljavale. Sve tri službe, prezbiter, biskup i đakon, su prisutne već od samih početaka, ali nisu bile posvema točno definirane. Teološko produbljivanje i osmišljavanje pojma biskupske službe najbolje ilustrira razmimoilaženje velikih crkvenih pisaca Augustina (356.–431.) i Jeronima iz Stridona (†421.).¹⁸² Gledano, dakle, u općem kontekstu razvoja ranokršćanskih struktura, jadertinska crkva se ne razlikuje od drugih kršćanskih zajednica antičkog svijeta. Ona je dakle bila malena zajednica, koja je tek poslije edikta cara Konstantina 313. godine znatnije narasla. Postanak i gradnja zadarskog crkvenog kompleksa s gradskom bazilikom sv. Petra uz forum datira se uobičajeno poslije 313. godine,¹⁸³ što je i posvema realno i odgovara duhu vremena jer se kršćani prije Milanskog edikta kao zabranjena sljedba nisu sastajali javno, nego su kao svoje "bogomolje" koristili privatne kuće. Arheološki nalazi pokazuju da se kršćanstvo vrlo rano proširilo po zadarskom kraju i zahvatilo izvangradska područja.¹⁸⁴

¹⁸¹ Opći pregled broja kršćana u pojedinim dijelovima Carstva donosi Adolf von HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, Leipzig, ⁴1924. (pretisak Wiesbaden, 1980.), str. 946–958.

¹⁸² Detaljniji pregled razvoja biskupske službe nudi Octavian BARLEA, *Die Weihe der Bischöfe, Presbyter und Diakone in vornicänischer Zeit*, München, 1969., str. 71–83, 308–311; Jochen MARTIN, *Die Genese des Amtspriestertums in der frühen Kirche*, Quaestiones disputatae 48, Freiburg, 1972.; Karl Leo NOETHLICHES, Materialien zum Bischofsbild aus den spätantiken Rechtsquellen, *Jahrbuch für Antike und Christentum*, 16, Münster, 1973., str. 28–54.

¹⁸³ Pavuša VEŽIĆ, Starokršćanski sloj katedrale u Zadru, *Diadora*, 10, Zadar, 1988., str. 165–181; ISTI, Prezbiterij katedrale u Zadru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 30, Split, 1990., str. 49–65; ISTI, *Episkopalni kompleks u Zadru*, dizertacija, Zadar, 1993.; A. UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura*, str. 11–18.

¹⁸⁴ Na području nekadašnjeg zadarskog i ninskog agera pronađeni su mnogobrojni ranokršćanski ostaci i oni su svjedoci ranog rasta kršćanstva na tom području: Pridraga, Posedarje, Radovin, Vrsi, Nin, Privlaka,

Jedan zadarski biskup, kojem ime ostaje nepoznato, podupirao je odluke rimske sinode koju je sazvao rimski biskup Julije I. (337.–352.) godine 341. U dostupnim dokumentima – ediciji Ivana Dominika Mansija¹⁸⁵ i Augustina Theinera (1804.–1874.)¹⁸⁶ nije moguće pronaći dokaze da je jedan zadarski biskup sudjelovao u radu spomenute sinode; sinodalni akti, ako su ikada i postojali, nisu danas više dostupni, samo izvještaj sv. Atanazija Aleksandrijskog (†379.), kada izvještuje da su biskupi iz Dalmacije podupirali sinodalnu odluku.¹⁸⁷ Biskupi iz provincije Dalmacije, pripovijeda Atanazije, sudjelovali su i na saboru u Sardici 342./43. Doduše, ovaj velik crkveni učitelj ne navodi direktno ime jednog jadertinskog biskupa, nego samo sumarno izvještuje kako su na saboru sudjelovali biskupi iz provincije Dalmacije (*provincia Dalmatia*),¹⁸⁸ a danas se posvema točno zna da je to mogao biti samo zadarski biskup jer salonitanski biskup nije sudjelovao u radu tog sabora, nego se priključio grupi biskupa iz istočnog dijela Carstva, koji su se odijelili od ove sinode.¹⁸⁹ To je dakle jedan indirektni dokaz da je na saboru u Sardici morao biti prisutan jedan zadarski biskup, čije ime ostaje nepoznato.

Zaton, Puntamika, Korlat itd. pokazuju kontinuitet kršćanske tradicije. A. UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura*, str. 157–159 (kazalo lokaliteta).

¹⁸⁵ J. D. MANSI, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, vol. II, Firenze, 1759. (pretisak Paris, 1901.; Graz, 1960./ 61.), str. 1211–1232, 1351–1359.

¹⁸⁶ Caesaris BARONII, *Annales ecclesiastici*, tomus quartus, priredio Augustinus THEINER, Barri-Ducis, 1864., str. 343–344, 356–357, 402–406.

¹⁸⁷ „Deinde cum animadverterant cum Athanasio concordiam et pacem servare episcopos plusquam quadringentes, ex magna Roma, ex universa Italia, Calabria, Apulia, Campania, Bruttia, Sicilia, Sardinia, Corsica, cum magno et confessore Hosio: episcopos etiam Pannoniarum, Norici, Sisciae, Dalmatiae, Dardaniae, daciae, Mysiae, Macedoniae, Thesaliae, totisque Achaiae, Cretae, Cypri et Lyciae, plurimos item Palaestinae Isauriae, Aegypti, Thebaidis, totis Libyae et Pentapoleos. Haec, inquam, cum viderent illi, invidia ac metu correpti sunt: invidia quod tam multi tantique episcopi cum illo communicarent; metu, ne quia se decepti fuerant, tanta tamquam concordii multitudini sese adiungerent; neve in postera sua haeresis infamata quasi in triumphum ubique duceretur.” ATHANASIOS, *Historia Arianorum*, c. 28, PL, 25, 725.

¹⁸⁸ „Primum quidem in nostra provincia in unum coacta, ab episcopos prope centum. Secundo Romae, cum post missus illuc ab Eusebio litteras, cum ipsi tum nos etiam in iudicium vocati sumus, congregatique sunt ibi episcopi plus quinquaginta. Tertio in magna synodo Sardice coacta, iussu religiosissimorum imperatorum Constantii et Constantis: ubi adversarii nostri quasi sycophantae damnati depositique sunt. Iis vero quae nostri gratia decreta fuerunt suffragati sunt plusquam trecenti episcopi, ex provinciis Aegypti, Libyae, Pentapoleos, Palaestinae, Arabiae, Isauriae, Cypri, Pamphyliae, Lyciae, Galatiae, Daciae, Mysiae, Tratie, Dardaniae, Macedoniae, Ephirorum, Thessaliae, Achaiae, Cretae, Dalmatiae, Sisciae, Pannoniarum, Norici, Italiae, Picene, Tusciae, Campaniae, Calabriae, Apuliae, Bruttiae, Siciliae, totius Africae, Sardiniae, Hispaniarum, Galliarum, Britanniarum.” ATHANASIOS, *Apologia contra Arianos*, c. 1, PL, 25, str. 250.

¹⁸⁹ *S. Hilarii episcopi pictaviensis opera*, priredio Alfredus FEDER, CSEL, 65, Vindobonae – Lipsiae 1916., str. 48; F. BULIĆ – Josip BERVALDI, *Kronika solinskih biskupa i spljetskih nadbiskupa*, Zagreb, 1912./13., str. 20 i d; Michael MESLIN, *Les Ariens d' Occident (335–430)*, Patristica Sorbonensia, 8, Paris, 1967., str. 64; Rajko BRATOŽ, Die Entwicklung der Kirchenorganisation in den Westbalkanprovinzen (4. bis 6. Jahrhundert), *Das Christentum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im frühen Mittelalter*. II. Internationales Symposium Haskovo (Bulgarien) 10.–13. Juni 1986., *Miscellanea Bulgarica*, 5, priredio Veselin T. GJUZELEV – Renate PILLINGER, Wien, 1987., str. 159–196, ovdje str. 154,

Sljedeći izvor koji potvrđuje postojanje Zadarske Crkve su svakako sinode na kojima je sudjelovao zadarski biskup Feliks. Prva je održana u Akvileji 381. godine, gdje se uz druge potpisnike potpisao i „Felix episcopus...“¹⁹⁰ Verzije teksta C i D spominju doduše sinodu u Akvileji, ali tad navode godinu 378. Svega deset godine kasnije na sinodi u Milanu potpisao je sinodalne zaključke „Feliks biskup Zadra“.¹⁹¹ To je ujedno prvi potvrđeni dokaz da je Zadar sjedište biskupa. Valeriju Ponteua je ipak bila poznata samo sinoda u Akvileji, koja je zasjedala za vrijeme pape Damaza (366.–384.) i cara Teodozija (379.–395.).¹⁹² U duhu historiografije 17. stoljeća spomenuo je Valerije Ponte samo papu ispuštajući carevo ime, koji je sigurno imao više udjela pri sazivanju sinode, negoli je tada imao rimski biskup. Ipak, sudjelovanje biskupa Feliksa na zasjedanju spomenutog sabora pokazuje koliko je važnost već zadobio jadertinski biskup; jedan biskup iz malog, udaljenog i nevažnog municipija ne bi bio pozvan na jedan sabor koji je sazvaio car. Sve to govori u prilog tezi kako Zadar nije bio jedno nepoznato biskupsko sjedište, koje je tek bilo zasnovano, nego je moralo opstojati već podulje vrijeme. S druge strane sinoda je osudila Jovinijanovu herezu,¹⁹³ pa se ne može isključiti mogućnost da je Jovinijan imao svojih pristaša u Dalmaciji, možda čak i u samom Zadru.¹⁹⁴

Starija, ali i novija historiografija (npr. Daniele Farlati,¹⁹⁵ Pius B. Gams,¹⁹⁶ Vitaliano Brunelli,¹⁹⁷ Antun Ivandija – Josip Buturc,¹⁹⁸ Mate Suić¹⁹⁹ i Mile Vidović²⁰⁰) je

171–172, bilj. 42; R. BRATOŽ, Die Geschichte des frühen Christentums im Gebiet zwischen Sirmium und Aquileia im Licht der neueren Forschungen, *Klio*, 72, Berlin, 1990., str. 508–550, ovdje str. 525.

¹⁹⁰ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 24; Roko ROGOŠIĆ, *Veliki Ilirik (285.–395.) i njegova konačna dioba (396.–437.)*. Kritička istraživanja Ilirika iz kasnije povijesti Rimskog carstva, Zagreb, 1962., str. 87.

¹⁹¹ „Felix episcopus Jadertinus“. D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 25; V. BRUNELLI, *Storia*, str. 146.

¹⁹² U svojoj *Historia ecclesiae Jadrensis* na fol. 15^a napisao je Valerije Ponte sljedeći tekst: „Post laboriosam indagatorem primus mihi occurit episcopus Felix, qui concilio Aquileiensi subscripsit, sub Damaso papa. Hunc plures episcopi processerunt, ut probabile est, quorum notitiam esseque non licuit, eum nulla illorum temporum in registis Vaticanis supetat notitia.“ HEJ, fol. 5^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 24–25; G. A. GURATO, *Vescovi*, fol. 2; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 30.

¹⁹³ Jovinian (†406.) je bio najprije osuđen na jednoj sinodi u Rimu, zatim je iznova bilo odbačeno njegovo učenje na sinodi u Milanu 381. godine. Pošto ga je sinoda u Milanu osudila, protjerao ga je car Honorije na jedan otok u provinciji Dalmaciji. Leo SCHEFFCZYK, Art.: Jovinian, *Marienlexikon*, vol. 3, priredili Regimius BÄUMER – L. SCHEFFCZYK, St. Ottilien, 1991., str. 445.

¹⁹⁴ U ediciji sinodalnog pisma poslanog papi Siriciju (384.–399.) spominje editor da je pismo među ostalima potpisao i „Felix episcopus“. Budući da se ne spominje ime biskupskog sjedišta, naveo je editor u bilješki da je to bio jadertinski biskup. PL, XVI, str. 1177–1178.

¹⁹⁵ D. FARLATI (*Illyricum sacrum*, V, str. 10) je smatrao da je kronotaksa jadertinskih biskupa s biskupom Feliksom nepotpuna jer je Zadar prije njega imao još biskupa, samo su njihova imena ostala nepoznata.

¹⁹⁶ P. B. GAMS, str. 425.

¹⁹⁷ V. BRUNELLI, *Storia*, str. 145.

¹⁹⁸ J. BUTURAC – A. IVANDIJA, str. 344.

¹⁹⁹ M. SUIĆ, *Zadar*, str. 328.

²⁰⁰ M. VIDOVIĆ, str. 539.

složna smatrajući Feliksa prvim zadarskim biskupom kojem je danas poznato ime. Daljnji razvoj Zadarske Crkve ipak ostaje još uvijek u polutami kasnoantičkog svijeta. Od Feliksa pa sve do Sabinijana ne spominje Valerije niti jednog jedinog prvosvećenika Zadarske Crkve. Biskup Sabinijan je bio onaj kojem je papa Grgur Veliki (590.–604.) u dva navrata uputio pisma i spominje ga još jednom u poslanici upućenoj salonitanskom biskupu. Carlo F. Bianchi, pozivajući se na zadarsku tradiciju, usprotivio se takvom navodu Valerija smještajući jednog biskupa imenom Sabinijan oko 393. godine koji je djelovao za pontifikata pape Siricija (384.–399.). On ga imenuje Sabinijan I., za razliku od biskupa Sabinijana <II.>, koji je upravljao biskupijom za pontifikata pape Grgura Velikog.²⁰¹ Njegov izvor je bio jedan stariji manuskript, kojem se posvema zatro trag, pa njegov navod danas više nije moguće provjeriti. Najvjerojatnije je ipak da Carlo F. Bianchi slijedi Ivana Zanotti-Tanzlinghera smještajući djelovanje jednog biskupa imenom Sabinijan oko godine 393. I taj je posvema druga osoba od onog Sabinijana koji je živio i radio za vrijeme pontifikata pape Grgura.²⁰² Tako je njegov navod samo jedan jasni pokazatelj kako je misao na jednog biskupa prema zadarskoj tradiciji krajem 4. i početkom 5. stoljeća bila još uvijek znatno proširena. Slijedeći argumentaciju Vitaliana Brunellija, Mate Suić pretpostavlja da bi biskup Sabinijan ipak mogao biti povijesna osoba.²⁰³ Historiografija predvođena Farlatijem ipak je isključila takvu pretpostavku, pa Pio B. Gams,²⁰⁴ a s njima isto tako i J. Buturac – A. Ivandija,²⁰⁵ koje u potpunosti slijedi i Mile Vidović,²⁰⁶ ne ubraja Sabinijana u kronotaksu zadarskih biskupa.

Na saboru u Milanu sudjelovao je 395. godine zadarski đakon Donat, koji je kasnije u gradu preuzeo biskupsku službu,²⁰⁷ njega zadarska tradicija naziva Donat II., a bio je oko 402. godine municipalni biskup.²⁰⁸ Ako je Zadar imao đakona, kako to izvješćuje Jakov iz Voragine [Varagine] (†1298.) u svojoj *Kronici*, zašto bi onda nastala prekretnica i nestalo biskupa; dapače, posve je logično da Zadar tada ima svojeg

²⁰¹ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 30.

²⁰² I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 10^b; G. FERRANTE, fol. 2. Od njih je taj navod preuzeo i Vitaliano Brunelli navodeći sljedeću rečenicu: "Sabiniano I. A lui il pontifice Siricio scrisse una lettera consolatrice, mori in Aquilea." V. BRUNELLI, *Storia*, str. 145.

²⁰³ M. SUIĆ, *Zadar*, str. 328.

²⁰⁴ P. B. GAMS, str. 425.

²⁰⁵ J. BUTURAC – A. IVANDIJA, str. 344.

²⁰⁶ M. VIDOVIĆ, str. 539.

²⁰⁷ C. F. BIANCHI (*Zara cristiana*, I, str. 31) donosi slijedeći izvještaj Giacoma di Voragine: „Donatus aquileiensis, diaconus Iadertinus, Mediolani degens post concilium Mediolanense anno 395, obtinuit ut Theodosius imperator ante obitum baptismum susciperet a s. episcopo Ambrosio, qui suis etiam monitis ad meliorem frugem revocatus, eximia pietate correxit patrocinium haereticorum, ut patet ex oratione funebri s. Ambrosii.“

²⁰⁸ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 30–31; ISTI, *Fasti di Zara*, Zara, 1888., str. 5–6; V. BRUNELLI, *Storia*, str. 145. Nasuprot tome, Mate Suić nagada kako je Donat II. legendarno prepričavana osoba koju je izmislila zadarska tradicija. M. SUIĆ, *Zadar*, str. 328.

municipijalnog biskupa; istovremeno nema baš nikakvih znakova koji bi potvrđivali da je u Zadru izgubljen kontinuitet crkvenih struktura, kao što je to bilo u drugim središtima. Crkve u Iliriku pretrpjele su znatne posljedice provalom novih naroda, osobito Huna, Istočnih Gota, Langobarda i Slavena, ali nisu posvema nestale. U provinciji Panoniji nestala su biskupska sjedišta Cibalae (Vinkovci), Jovia (možda Ludbreg), Mursa (Osijek) i Sisak.²⁰⁹ Tada najvažnije kršćansko središte Panonije grad Sirmium razorili su 441. godine horde Huna pod Atilinim vodstvom.

Kakva je bila situacija sa Zadrom? On nije bio razoren niti se razbježalo njegovo pučanstvo po obližnjim otocima jadertinskog arhipelaga, kao što je to bio slučaj Salone, pa nema nikakvih razumljivih niti prihvatljivih razloga koji bi davali povoda mišljenju da je Zadar izgubio svojeg biskupa. Da li se taj biskup zvao Donat ili je nosio neko drugo ime, posvema je nevažno pitanje i ne dotiče opstanak crkvenih struktura. U svakom slučaju, ne smije se zanemariti činjenica da je grad sa svojim agerom i pored barbarskih provala prevladao i ovu krizu. Ako je dakle municipij prebrodilo ovu krizu, tada nema nikakve osnove da odjednom nestane biskupa, koji je već u to vrijeme zauzimaio znatan položaj u upravi grada. Zadarska tradicija spominje da je 425. godine Jadertinsku Crkvu predvodio biskup Andrija.²¹⁰ Sljedeći srednjovjekovne kronike, pronašao je marljivi Carlo F. Bianchi ime biskupa Vitala I., koji je godine 428. bio gradski biskup.²¹¹ Ovaj Vital bi prema mišljenju Mate Suića mogao biti uistinu povijesna osoba.²¹² Na žalost, o njemu ne postoje nikakvi detaljniji podaci koji bi mogli posvjedočiti njegovu opstojnost, a ni sam Mate Suić ne navodi svoj izvor, nego se samo poziva na argumentaciju Vitaliana Brunellija.²¹³

Sljedeći biskup Zadarske Crkve prema Bianchiju zvao se Pavao I. (god. 446.); on je bio u kontaktu s carigradskim patrijarhom Prokolom.²¹⁴ Ove veze simboliziraju političku povezanost Zadra, odnosno provincije Dalmacije s Carigradom koje su nastale ženidbom mladog cara Valentinijana III. i kćerke istočnorimskog cara Teodozija II. 29. listopada 437. godine. Ugovorom je istočni car dobio Dalmaciju do panonskih granica kao ženidbeni poklon. Carica Gala Placidija je prema izvještaju kroničara Kasiodora

²⁰⁹ Da li su u nekim naseljima Panonije preživjele kršćanske zajednice ili nisu, problem je koji nije riješen. Moderna historiografija treba na temelju arheoloških nalaza donijeti adekvatan odgovor. Ipak, nekakav oblik crkvene organizacije morao je i poslije provale Huna opstati za one kršćane koji su živjeli među novonadošlim stanovništvom. N. BUDAK, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb, 1994., str. 100 i d.

²¹⁰ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 11; G. FERRANTE, fol. 2.

²¹¹ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 31.

²¹² M. SUIĆ, *Zadar*, str. 328, bilj. 39.

²¹³ V. BRUNELLI, *Storia*, str. 146.

²¹⁴ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 31; V. BRUNELLI, *Storia*, str. 146 se poziva na Alban BUTLER, *Vite dei padri, dei martiri etc.*, vol. X., Venezia, 1825., str. 543. Prokol je bio carigradski biskup od 12./13. travnja 434. do 12. lipnja 446. godine. *Hierarchia ecclesiastica orientalis. Series episcoporum ecclesiarum christianarum orientalium*, vol. I: *Patriarchatus Constantinopolitanus*, priredio Giorgio FEDALTO, Padova, 1988., str. 4.

(†580.) kupila nevjestu gubitkom Ilirika, a Jordanes pripovijeda da je čitavi Ilirik predan istočnom caru.²¹⁵ Grad Zadar nisu uspjele zauzeti hunske horde, kako je to često ponavljano,²¹⁶ nego je ostao posvema pošteđen zahvaljujući upravo svojem geološkom položaju, jer je utvrđeni otok bilo jako teško osvojiti. Jedan od indirektnih dokaza da se tako nešto sa Zadrom nije dogodilo, jest stara legenda o sv. Zoilu, čije moći su prenesene u Zadar još 453. godine.²¹⁷ Dalmacija je s Liburnijom i Savijom od 493. godine, doduše, priznavala vrhovnu vlast gotskog vladara,²¹⁸ ali je Zadar kao samostalna općina ušao u srednji vijek kao organizirani grad u kojem je uz cives i habitatores (zajednica građana i stanovnika) crkvena organizacija odigrala vrlo važnu ulogu. Kao takav grad Zadar je imao svojeg gradskog biskupa, koji je sve više i više preuzimao utjecajnu ulogu u komunalnoj upravi.²¹⁹ Održavanje sabora 530. i 533., te još 590. godine u Saloni samo je

²¹⁵ Detaljniji pregled donosi F. ŠIŠIĆ, *Poviest Hrvata*, str. 161; Dominik MANDIĆ, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Roma, 1963., str. 35, bilj. 21; Sigmar DÖPP, Art.: Cassiodorus, *Lexikon für Theologie und Kirche*, vol. 2, Freiburg – Basel – Wien – Roma, 1994., str. 970–971; Friederike von BOGEN, Art.: Jordanes, *Lexikon für Theologie und Kirche*, vol. 5, Freiburg – Basel – Wien – Roma, 1996., str. 992.

²¹⁶ Te vijesti donosi Lorenzo BENEVENIA, Il comune di Zara nel medio evo, *Annuario dalmatico*, 3, Zara, 1886., str. 160–164; V. BRUNELLI, *Storia*, str. 148–152.

²¹⁷ V. BRUNELLI, *Storia*, str. 203–204. U svojoj *Povijesti Zadarske Crkve* spominje Valerije Ponte relikvije sv. Zoila. D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 13; V. BRUNELLI, *Historia*, str. 118. Blagdan sv. Zoila svečano je slavljen u Zadru dva puta godišnje: 15. prosinca slavila se obljetnica prijena sv. Zoila poznavaoa, a 23. prosinca slavila se njegova svetkovina. Sv. Zoilo je prema zadarskoj predaji živio za vrijeme cara Dioklecijana u Gradu. Pošto je sv. Krševan podnio mučeništvo, pronašao je on prema istoj predaji njegovu glavu i sahranio je u svojoj kući. Štoviše, zadarska tradicija govori kako je sv. Zoilo imao čak kontakte sa svetom Stošijom. Poslije njegove smrti prenesene su relikvije sv. Zoila u Akvileju, a zatim u Zadar i pohranjene u crkvi svete Marije Velike. Ovako složena predaja povezuje sva tri glavna svečara Zadarske Crkve i zasigurno ne odgovara povijesnoj stvarnosti, nego ih je zadarska tradicija tijekom srednjeg vijeka uspjela povezati. C. F. Bianchi je iznio mišljenje da su moći sv. Zoila prenesene u Zadar 649. godine. Nasuprot njemu je V. Brunelli, koji je bio mišljenja da legenda iz 16. stoljeća prenosi dosta važnih podataka i da su relikvije sv. Zoila bile prenesene u Zadar znatno ranije, već 453. godine. Marijan GRGIĆ, *Kalendar zadarske stolne crkve iz 15. stoljeća*, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 20, Zadar, 1973., str. 119–174, ovdje str. 150–152.

²¹⁸ Sumarni pregled nudi S. ANTOLJAK, Zadar pod vlašću Istočnih Gota, *Zadarska revija*, 12, Zadar, 1971., str. 137–146, sada u ISTI, *Hrvati u prošlosti. Izabrani spisi*, priredio S. OBAD, Biblioteka znanstvenih djela 59, Split, 1992., str. 255–266; A. UGLEŠIĆ, Rimska provincija Dalmacija pod vlašću Istočnih Gota, *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru*, Razdio povijesnih znanosti 30(17), Zadar, 1992., str. 65–77. Ta politička razdjeljenost ostala je do cara Justinijana (527.–565.) i njegove obnove Carstva; carski vojskovođa Konstancijan je 535./36. zauzeo Dalmaciju, pa se tako i Zadar iznova našao pod vlašću basileusa na Bosforu. S. ANTOLJAK, Da li je Istra 539. godine potpala pod Bizant, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 4, Beograd, 1956., str. 31–44, ovdje 31, sada pretisak u ISTI, *Hrvati*, str. 23–35, ovdje str. 23 i d.

²¹⁹ Detaljnije je ovo pitanje obradio Ivan Strohal koji je postanak dalmatinskih gradova tumačio kao posljedicu posebnog položaja biskupa. Nasuprot njemu držao se Marko Kostrenčić teze da su dalmatinski gradovi nastali stapanjem rimskog municipijalnog elementa i općine kršćana vjernika s udruženjem građana. Spomenute teze kritički su promatrali N. KLAIĆ – I. PETRICIOLI (str. 52), ali bez neke dublje analize dostupnih vrela. Ivan STROHAL, *Pravna povijest dalmatinskih gradova. Dio I. Osnovka razvitka pravne povijesti dalmatinskih gradova*, Zagreb, 1913., str. 1 i d; Marko KOSTRENIČIĆ, *Postanak dalmatinskih srednjovječnih gradova*, *Šišićev zbornik. Zbornik naučnih radova Ferdi Šišiću povodom šezdesetogodišnjice života 1869.–*

jedan "dokaz neprekidnog i vrlo živog vjerskog života u zemlji."²²⁰ Iz spomenutog proizlazi da je samo Akvileja bila razorena, a Zadar nije, nego su se u njemu i njegovu ageru mogle naseliti kršćanske izbjeglice donoseći sa sobom moći svojih svetaca. Ako grad nije stradao, pa je čak mogao prihvatiti kršćanske izbjeglice, tada nema nikakvog ozbiljnijeg razloga posumnjati u opstojnost gradskog biskupa, premda njegovo ime danas nije poznato.

Zadar je u kasnoj antici sačuvao svoj izvangradski ager,²²¹ a to znači da su to najvjerojatnije bile i granice biskupije koje su se uobičajeno poklapale s municipijalnim granicama. Kopneni dio zadarskog astarea protezao se na zapadu od Dikla do Borika, od Bokanjca do Crnog na sjeveru, do Babinduba (Ostrovnica) na sjeveroistoku i Bibinja na istoku. Zadarski se ager protezao i na otoke, kako to pokazuju istraživanja na otoku Ugljanu.²²² Otočki dio ostaje nepoznat; ipak car i pisac Konstantin Porfirogenet pokazuje područje jadrinskog agera: otok Vrgada, a car nabraja još i krajnje otoke zadarskog arhipelaga, a to su: Silba, Skerd, Olib, Skrda, Pag, Premuda, Molat, Sestrunj i Iž. Otočki arhipelag je započinjao s Pagom, a završavao s Vrgadom, te je tu bio uključen i Dugi otok s Kornatima.²²³ To su ujedno bile i otočke granice Zadarske biskupije, a to što danas biskupovo ime nije više poznato, samo je jasan indikator nestanka izvornog materijala koji se zagubio tijekom dugih stoljeća postanka Zadarske Crkve.

S druge strane, ovaj navod potvrđuje i 17. zaključak Kalcedonskog sabora 451. godine, koji izričito određuje, neka pri uspostavljanju biskupijskih granica crkvena organizacija slijedi državni red i poredak.²²⁴ Tako izgleda da širenje biskupijskih granica na udaljena ruralna područja, osobito jurisdikcije jaderinskog biskupa sve do Vranskog jezera,²²⁵ izgleda pomalo prenategnuto i nije nikako prihvatljivo. Kršćanstvo se početkom V. stoljeća proširuje iz gradskih područja na udaljenija seoska mjesta i ville, pa tako nastaju nova središta koje predvode "korepiskopi" (seoski biskupi) i prezbiteri pod

1929. posvećuju prijatelji, štovatelji i učenici, uredio Grga NOVAK, Zagreb, 1929., str. 113–120, ovdje str. 114; E. ENNEN, *Frühgeschichte der europäischen Stadt*, Bonn, 1953., str. 267.

²²⁰ N. KLAIĆ – I. PETRICIOLI, str. 52.

²²¹ Mate SUIĆ, Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku, *Starohrvatska prosvijeta*, III, 5, Split, 1956., str. 7–19, ovdje str. 9; Nikola JAKŠIĆ, Preživjele ranokršćanske crkve u srednjovjekovnoj Ninskoj biskupiji, *Diadora* 15, Zadar, 1993., str. 127–144, ovdje str. 129.

²²² M. SUIĆ, Ostaci limitacije, str. 11; T. RAUKAR, *Zadar u XV. stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi*, Zagreb, 1977., str. 39; N. KLAIĆ, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb, 1971., str. 113–114.

²²³ N. KLAIĆ – I. PETRICIOLI, str. 64–65.

²²⁴ „Si qua vero civitas imperiali potestate novata est, aut si protinus innovatur civiles dispositiones et publicas, etiam ecclesiasticarum parociarum ordines subsequantur.“ *Conciliorum oecumenicorum decreta*, str. 95; C. J. v. HEFELE – H. LECLERCQ, II/2, str. 805 i d.

²²⁵ Branka MIGOTTI, Ranokršćanska biskupija Scardona (Skradin), *Prilozi Instituta za arheologiju* 9, Zagreb, 1992., str. 101–112, ovdje str. 103; N. CAMBI, Područje Šibenske biskupije u starokršćansko doba, *Sedam stoljeća Šibenske biskupije*. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Šibenska biskupija od 1298. do 1998. Šibenik, 22. do 26. rujna 1998., priredili Josip ČUZELA – Vicko KAPETANOVIĆ – i dr., Šibenik 2001., str. 9–21, ovdje str. 11.

vodstvom gradskog biskupa. Na Istoku se već tijekom 3., a na Zapadu tek tijekom 5. stoljeća razvila služba "korepiskopa", koja je imala znatnog utjecaja na rast kršćanskih zajednica. Njih su biskupi iz gradskih naselja tijekom 6. stoljeća uspjeli podrediti pod svoju vlast.²²⁶ U provinciji Dalmaciji, koliko je danas poznato, uspjela se etablirati služba korskog biskupa. Nedaleko od Salone otkrivena je 1874. godine nadgrobna spomen-ploča korskog biskupa Eugrafa: "dispositio Eugraphi sic chorepiscopi D. X. K. Novembris".²²⁷ U zaleđu Zadra arheološka iskanjanja pokazuju kako su kršćanske zajednice bile jako brzo proširene, pa se može pretpostaviti da su na tom teritoriju kao i u Saloni djelovali seoski biskupi i prezbiteri. Nin s crkvom sv. Asela, Pridraga – sv. Martin, Galovac – Crkvina i Podgrađe (Asseria) pokazuju ranokršćanski kontinuitet. U tom kontekstu nije bilo moguće okupljanje "gradskog prezbiterija" Zadarske Crkve, nego su se zbog rasprostranjenosti biskupije najvjerojatnije održavali sastanci dijecezanskog klera jednom ili dva puta godišnje. Oni se danas uobičajeno nazivaju biskupijska sinoda odnosno koncil.²²⁸

Pozivajući se na *Catalogo dei vescovi de V secolo esistente nella biblioteca Barberina di Roma all' a 462*, Bianchi spominje biskupa Julija, koji je 462. godine

²²⁶ Služba "korepiskopa" se prvi put spominje u 13. kanonu sabora u Anciri iz godine 314., koji im zabranjuje ređenje đakona i prezbitera bez prethodne dozvole gradskog biskupa. Sabor u Neocezareji (oko godine 325.) uspostavlja ih sa sedamdesetdvojom Isusovih učenika. Na saboru u Niceji 325. godine određeno je da korski biskupi trebaju biti na raspolaganju gradskom biskupu, jer u jednom gradu ne mogu istodobno biti dva biskupa. Sabor u Antiohiji 341. godine priznao je, doduše, valjanost ređenja, ali, kao što je to već prije odredio sabor u Anciri, nalaže im da ne smiju rediti đakone i svećenike bez izričitog odobrenja gradskog biskupa. Na Zapadu se spominje po prvi put korepiskop tek 439. godine i u valjanost njihova ređenja nije bilo sumnje. Osobitu rasprostranjenost doživljava služba korskog biskupa tijekom 9. stoljeća, ali već u 10. stoljeću njihovo je značenje bilo potisnuto. Josef FISCHER – Adolf LUMPE, *Die Synoden von den Anfängen bis zum Vorabend des Nicaenums* Konziliengeschichte, Reihe A: Darstellungen, Paderborn – München – Wien – Zürich, 1997., str. 474–476; Franz GILLMANN, *Das Institut der Chorbischofe im Orient*, Veröffentlichungen aus dem Kirchenhistorischen Seminar München 2,1, München, 1903.; Theodor GOTTLOB, *Der abendländische Chorepiscopat*, Kanonistische Studien und Texte, 1, Bonn, 1928. (pretsak Amsterdam, 1963.); Ernst KIRSTEN, Art.: Chorbischof, *Reallexikon für Alike und Christentum*, vol. 2, Stuttgart, 1954., str. 1105–1114; Winfrid CRAMER, Art.: Chorbischof, *Lexikon für Theologie und Kirche*, vol. 2, Freiburg – Basel – Roma – Wien, 1994., str. 1090–1092; vrijedne pojedinosti donosi još i Karl Leo NOETHLICHES, Anspruch und Wirklichkeit: Fehlverhalten und Amtspflichtverletzungen des christlichen Klerus anhand der Konzilkanones des 4. bis 8. Jahrhunderts, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, kanonistische Abteilung, 76, Wien – Weimar, 1990., str. 1–61.

²²⁷ Jacques ZEILLER, Le chorévêque Eugraphus. Note sur le chorépiscope en Occident au Ve siècle, *Revue d' Histoire Ecclesiastique* 7, Paris 1906., str. 27–32, ovdje str. 27; F. BULIĆ – J. BERVALDI, str. 66; Jutta DRESKEN-WEILAND, *Sarkophagbestattungen des 4.-6. Jahrhunderts im Westen des Römischen Reiches*, Römische Quartalschrift 55 Supplementband, Rom – Freiburg – Wien 2003., str. 411.

²²⁸ A. UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura*, str. 36–40, 57–61, 65–67. O sinodama Zadarske Crkve u prvom kršćanskom mileniju nisu dostupna baš nikakva vrela. Ipak, teško je povjerovati da bi zadarski biskupi ignorirali opće odredbe i praksu tadašnje Crkve ne sazivajući dijecezanske sinode. S pravom se može pretpostaviti da su i u Zadru vijećale sinode, ali o njima danas nisu dostupna baš nikakva vrela.

upravljao Zadarskom Crkvom.²²⁹ Poslije njega, samo dvije godine kasnije, dakle 464., slijedi jedan biskup čije ime je ostalo nepoznato. Vijest je pronašao Bianchi u *Memoria ecclesiae Jadertinae* Ivana Zanotti-Tanzlinghera.²³⁰ Na istoj stranici spominje Carlo F. Bianchi još dva municipijalna biskupa čija imena su nepoznata. Prvi je bio negdje oko 489., a drugi 518. godine.²³¹

Serijski biskupa koju je predložio oprezni arhidakon ne obuhvaća niti biskupa Andriju, koji je sudjelovao na dvjema sinodama u Saloni – prva je održana 530. a druga 533. godine – gdje se potpisao odmah nakon nadbiskupa i metropolita Honorija „Andrija, biskup Zadarske Crkve“.²³² Zanimljivo je u tom kontekstu samo napomenuti da Valerije Ponte, premda dobro poznaje *Povijest Salonitanske Crkve* Tome Arhidakona, nije pridavao nikakvu važnost salonitanskim sinodama 530. i 533. godine, nego ih jednostavno prešutio. Uostalom, Ponte nije bio usamljen i jedina iznimka historiografije 17. stoljeća, nego ih je i otac moderne hrvatske historiografije Ivan Lucius Lucić držao uspješnim srednjovjekovnim falsifikatom.²³³

Nasuprot njima već utjecajni isusovac Danijel Farlati držao je saborske zaključke posvema autentičnim.²³⁴ Ova je tvrdnja u modernoj historiografiji prihvaćena, i to osobito nakon iscrpne argumentacije Frane Bulića i Josipa Bervaldija, koji su uspjeli dokazati autentičnost sinodalnih zaključaka.²³⁵ Samim time riješena je dilema povijesne opstojnosti zadarskog biskupa Andrije. Ovaj je obnašao biskupsku službu u Zadru negdje do 556. godine ili početkom sljedeće godine; već 557. godine spominje se biskup Pavao, kako to svjedoči jedan zapis u rimskoj biblioteci Barberini.²³⁶ D. Farlati kojeg slijedi i P.

²²⁹ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 31; V. BRUNELLI, *Storia*, str. 145.

²³⁰ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 31. U svojem spisu *Discrizione dei vescovi* Ivan Zanotti-Tanzlingher ne spominje ime tog biskupa, što samo potvrđuje da je kompilator ispustio njegovo ime smatrajući ga neautentičnom osobom.

²³¹ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 31. Njegovu tvrdnju preuzima Vitaliano Brunelli: "462. Giulio da Salona. 464. N.N. già diacono di Salona. 489. N.N. già diacono di Aquilea. 518. N. N." V. BRUNELLI, *Storia*, str. 145.

²³² „Andreas episcopus Iadertinae subscripsi.“ Isto tako i sinodalni akti 533. godine donose njegovo ime, gdje je zabilježeno: „Andrea Iadertinae ecclesiae episcopus, his gestis consentiens subscripsi.“ THOMAS ARCHIDIACONUS, str. 16–18; F. ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora*, str. 160, 164; *Historia Salonitana maior*, str. 76–85; M. SUIĆ, *Zadar*, str. 328–329.

²³³ Johannes LUCIUS, *Inscriptiones Dalmaticae*. Notae ad Memoriale Pauli de Paulo; Notae ad Palladium Fuscum; addenda vel corrigenda in opere *De regno Dalmatiae et Croatiae*; variae lectiones Chronici Ungarici manuscripti cum editis, Venetiis 1674., str. 73; F. ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora*, str. 153.

²³⁴ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 25.

²³⁵ O salonitanskim sinodama usp. osobito F. BULIĆ – J. BERVALDI, str. 51–53; Ignác BATTHYANY, *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium*, vol. I, Claudiopoli 1827., str. 290–293; V. BLAŽEVIĆ, *Concilia e synodi in territorio hodiernae Jugoslaviae celebrata*, Vicetiae 1967., str. 9–11; Branka KUNTIĆ-MAKVIĆ, Honorius iunior, Salonitanae urbis episcopus. Essai sur la Dalmatie de son temps, *Acta XIII congressus internationalis archeologiae christianae*, Split – Poreč, (25. 9. – 1. 10. 1994.), pars II, priredili N. CAMBI – Emilio MARIN, Split – Città del Vaticano, 1998., str. 997–1002.

²³⁶ C. F. BIANCHI (*Zara cristiana*, I, str. 32) ga naziva Pavao II.

B. Gams, nisu vjerovali spomenutom navodu, pa jednostavno prešućuju njegovo ime.²³⁷ Isto tako ni hrvatska crkvena historiografija ne spominje jadertinskog biskupa koji bi se zvao Pavao.²³⁸

Dalmatinski su biskupi sabrani u Saloni pri kraju istočnogotskog vladanja osjećali potrebu za osnivanjem novih biskupija.²³⁹ Nakon šesdesetogodišnjeg gotskog vladanja oni su pod carem Justinijanom (527.–565.) nastavili svoj dosadašnji vjerski život. Upravo pragmatičkom sankcijom cara Justinijana I. svibnja 546. godine prepušteno je gradu da zajedno s biskupom bira provincijskog namjesnika, a car je potvrđivao njegov izbor; ovu odluku protegnuo je car Justinijan II. (685.–695. i 705.–711.) godine 695. na cijelo Carstvo.²⁴⁰ Tako su isto bili birani i provincijski namjesnici u Dalmaciji; oni su do početka 7. stoljeća stolovali u Saloni, a zatim su birani u Zadru.²⁴¹ Iz iznesenog proizlazi da gradski biskup nije sa svećenstvom predvodio samo crkvenu zajednicu, nego je sve više i više utjecao na komunalni život, pa su na njega prilazile i druge municipijalne funkcije.²⁴²

Zadarska je tradicija, očigledno, nepotpuna; nasljednik biskupa Pavla II. je bio oko godine 574. Petar I.²⁴³ Njega pak Valerije Ponte nije uvrstio u svoj redosljed zadarskih

²³⁷ B. P. GAMS, str. 425.

²³⁸ Nju simboliziraju J. BUTURAC – A. IVANDIJA, str. 344 i M. VIDOVIĆ, str. 539.

²³⁹ G. NOVAK, Uprava i podjela stanovništva u komunalnim i ranoromanskim gradovima Dalmacije, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, 1, Zagreb, 1951., str. 83.

²⁴⁰ Novella 123: De sanctissimis et Deo amabilibus et reverendissimis episcopis et clericis et monachis. *Corpus Iuris Civilis*, volumen tertium recognovit Rudolfus Schoell, opus Schoellii morte interceptum absolvit Guilelmus Kroll, pretisak osmog izdanja Berlin, 1963. (pretisak Hildesheim, 1988.), str. 593–625. Otto MAZAL, *Justinijan I. und seine Zeit. Geschichte und Kultur des byzantinischen Reiches im 6. Jahrhundert*, Köln – Weimar – Wien, 2001., str. 287–291; P. MARAVAL, Die Religionspolitik unter Justinian I., *Geschichte des Christentums*, vol. III: *Der lateinische Westen und der byzantinische Osten (431–642)*, priredili Norbert BROX – Odilo ENGELS – i. d., Freiburg – Basel – Wien, 2001. (pretisak 2005.), str. 421–461 (o Justinijanu I.); Georg OSTROGORSKI, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München, ³1963., str. 108–122 (o Justinijanu II.). Općenito o biskupskoj službi u Bizantskom Carstvu Armin HOHLWEG, Bischof und Stadtherren im frühen Byzanz, *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 20, Wien, 1971., str. 51–62.

²⁴¹ Jadran FERLUGA, *Vizantiska uprava u Dalmaciji*, Beograd, 1957., str. 28–29. Ovdje se iznova postavlja pitanje Salone i njena nestanka. Dok je starija historiografija naglašavala kako su avarsko-slavske horde oko 614. godine razorile grad, novija historiografija smatra kako je ovaj grad nestankom Zapadnog Rimskog Carstva izgubio svoju važnost i značenje, te je malo pomalo odumirao. Preostalo stanovništvo se iz ogromne i nesigurne Salone malo pomalo preseljavalo u grad-palaču Split.

²⁴² Ludo Moritz HARTMANN, *Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien (540–750)*, Leipzig, 1889., str. 48 i d. Claire SOTINEL, Rom und Italien am Übergang vom Römischen Reich zum Gotenreich, *Geschichte des Christentums*, III, str. 300–342, ovdje str. 326–327. Zadarski biskup nikada nije postao gospodar grada, kao što je to postao njegov kolega u Trstu (948. godine), ali je gradski biskup bio najugledniji izbornik komune. Eugen Friedrich MAYER, Die dalmatinisch-istrische Munizipalverfassung im Mittelalter und ihre römischen Grundlagen, *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte*, 24, Köln – Wien, 1903., str. 211–308, ovdje str. 289.

²⁴³ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 32.

biskupa, premda se može pretpostaviti da mu je Dandolov spis bio poznat. U tom ga je slijedio i Daniele Farlati kao i moderna crkvena historiografija, ispuštajući Pavlovo ime iz kronotakse zadarskih biskupa.²⁴⁴

Prilike u Dalmaciji na samom kraju 6. stoljeća, osobito u Saloni, davale su povoda za zabrinutost; salonitanski biskupi Natalis i Maksim doveli su njenu Crkvu skoro do rasula.²⁴⁵ Energični rimski patrijarh Grgur Veliki (590.–604.) obnovio je *patrimonium sancti Petri*, opominjao je u mjesecu srpnju 596. godine zadarski kler i stanovništvo što su održavali kontakte sa salonitanskim biskupom Maksimom (594.–610.).²⁴⁶ Budući da papa Grgur piše izričito kleru i gradskom stanovništvu ne spominjući biskupa, treba pretpostaviti da je zadarska biskupska stolica bila upravo u tom periodu ispražnjena jer bi bilo posvema naravno i skladno s tadašnjim prilikama da se rimski biskup obrati mjesnom biskupu.

Na Ponteovoj listi zadobio je zapaženo mjesto biskup Sabinijan koji je zasjeo na katedru jadertinskih prvosvećenika krajem 596. ili samim početkom 597. godine. Njega u svojim poslanicama papa Grgur Veliki spominje čak tri puta: prva dva pisma direktno su upućena biskupu Sabinijanu i datirana su 597. godine,²⁴⁷ treće pismo je poslano 25. kolovoza 599. godine salonitanskom biskupu Maksimu i u njemu se spominje ime biskupa Sabinijana. Kompilator koji je načinio prijepis verzije C na fol. 43 smjestio je biskupa Sabinijana na kraj 4. stoljeća, ili oko 393. godine; drugi prepisivač na fol. 31 verzije D smjestio je Sabinijana samo godinu dana ranije, dakle 392. godine. Obojica su se pak pozivala na poslanicu pape Grgura Velikog, što ne može nikako odgovarati povijesnoj stvarnosti jer se pontifikat Grgura Velikog protezao od 590. do 604. godine. Ništa neobično, svugdje su moguće pogriješke, kako se to vidi iz primjera Josipa Buturca i Antuna Ivandije, koji su djelovanje biskupa Sabinijana smjestili u godinu 539.,²⁴⁸ pa se ovdje najvjerojatnije radi o jednoj tiskarskoj pogriješki.

Samim početkom 7. stoljeća nastale su velike promjene, slavenska plemena su naseljavala teritorij provincije Dalmacije, nestalo je čak i Salone, centra provincije, a "dobro" informirani kroničar Toma Arhidakon (†1268.) pripovijeda da su se salontanske izbjeglice smjestile na obližnje otoke, Šoltu, Brač, Hvar i Korčulu.²⁴⁹ Prema izvještaju cara pisca Konstantina VII. Porfirogenita (913.–959.) ostali su još samo Kotor,

²⁴⁴ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 10; J. BUTURAC – A. IVANDIJA, str. 344 i M. VIDOVIĆ, str. 539.

²⁴⁵ F. BULIĆ, *Izabrani spisi*, str. 404.

²⁴⁶ F. BULIĆ, *Izabrani spisi*, str. 448–449; F. BULIĆ – J. BERVALDI, str. 60–61.

²⁴⁷ Na fol. 32 Valerije Ponte je datirao pismo Grgura Velikog 598. godine, premda je danas posvema sigurno utvrđeno da su pisma napisana još 597. godine.

²⁴⁸ J. BUTURAC – A. IVANDIJA, str. 344.

²⁴⁹ THOMAS ARCHIDIACONUS, str. 28, hrvatski prijevod V. Rismondo: *Toma Arhidakon, Kronika*, str. 36.

Dubrovnik, Split, Trogir i Zadar, te otoci Rab, Krk, Cres i Lošinj.²⁵⁰ Upravo u ovoj situaciji bile su uzdržane i crkvene strukture, jer ni one nisu ostale pošteđene, nego su dijelile istu sudbinu kao i državna uprava. Istodobno se osjećao pojačani interes Bizanta za provincijom Dalmacijom, jer je ona povezivala druge dijelove Carstva s Venecijom i Ravenom,²⁵¹ a biskupska je služba u pojedinim biskupskim sjedištima diljem dalmatinske obale u tom kontekstu odigrala vrlo važnu ulogu, i to ne samo na crkvenom, nego puno više na političkom planu.

Danas se ipak može i mora pretpostaviti da biskupska stolica u Zadru nije ostala tako dugo upražnjena, kako to proizlazi iz Ponteove kronotakse, jer se između biskupa Sabinijana i Donata proteže vremensko razdoblje od preko 200 godina.²⁵² Povodeći se za zadarskom tradicijom donio je Carlo F. Bianchi nekoliko imena zadarskih biskupa, koji su predvodili ovu Crkvu tijekom 7. stoljeća. Prvi u tom nizu je biskup Vid (Guido), koji je godine 601. zadarski prvosvećenik.²⁵³ Bianchijev oslonac bi trebalo biti jedno pismo pape Grgura Velikog, što se danas ne može nikako dokazati.²⁵⁴ Tog biskupa bi trebao naslijediti Ivan I. koji bi predvodio Zadarsku Crkvu oko 612. godine.²⁵⁵ Prema istom izvoru započeo bi službu biskup Ivan II. negdje oko 634. godine.²⁵⁶ Ovaj nesmetani razvoj Zadarske Crkve i gradske komune nisu ometali niti nadošli Hrvati jer je Zadar, upravo zahvaljujući svojim gradskim bedemima i geološkom položaju, ušćuvao i dalje svoju komunalnu slobodu.²⁵⁷ Bizantsku vlast su podupirali upravo biskupi koji su bili mahom "gri",²⁵⁸ a Hrvati su u kopnenom zaleđu grada uspjeli potisnuti Avare zahvaljujući upravo bizantskoj potpori.²⁵⁹ Novonadošli Hrvati su prema pripovijedanju cara Porfirogeneta došli na poziv cara Heraklija kao saveznici. Suživot bizantskih podanika u dalmatinskim gradovima i Hrvata bio je prema tome riješen već negdje oko 638. godine,²⁶⁰ dakle, to je bio federatski odnos novonadošlih Hrvata i Bizantskog

²⁵⁰ C. PORFIROGENET, *De administrando Imperio*, 29, str. 50–51; Constantin JIRIČEK, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, vol. I, Wien, 1901., str. 30; F. ŠIŠIĆ, *Poviest Hrvata*, str. 275–276, 280.

²⁵¹ G. MANOJLOVIĆ, *Jadransko primorje IX. stoljeća u svijetlu istočno-rimske povijesti*, *Rad JAZU*, 150, Zagreb, 1902., str. 35.

²⁵² D. FARLATI (*Illyricum sacrum*, V, str. 10) je slijedio Valerija Ponteae, ne spominjući niti jedno ime a u novijoj literaturi isto tako i J. BUTURAC – A. IVANDIJA (str. 344), koje slijedi M. VIDOVIĆ (str. 539).

²⁵³ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 33.

²⁵⁴ Ovaj se navod može samo tako objasniti da je Carlo F. Bianchi imao u rukama neko nestalo pismo čije autorstvo je zadarska tradicija pripisivala papi Grguru Velikom; iz njega je onda autor mogao preuzeti tezu i ugraditi je u svoje djelo.

²⁵⁵ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 33.

²⁵⁶ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 33.

²⁵⁷ F. RAČKI, *Documenta*, str. 266, 269, 270, 278; S. ANTOLJAK, *Hrvati*, str. 267–268.

²⁵⁸ S. ANTOLJAK, *Hrvati*, str. 268.

²⁵⁹ Miho BARADA, *Hrvatska diaspora i Avari, Starohrvatska prosvjeta*, series III, vol. 2, Split, 1952., str. 7–14.

²⁶⁰ F. ŠIŠIĆ, *Poviest Hrvata*, str. 282.

Carstva.²⁶¹ Nije nikakvo čudo što je upravo zadarska tradicija papu Ivana IV. (640.–642.), rodom iz Dalmacije, smjestila u Zadar smatrajući ga svojim građaninom. U svojoj *Vescovi ed arcivescovi nella città di Zara* izvješćuje Ivan A. Gurato (1804.–1874.) na temelju spisa *La dama cronologica* Ivana Zanotti-Tanzlinghera upravo tako sročenu tradiciju.²⁶² Misija opata Martina je i te kako bitna za hrvatsku nacionalnu historiografiju jer ona predstavlja prvu vezu papinstva s novonadošlim Hrvatima.²⁶³

Prema izvještaju C. F. Bianchija, godine 642. gradski se biskup zvao Jakov, kojeg je kasnije naslijedio Basilije I., koji je prema istom izvoru predvodio Zadarsku Crkvu oko 674. godine.²⁶⁴ Uz godinu 692. Carlo F. Bianchi spominje zadarskog biskupa Demetrija.²⁶⁵ Njegovo ime jasno pokazuje grčke korijene i može se pretpostaviti da je po narodnosti bio Grk. C. F. Bianchi donosi podatke o jednom anonimnom biskupu 710. godine, a bio je po narodnosti Grk; ovaj navod nikako nije čudan jer su u to vrijeme u gradu i na području zadarskog agera ionako zajedno živjeli Grci, preostali Rimljani i ilirski starosjedioci. Bianchijev izvor je bio Zanotti-Tanzlingherove *Memorie della metropolitana di Zara*.²⁶⁶ Prema istom izvoru spominje Bianchi još jednog zadarskog

²⁶¹ R. KATIČIĆ, *Uz početke hrvatskih početaka*, Split, 1993., str. 48. Autor navodi kako je Anton Dabinović upozorio na mogućnost federatskog odnosa Hrvata prema Bizantskom Carstvu. Već je utjecajni Ferdo Šišić smatrao da je tadašnja Hrvatska imala jedan neodređeni odnos prema vrhovništvu bizantskom. F. ŠIŠIĆ, *Poviest Hrvata*, str. 269–271; Antun DABINOVIĆ, Državnopravni odnos Hrvata prema Istočnom Carstvu, *Rad JAZU*, 270, Zagreb, 1941., str. 49–148.

²⁶² "639, 31. Dicembre – fu creato pontifice romano Giovanni IV. Questo pontifice nacque nella città di Zara, il ritratte dei quale trovasi e si conserva nelle chiesa, avvero capella della b<eate> vergine del castello in tavola pesante di legname, con la sequente inscrizione: Johannes IV. Pont. Maximus Dalmata cuius patria Jadrensis, creatus Pont. anno sal. 639. Oct. Calend. Jannuarii sedit anno 1 mens. 2, dies 19. (fol. 2^a) I Slavoni saccheggiarono la Dalmazia, incendiarono i Paesi, saccheggiarono l' antica Salona sede di Diocleziano imperatore, la sovertirono, ed espianarono al pari del termo, cosi parimente l' antico Epidaurò. Rincrebbe al pontefice la distruzione della patria fatta da Slavoni. Invio Martino abate con molto peculio, il quale riscatte molti schiavi; e gli raccolse molti corpi de' santi nella Dalmazia ed Istria e li condusse a Roma al pontefice, le quali reliquie furono collocate in Laterano." G. A. GURATO, *Vescovi*, fol. 2–2^a. Slična mišljenja mogu se naći i danas na službenoj stranici Zadarske nadbiskupije, gdje je donesen sljedeći tekst: "U doba kada su se Hrvati skrasili na ovim prostorima godine 641. papa Ivan IV., Zadrarin, šalje među Hrvate svog pouzdanika opata Martina, da skupi kosti kršćanskih mučenika iz doba rimskih progona te ih donese u Rim i da istodobno otkupljuje sužnje." <http://zadar.hbk.hr/vijesti/zadbis> (23. listopada 2003.).

²⁶³ Tekst donosi *Liber pontificalis*, vol. I, ed. Louis DUCHESNE, Paris, 1892., str. 330; F. RAČKI, *Documenta*, str. 277, hrvatski prijevod N. KLAIĆ, *Izvori*, str. 1; R. KATIČIĆ, *Litterarum studia*, str. 163–164, bilj. 568. Opat Martin je najvjerojatnije došao s nekoliko brodova i pregovarao oko oslobađanja kršćanskih zarobljenika. Toma Arhidakon kaže posvema sumarno da je opat povratio zarobljenike svojim rođacima (THOMAS ARCHIDIACONUS, str. 29, hrvatski prijevod V. Rismondo: *Toma Arhidakon, Kronika*, str. 36). Ovaj navod potvrđuje činjenicu da je papa stvarno potjecao iz ovih krajeva i da je jedno od mogućih njegovih mjesta svakako bio i grad Zadar.

²⁶⁴ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 33.

²⁶⁵ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 33.

²⁶⁶ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 33 navodi točno svoj izvor: *Memorie della metropolitana di Zara*, str. 194. Spis je danas pohranjen u Historijskom arhivu u Zadru. S. ANTOLJAK, I, str. 196.

biskupa, kojem ne zna ime, a obnašao je biskupsku službu 742. godine.²⁶⁷ Prema Ivanu Luciusu i Ivanu Zanotti-Tanzlingheru, koje slijedi i Carlo F. Bianchi, bio je još jedan zadarski biskup, ime mu nije sačuvano; on je godine 746. bio jadertinski prvosvećenik.²⁶⁸ Ove pretpostavke mogu se prihvatiti jer upravo u to vrijeme – godine 751. nakon pada Ravene u langobardske ruke – postavio je bizantski car jednu anahonciju u Zadru.²⁶⁹ Taj podatak jasno ukazuje na važnost Zadra kao centra u upravi provincije i pokazuje ga osloncem bizantskog utjecaja u ovom dijelu Jadrana. Ukoliko je grad Zadar imao toliku važnost u upravi bizantskom Dalmacijom, tada se s pravom može i mora pretpostaviti da je imao organizirane crkvene strukture na čijem se čelu nalazio municipijalni biskup. To što su njihova imena do danas ostala velikim djelom nepoznata, može se objasniti samo manjkavošću izvornih vrela, koja su uz mnoge druge nepogode u više navrata nestala u požaru.²⁷⁰

U ovom kontekstu postavlja se, naravno, jedno drugo pitanje; naime, kojem patrijarhatu je pripada Zadarska biskupija i cijela Dalmacija: rimskom, carigradskom ili čak akvilejskom. Nominalno je Ilirik još uvijek pripadao rimskom patrijarhu, ali je bizantski car Lav III. Izaurijac provodio politiku jedinstva Carstva i jedinstva jurisdikcije carigradskog patrijarha, tako da se granice patrijarhata poklapaju s granicama Carstva. Car je 732. godine carigradskom patrijarhu podredio sve biskupije koje su se nalazile u granicama Carstva.²⁷¹ Jedna druga grupa utjecajnih bizantologa smatra da tada još nije bilo sprovedeno priključivanje dalmatinskih biskupija carigradskom patrijarhatu, nego kojih dvadesetak godina kasnije, tek za vladavine cara Konstantina V. Kopronima (741.–755.) oko 753./54. godine.²⁷² Tako su dalmatinske biskupije koje su do tada bile dio rimskog patrijarhata, bile prisiljene priznavati jurisdikciju carigradskog patrijarha.

²⁶⁷ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 33.

²⁶⁸ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 33–34.

²⁶⁹ Starija historiografija je smatrala da je 751. godine Dalmacija uzdignuta na rang teme. F. ŠIŠIĆ, *Poviest Hrvata*, str. 295; Grga NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, vol. I, Zagreb, 1944., str. 95; Miho BARADA, *Dalmatia superior*, *Rad JAZU*, 270, Zagreb, 1949., str. 93; Ljubo KARAMAN, O počecima srednjovjekovnog Splita do 800. god., *Serta Hoffilleriana*, Zagreb, 1940., str. 430; G. PRAGA, *Dalmazia*, str. 39; J. FERLUGA, str. 45–46.

²⁷⁰ Razlog nestanka izvornog materijala, osobito srednjovjekovnih isprava, može se djelomično uz razne druge nepogode pripisati požarima koji su velikim dijelom progutali originale: 1414. godine izgorio je arhiv grada Zadra, 1419. godine zapalila se nadbiskupska kancelarija, palača obitelji Matafari je izgorjela 1420. godine s dragocjenim pergamenama, a iste je godine izbio požar i u sakristiji sv. Marije Velike i vatra je progutala dragocjene listine. G. SABALICH, *Monografie storiche zaratine*, Zara, 1911., str. 9–11; V. BRUNELLI, *Storia*, str. 17–19; Ante M. STRGAČIĆ, Hrvatski jezik i glagoljica u crkvenim ustanovama grada Zadra, *Zadar – Zbornik*, Zagreb, 1964., str. 373–429, ovdje 373.

²⁷¹ Milton V. ANASTOS, The Transfer of Illyricum, Calabria and Sicily, to the Jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in 732–33, *Studi bizantini e neoellenici*, 9, Romae 1957., str. 14–31.

²⁷² Jules GAY, *L' Italie méridionale et l' Empire byzantin depuis l' avènement de Basile I jusqu' à la prise de Bari par les Normands (867–1071)*, Paris, 1909., str. 12; Venance GRUMEL, L' annexion de l' Illyricum oriental, de la Sicile et de la Calabre au patriarcat de Constantinople, *Recherches des sciences religieuses*, 40, Paris, 1951.–52., str. 191–200.

Rimski je patrijarhat uz Dalmaciju izgubio još velik dio svojeg patrijarhata koji se nalazio pod vlašću basileusa: Kalabriju, Siciliju, Sardiniju, čitav istočni Ilirik, kojem je metropola bio Solun, a obuhvaćao je područje Grčke, Macedonije, Epira, Prevalisa, Dardanije, Mezije i obiju Dacija. Ovakav postupak basileusa na Bosporu bilo je zapravo kažnjavanje pape Stjepana II. (752.–757.), i to iz dva razloga: prvi je bio teološke naravi, naime, osuda njegove ikonoklasiističke politike; drugi je razlog imao političku notu jer se rimski biskup obratio za pomoć jednom barbaru, dakle, franačkom vladaru.

Uz godinu 774. povezuje se ime biskupa Petara II. Ovaj podatak je pronašao marljivi Carlo F. Bianchi u rimskoj biblioteci Barberini.²⁷³ Prema jednom dokumentu koji se čuvao u arhivu benediktinskog samostana sv. Krševana iz godine 1183., spominje se poslije biskupa Petra II. ime biskupa Damjana,²⁷⁴ koji prema danas dostupnim vrelima nije sudjelovao na sesijama drugog Nicejskog sabora 787. godine.²⁷⁵

Politička razračunavanja Bizantskog i Franačkog Carstva dodirivala su i Zadar, a njegov biskup Donat tražio je prikladne putove kako bi ušćuvao autonomiju jadertinske komune. Mirom u Aachenu 812. godine pronašle su dvije velesile mimi suživot: jedna pored druge. Dalmatinski gradovi i otoci priznavali su vrhovnu vlast basileusa na Bosporu, a Hrvatska Kneževina je priznavala franačko vrhovništvo. Zadar je u tom kontekstu postao važna karika bizantske prisutnosti i njene vlasti na Jadranu.²⁷⁶ Iz tog razloga nije nikako čudno, dapače posvema je logično da počasno mjesto u Valerijevoj *Povijest Zadarske Crkve* i u svim drugim listama pripada biskupu Donatu, koji je utjecao ne samo na crkvenu nego puno više i na političku usmjerenost Zadra. Kao poslanik dalmatinskih gradova krenuo je biskup Donat skupa s jadertinskim duksom Pavlom (*dux Pavao*) na put franačkom caru Karlu u Diedenhof; na carskom je dvoru izvršena organizacija vlasti

²⁷³ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 34.

²⁷⁴ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 34.

²⁷⁵ Akte ovog sabora objelodanio je već J. D. MANSI, XII, str. 251–1154 i sv. XIII, str. 1–820; detaljni pregled i identifikaciju biskupijskih središta prikazao je Jean DARROUZÈS, *Listes épiscopales du concile de Nicée (787)*, *Revue du études byzantines*, 33, Paris, 1975., str. 5–76, osobito str. 24–26 i 59–56, gdje se autor osvrnuo na sudjelovanje biskupa iz bizantske provincije Dalmacije, istaknuvši osobito da konačni sud može biti donesen tek pošto se priredi kritičko izdanje saborskih sudionika. Radoslav Katičić je prikazao biskupe dalmatinskih biskupija, ali nigdje nije našao ime jednog jadertinskog biskupa. R. KATIČIĆ, *Imena dalmatinskih biskupija i njihovih biskupa u aktama ekumenskog koncila u Niceji godine 787.*, *Filologija, časopis Razreda za filologiju JAZU*, knjiga 11, Zagreb, 1982.–1983., str. 75–92, sada pretisak ISTI, *Uz početke*, str. 25–35.

²⁷⁶ Grad Zadar se spominje krajem 805. godine u franačkim analima kao glavni grad bizantske provincije Dalmacije. EINHARD, *Annales*, str. 193; F. RAČKI, *Documenta*, str. 310. Da je Zadar u prvoj polovini 9. stoljeća uživao tako visoko mjesto, potvrđuje i činjenica da se izbjegli gradeški patrijarh Fortunat 821. godine sklonio upravo u Zadar kod prefekta Dalmacije Ivana. Tu je patrijarh ispričavao razloge svojeg bijega i prefekt ga je odmah ukrao na brod i poslao u Carigrad. EINHARD, *Annales*, str. 208; F. RAČKI, *Documenta*, str. 326; S. DELLAGIACOMA, Fortunato da Trieste, Patriarca di Grado (803–825). Frammento della storia dei Carolingi in Italia, *Archeografo Triestino*, NS 3, Trieste, 1872.–75., str. 317–397, ovdje str. 390; Harald KRAHWINKLER, *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts*, Wien, 1992., str. 219.

franačke Dalmacije.²⁷⁷ Biskup Donat je boraveći u prijestolnici na Bosporu 807. godine dobio relikvije sirmijske mučenice sv. Anastazije (Stošije) te ih pohranio u zadarskoj katedrali sv. Petra, koja je kasnije prozvana njenim imenom.²⁷⁸ Ovaj biskup dao je sagraditi crkvu Sv. Trojstva, koja je i danas simbol ranosrednjovjekovnog graditeljstva u Dalmaciji. Crkva se od 15. stoljeća stala zvati njegovim imenom.²⁷⁹ Bizantski car Nicefor I. (802.–811.) aktivno se uključio u dalmatinska zbivanja, odaslao je patricija Nikitu s velikom vojnom silom 806. godine s namjerom da iznova zauzme Dalmaciju.²⁸⁰ U tom je pothvatu imao znatnog uspjeha, pa je i preko crkvenih struktura podupirao bizantski vladar svoju vlast na Jadranu. Nije stoga nikakvo čudo što baš u ovo vrijeme dopijevaju relikvije s Istoka na Zapad. Među ovima se posebno ističu one sv. Anastazije u Zadru čije moći je prema mišljenju Gavre Manojlovića 807. godine car Nikefor darovao zadarskom biskupu Donatu.²⁸¹ Samo dvije godine kasnije prenesene su moći sv. Tripuna u Kotoru, te 828. godine prenesene su bile relikvije sv. Marka iz Aleksandrije u Veneciju.²⁸² Ovaj fenomen daje povoda kombiniranju raznovrsnih teorija, ali se ipak čini da su iskusni Bizantinci točno znali što rade i da nisu baš olako dijelili moći kršćanskih mučenika, nego je to bio planski potez kako bi što bolje povezali udaljenu provinciju Dalmaciju s centrom Carstva u Carigradu.²⁸³ S druge strane, ovaj navod pokazuje povezanost Zadarske Crkve s Carigradom i neposredni odnos zadarskog biskupa i carigradskog patrijarha.

Dogovorom dvaju Carstava, koji je bio 812. godine službeno potvrđen u Aachenu, između poslanika bizantskog cara i franačkog vladara Karla²⁸⁴ bilo je zapravo riješeno i crkveno pitanje jurisdikcije patrijarha, odnosno da je Zadarska biskupija i dalje ostala u

²⁷⁷ G. MANOJLOVIĆ, O godini prijenosa, str. 108; ISTI, Jadransko primorje, str. 40; J. FERLUGA, str. 47–48.

²⁷⁸ Slavljenje svete Stošije brzo se proširilo u Zadru. Već car Konstantin Porfirogenet navodi da se u njemu nalazi "hram svete Anastazije." Prvog svećara katedrale svetog Petra i tradiciju o njemu donio je upravo Valerije Ponte. D. FARLATI, *Illyricum sacrum* V, str. 13; M. SUIĆ, Zadar u "De administrando imperio" Konstantina Porfirogeneta, *Radovi Zavoda JAZU u Zadru*, 27-28, Zadar, 1981., str. 5–29, ovdje str. 6.

²⁷⁹ Opširnije Alois HAUSER – F. BULIĆ, *Il tempio di S. Donato a Zara*, Zara, 1884., str. 11 i d.; Dieter HÄGERMANN, *Karl der Große. Herrscher des Abendlandes*, Berlin, 2000., str. 493 i osobito istraživanja P. VEŽIĆ, *Crkva sv. Trojstva (Sv. Donata) u Zadru*, Mala biblioteka godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, Zagreb, 1985., str. 3–19.

²⁸⁰ J. FERLUGA, str. 48–49; I. GOLDSTEIN, *Bizant*, str. 153; H. KRAHWINKLER, str. 180.

²⁸¹ G. MANOJLOVIĆ, O godini, str. 112.

²⁸² Detaljnije o svakom pojedinom svecu i svetici donosi *Acta sanctorum*. Usp. Translatio S. Marci, AA.SS. Boland. Apr.III(25), str. 352 i d.

²⁸³ Upravo u ovo vrijeme, dakle od 812. do 827. godine imao je Bizant stvarnu kontrolu nad cijelim Jadranom. L. MARGETIĆ, Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata, *Zbornik Historijskog zavoda JAZU*, 8, Zagreb, 1977., str. 5–84, ovdje analiza na str. 61–65. Samo usputno treba napomenuti kako je autor u samom tekstu iznio smjelu tezu da su Hrvati naselili današnje krajeve tek pred sam kraj 8. stoljeća. Njegovu je pretpostavku odbacila historiografija s valjanim argumentima. M. SUIĆ, Ocjena radnje L. Margetića, *Zbornik Historijskog zavoda JAZU*, 8, Zagreb, 1977., str. 89–100.

²⁸⁴ Peter CLASSEN, *Karl der Große, das Papsttum und Byzanz. Die Begründung des karolingischen Kaisertums*, priredio Horst FUHRMANN, Sigmaringen, 1988., str. 94; D. HÄGERMANN, str. 592–596.

sklopu carigradskog patrijarhata, a zaleđe je priznavalo vlast akvilejskog patrijarha. Hrvati su priznavali franačko vrhovništvo, barem nominalno, i bili crkveno povezani s akvilejskim patrijarhatom. Time otpada i pitanje tko se brinuo oko kristijanizacije poganskih Hrvata,²⁸⁵ jer je ta zadaća pravno pripala akvilejskom patrijarhu pod čijom se jurisdikcijom nalazila Hrvatska Kneževina. Moguće je da su Franci već na samom početku svoje vladavine osnovali u Ninu jedno crkveno središte za prostor cijele Hrvatske.²⁸⁶ S druge se strane ne smije zanemariti niti susjedstvo novonadošlih Hrvata i dalmatinskih gradova, osobito Zadra, i njihov međusobni suživot. Razmjena na lokalnoj razini bila je popratna pojava njihovih odnosa, pa su se prvi susreti Hrvata s kršćanstvom odigrali upravo na toj razini.²⁸⁷

U kronotaksi zadarskih biskupa poslije biskupa Donata nastaje jedna poduža praznina, koja se proteže sve do biskupa Vitala, o kojem svjedočanstvo pruža pismo Ivana VIII. (872.–882.) adresiranog 10. lipnja 879. godine. Papa (kao rimski patrijarh) poziva kler i narod Dalmacije da se povrate pod okrilje Rimske Crkve i poručuje im da novoizabranog nadbiskupa samo on može posvetiti.²⁸⁸ Ovaj tekst je svakako interesantan i pokazuje situaciju Crkve u Dalmaciji. Rimski biskup ne govori o nekoj nadbiskupskoj stolici, ne spominje je uopće, nego samo govori da oni izaberu novog nadbiskupa. U

²⁸⁵ S kristijanizacijom Hrvata, a samim time i njihovim ulaskom u kulturnu zajednicu europskih naroda pozabavila se starija i novija historiografija. U sklopu opće hrvatske historiografije kristalizirala su se tri važna mišljenja: 1. teza o pokatoličenju Hrvata; 2. teza o ranom pokrštenju Hrvata (tzv. dalmatinska ili južnohrvatska teorija) i 3. teza o kasnom pokrštenju Hrvata, tj. o njihovu pokrštenju za franačke vladavine. Juraj KOLARIĆ, *Historiografija o pokrštenju Hrvata. Počeci hrvatskog kršćanskog i društvenog života od VII. do kraja IX. stoljeća*. Radovi Drugog međunarodnog simpozija o hrvatskoj crkvenoj i društvenoj povijesti, 30. rujna – 5. lipnja 1985., priredio Drago ŠIMUNDŽA, Split, 1990., str. 39–54; N. BUDAK, *Pokrštenje Hrvata i neki problemi crkvene organizacije, Starohrvatska spomenička baština. Radanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, uredio Miljenko JURKOVIĆ – Tugomir LUKŠIĆ, Zagreb, 1996., str. 127–136; Janko BELOŠEVIĆ, *Počeci kršćanstva kod Hrvata u svjetlu arheološke građe, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 36(23), Zadar, 1997., str. 101–140.

²⁸⁶ Pitanjem osnutka Ninske biskupije pozabavila se plejada iskusnih povjesnika. Ferdo Šišić je smatrao da je Nin već oko 850. godine imao vlastitog biskupa. Nasuprot njemu Miho je Barada bio mišljenja da je biskupija osnovana oko 860. godine i da je novoosnovana biskupija bila direktno podređena rimskom biskupu. Miho BARADA, *Episcopus Chroatensis, Croatia Sacra*, 1, Zagreb, 1931., str. 151–215. Historiografija o postanku Ninske biskupije kao vrlo važne institucije kod Hrvata još nije izrekla posljednju riječ. Detaljnija analiza oskudnih vrela je i te kako potrebna s posebnim naglaskom na odnosu triju patrijarhata (rimskog, carigradskog i akvilejskog). Samo napominjem kako mi se čini da ovom problemu treba pristupiti posvema oprezno, i to tako da najprije treba biti istražena prisutnost kršćanstva u Ninu i ninskom ageru prije dolaska Hrvata. Tek nakon tog pothvata može se pristupiti detaljnijem istraživanju razvoja kršćanskih struktura poslije dolaska Hrvata, odnosno osnivanju biskupskog sjedišta u Ninu kao vladarskom centru Kneževine Hrvatske.

²⁸⁷ Janko Belošević je na temelju arheoloških nalaza osobito pogrebnog ritusa (ritus incineracije i ritus inhumacije), pokazao kao je i te kako postojala kulturološka razmjena na lokalnoj razini u okolici Zadra. J. BELOŠEVIĆ, str. 103–106.

²⁸⁸ M. KOSTRENIĆ, I, str. 16–17, n. 13; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 34–35; B. P. GAMS, str. 426; M. VIDOVIĆ, str. 539.

svakom slučaju, to nije bio Zadar, ali nije bio ni Split, pa je moguće da u to vrijeme Dalmacija nije imala nadbiskupije, nego papa pokušava uspostaviti odnosno obnoviti jednu nadbiskupiju i metropoliju u bizantskoj provinciji Dalmaciji. Među biskupima spomenut je na prvom mjestu jadertinski biskup Vital. Taj podatak jasno pokazuje da je Vital, premda nije imao nadbiskupsku titulu, imao jedno časno prvenstvo među dalmatinskim episkopatom, koji je proizlazilo iz važnosti Zadra kao centra bizantske provincije Dalmacije. Upravo se zbog toga mora pretpostaviti da je Zadar u tom vremenskom periodu imao još nekoliko biskupa, čija imena ostaju nepoznata. Skoro je nemoguće u tadašnjoj praksi Bizantskog Carstva da jedno mjesto u kojem je stolovao carski predstavnik i provincijski namjesnik ostane duže vrijeme (više od pola stoljeća) bez svojeg biskupa, premda se bizantski dvor u prvoj polovini 9. stoljeća nije mogao baš previše brinuti oko provincije Dalmacije. Razlog su bili ratovi s muslimanskim kalifima, koji su iziskivali da se carska pozornost i briga okrene posvema na njihovu stranu, ali to ipak nije značilo da se Bizant odrekao provincije Dalmacije. Preokret je nastao osobito pošto je Bazilije I. Makedonac (867.–886.) zasjeo na kormilo Carstva. Car se je odazvao molbi Dubrovčana i odaslao flotu od 100 brodova pod vodstvom zapovjednika Nikite Orifa, a kada su to dočuli Arapi, pobjegli su u južnu Italiju; sama pomoć Dubrovniku označavala je novu samosvijest Bizanta i njegov novi politički kurs prema udaljenoj provinciji Dalmaciji.²⁸⁹ Takav politički zaokret nije, naravno, ostao nezapažen i u Hrvatskoj upravo dolazak kneza Zdeslava (878.–879.) na hrvatsko prijestolje simbolizira bizantska nastojanja, moć, snagu i osobito njihov utjecaj. Bizantski je car nagovorio Hrvate neka ustanu protiv Franaka, što su ovi najvjerojatnije i učinili, pa pošto su imali uspjeha, nametnuo im je svojeg čovjeka, kneza Zdeslava.²⁹⁰ Takve nove konstalacije imale su odjeka i na crkvene prilike u bizantskoj provinciji Dalmaciji i na mladu Crkvu među Hrvatima, pa je moguće da je biskupija u Ninu, isto tako kao i Kneževina Hrvatska, bar nominalno priznavala vrhovništvo Carigrada. Branimirovim prevratom bijaše 879. godine Hrvatska oslobođena bizantske dominacije, a samim tim činom izgubio je i carigradski patrijarh utjecaj na Crkvu u Hrvata.²⁹¹

Između Vitala i biskupa Formina, kojeg Valerije Ponte smješta u godinu 908. a Carlo F. Bianchi u 911. godinu, postoji mogućnost da je bio barem još jedan zadarski biskup, čije je ime ostalo do danas nepoznato. Biskup Formin spominje se po prvi put

²⁸⁹ F. ŠIŠIĆ, *Poviest Hrvata*, str. 347, 350; J. FERLUGA, str. 68–69. Saraceni su upravo u ovo vrijeme bili jaka opasnost na Jadranu, opsjedali su Dubrovnik (Rausion) punih petnaest mjeseci (867.–868.); njihova je flota 875. godine doplovila čak do venecijanskih laguna ugrožavajući tako ne samo Veneciju nego i čitavu bizantsku vlast na Jadranu. Francis DVORNIK, *Les Slaves, Byzance au IXe siècle*, Paris, 1926., str. 217 i d. Iz perspektive Dubrovnika prikazao je saracenske namjere ukratko Petar VRANKIĆ, *Svijet politike, religije i kulture Sredozemlja na raskrižju prvoga milenija, Tisuću godina uspostave Dubrovačke (nad)biskupije*, str. 277–313, ovdje str. 283–286.

²⁹⁰ F. ŠIŠIĆ, *Poviest Hrvata*, str. 360.

²⁹¹ Josip LUČIĆ, *Crkvene prilike u Hrvatskoj za kneza Branimira (879.–892.)*, *Croatica Christiana Periodica*, 10, Zagreb, 1986., str. 1–16.

mjeseca prosinca 918. godine u oporuci gradskog priora Andrije.²⁹² Akademik Radoslav Katičić detaljnije je obradio tekst i došao do zaključka da su u njemu spomenuta imena, očigledno, grčkog podrijetla, a to je znak da je Zadar bio uključen u život Bizantskog Carstva.²⁹³ Pa ako je štovanje kulta sv. Stošije povezivalo Zadar s Bizantskim Carstvom i carigradskim patrijarhom, tada je neminovno širenje kulta sv. Krševana doprinosilo utjecaju Akvileje kao patrijaršijskog središta. Na temelju tih navoda proizlazi da su se sva tri patrijarhata natjecala oko Zadra i provincije Dalmacije. Pitanje njihove jurisdikcije nije bilo riješeno, nego je utjecaj akvilejskog i carigradskog patrijarha ovisio o snazi franačkog vladara odnosno basileusa na Bosporu. Rimski se patrijarh, doduše, u ovom razdoblju već izdigao iznad drugih patrijarhata, ipak njegova jurisdikcija nije bila posvema sigurna.

Biskup Formin je s drugim biskupima iz Dalmacije prisustvovao nacionalnim saborima u Splitu, koji se uobičajeno danas datiraju 925. i 928. godine.²⁹⁴ Njegovo ime posljednji put spominje pismo pape Leona VI. (928.–929.) – odaslano negdje između lipnja 928. i veljače 929. godine – kojim su bile potvrđene odluke splitskog sabora, koje su regulirale crkveni suživot starosjedilaca u dalmatinskim gradovima i njihov odnos prema Crkvi u Hrvata. Na drugom splitskom saboru žustro se razglabalo oko granica pojedinih biskupija, pa papa Leon VI., kako je to upravo bilo spomenuto, opominje zadarskog biskupa neka ostane u granicama koje je njegova biskupija imala od starine.²⁹⁵ Na žalost, nisu bile točno označene granice pojedinih biskupija, ne zna se na kojem je području bila rasprostranjena Zadarska biskupija, a sjedište ninskog biskupa bilo je preneseno u neko drugo mjesto, najvjerojatnije u grad Biograd.²⁹⁶ Teritorijalnu podijeljenost biskupija riješio je sabor 1185. godine, kada su bile točno određene granice pojedinih nadbiskupija i biskupija.²⁹⁷ Zadarski biskup je najvjerojatnije pokušao proširiti kopneno područje svoje

²⁹² M. KOSTRENIĆ, I, str. 27, n. 21. U svojoj *Povijesti Zadarske Crkve* poziva se Valerije Ponte na Lučićevo djelo *Memorie storiche di Traurio ora detto Traù*, lib. 4 c. 2, sada dostupan hrvatski prijevod *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*, vol. I, preveo i uredio Jakov STIPIŠIĆ, Split, 1979., str. 451–454 (hrvatski prijevod), str. 472–474 (latinski original).

²⁹³ R. KATIČIĆ, *Uz početke*, str. 193.

²⁹⁴ F. ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora*, str. 211–224; M. KOSTRENIĆ, I, str. 35, n. 25; 37, n. 26. Ovi sabori su bili detaljnije osvijetljeni na internacionalnom simpoziju u Splitu i objavljeni su u: *Vita religiosa morale et sociale ed i concili di Split (Spalato del secc. X–XI). Atti del symposium internazionale di storia ecclesiastica*, Split, 26–30. settembre 1978., Medioevo et umanesimo 49, priredio Atanzije MATANIĆ, Padova, 1982.; L. WALDMÜLLER, *Die Synoden*, str. 25–48.

²⁹⁵ „Unde monemus, ut omnes episcopi in propriis limitatibus sint contenti. Forminium namque monemus ita suam parochiam retinere, quemadmodum in antiquis temporibus mansit.“ F. RAČKI, *Documenta*, str. 196; F. ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora*, str. 224; *Historia Salonitana maior*, str. 105; M. KOSTRENIĆ, I, str. 39, n. 27.

²⁹⁶ Detaljnije E. PERIČIĆ, Biogradska biskupija, *Biogradski zbornik*, sv. I: *Biograd i njegova okolica u prošlosti*, Znanstveni skup, Biograd, 11.–13. studenog 1988., Zadar, 1990., str. 335–350.

²⁹⁷ Usp. T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 192–194, n. 189; M. BARADA, *Hrvatski vlasteoski feudalizam po Vinodolskom zakonu*, Djela JAZU, 44, Zagreb, 1952., str. 17; Mile BOGOVIĆ, Pomicanje sjedišta Krbavske biskupije od Mateja Maute do Šimuna Kozičića Benje (Pregled povijesti Krbavske ili

biskupije i preuzeti upravu nad dijelom teritorija Ninske biskupije. U tom je koraku Leon VI. kao patrijarh rimskog patrijarhata zapazio opasnost, pa podupirući splitskog nadbiskupa zapravo pokazuje svoja patrijarška prava na Dalmaciju. Politička pozadina ne može se nikako isključiti, dapače, ona doprinosi boljem razumijevanju pristanka Rima uz splitskog biskupa: ako bi papa podupirao zadarskog biskupa Formina u čijem gradu živi predstavnik carske krune, tada bi se podupirala bizantska vlast u Dalmaciji, a samim time i utjecaj carigradskog patrijarha. S druge strane, ako bi hrvatski vladar podupirao svojeg biskupa, tj. ninskog biskupa, tada bi bilo posvema iluzorno da bi dalmatinski biskupi priznavali jednog barbara svojim nadbiskupom. Istovremeno bi takav postupak hrvatskog vladara u konkretnoj situaciji značio proširenje utjecaja Akvileje, a samim time i ovisnost odnosno podređenost hrvatskog vladara franačkom caru. U takvim crkveno-političkim konstelacijama hrvatskom vladaru nije ništa drugo preostalo nego podupiranje splitskog nadbiskupa, koji je bio konkurencija onom u Zadru, i kud i kamo manja politička opasnost negoli podupiranje svojeg biskupa u Ninu. Istovremeno se time stvarala protuteža bizantskoj prisutnosti na istočnojadranskoj obali i Dalmacija pokušavala povezati s Hrvatskom, ali se isto tako izbjegavala povezanost s Franačkim Carstvom, jer Nin nije zadobio metropolijaska prava. Sama legenda sv. Dujma, tobožnjeg učenika sv. Petra, pokazala se posvema prikladnom da učvrsti metropolitansku vlast splitskih biskupa i ujedno doprinese neovisnosti Hrvatske od bizantske i franačke dominacije. Sva nastojanja biskupa Formina nisu imala znakovita učinka, pa mu je papa Ivan X. (914.–918.) uputio pismo pozivajući ga da dođe u Rim i da se tamo riješi nastali spor.²⁹⁸ Poslije drugog splitskog sabora opominje Leon VI. bivšeg ninskog biskupa Grgura i zadarskog Formina da se pokore splitskom biskupu, svojem metropolitu. U tom pismu rimski biskup posebno ističe kako se zadarski biskup Formin mora držati starih biskupijskih granica, koje je njegova Crkva imala od davnine.²⁹⁹ Sam papin prijekor pokazuje kako zadarski biskup Formin predvodeći Crkvu centra bizantske provincije Dalmacije nije bio voljan priznati splitskog biskupa svojim metropolitom. Očito je u duhu bizantske tradicije smatrao da nadbiskupska titula i metropolijaska jurisdikcija pripada biskupu koji stoluje u glavnom gradu provincije, dakle njemu a ne splitskom biskupu.

Poslije biskupa Formina nastala je jedna poduža praznina u kronotaksi zadarskih biskupa. Da li se ovdje radi o jednoj podužoj sedis vakanciji ili su samo zagubljena mjerodavna vrela, problem je o kojem se u ovom trenutku mogu iznijeti samo pretpostavke. Pa ipak, teško je povjerovati da bi centar bizantske provincije Dalmacije ostao poduže vrijeme bez mjesnog biskupa. Tako nešto nije spojivo s bizantskom tradicijom i važnošću biskupske službe u sklopu Carstva. U godini 967. Valerije Ponte

Modruške biskupije, *Krbavska biskupija u srednjem vijeku*. Zbornik radova znanstvenog simpozija u povodu 800. obljetnice osnutka Krbavske biskupije, održanom u Rijeci 23–24. travnja 1986. godine, uredio M. BOGOVIĆ, Rijeka – Zagreb, 1988., str. 41–82, ovdje, str. 46 i d.; L. WALDMÜLLER, *Die Synoden*, str. 154–157.

²⁹⁸ *Historia Salonitana maior*, str. 102–103.

²⁹⁹ *Historia Salonitana maior*, str. 105–106.

pretpostavlja kako bi u Zadru mogao biti jedan biskup koji se zvao Bazilije, i to prvi za razliku od Bazilija drugog, kojeg je povezao s godinom 1069. Nasuprot njemu je bio C. F. Bianchi, koji ga oslovljava Bazilije II.³⁰⁰ U svojoj *Povijesti Zadarske Crkve* poziva se autor na povelju kojom gradski prior Majo poklanja obnovljenom samostanu sv. Krševana sva pokretna i nepokretna dobra. Ona je datirana 15. srpnja 969., za vladavine careva Konstantina i Bazilija.³⁰¹

Ipak mi se čini da se Valeriju Ponteu na ovom mjestu omakla pogriješka, i to pri samom datiranju. Doduše, autor spominje da je dokument izdan za vladavine bizantskih careva Bazilija II. i Konstantina VIII., ali se ipak ne može djelovanje biskupa Bazilija tako rano smjestiti. Prema danas dostupnim dokumentima ova dvojica su zajedno vladala od 11. siječnja 976. godine do 15. prosinca 1025. Tako bi spomenuta dvanaesta indikcija padala u godinu 984., 999., ili čak 1014. Priređivači *Diplomatičkog zbornika* su na temelju imena biskupa odbacili prvu i posljednu spomenutu godinu držeći da se isprava ipak mora datirati godinom 999.³⁰² Ovakvo datiranje potvrđuje i oporuka Agape, kćeri tribuna Dabra od 15. srpnja 999. godine. Među svjedocima spominje se i gradski biskup Bazilije.³⁰³

Ako se prihvati ovakvo datiranje, kako je predloženo u *Diplomatičkom zborniku*, tada ime biskupa Anastazija treba smjestiti prije biskupa Bazilija I. Njegovo je ime Valerije Ponte pronašao u arhivu samostana sv. Krševana, i to u poznatoj darovnici od 19. prosinca 986. godine.³⁰⁴ Povelja je izdana u Zadru i njom gradski prior Majo, zajedno sa svim sugrađanima, poklanja obnovljenom samostanu sv. Krševana sva pokretna i nepokretna dobra koja su mu prije pripadala; među prvim svjedocima nalazi se potpis zadarskog biskupa Anastazija.³⁰⁵ Monah je Madije bio najvjerojatnije Zadrinanin, a on se najvjerojatnije iz Monte Casina vratio u rodni grad pošto je 986. godine došlo do sukoba i razdora u samostanu, nakon što je kapuanska kneginja Aloara nametnula monasima opata Mansona.³⁰⁶ Dakle, ovaj Anastazije je morao biti biskup najkasnije do 999. godine, kada se spominje Bazilije I. Da li je između njih bio još neki biskup, ne zna se ništa pobliže, može se samo pretpostaviti, ali se ne može nikako dokazati.

³⁰⁰ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 35.

³⁰¹ HEJ, fol. 16^a. Priređivači *Diplomatičkog zbornika* su smatrali da se listina mora smjestiti između 1. rujna 985. i 31. kolovoza 986. godine. M. KOSTRENIĆ, I, str. 45, n. 31.

³⁰² M. KOSTRENIĆ, I, str. 48, n. 33.

³⁰³ M. KOSTRENIĆ, I, str. 48–49, n. 33; V. BRUNELLI, *Storia*, str. 273.

³⁰⁴ HEJ, fol. 16^a. M. KOSTRENIĆ, I, str. 48–49, n. 33; hrvatski prijevod donosi Ivan MUSTAĆ, *Cartula traditionis ecclesiae beati Chrysogoni martiris iz g. 986., Tisuću godine samostana sv. Krševana*, str. 31–34, ovdje str. 33–34.

³⁰⁵ U dataciji je spomenuta indikcija XIV, no i ona pada između 1. rujna 985. i 1. kolovoza 986. godine. M. KOSTRENIĆ, I, str. 44–46, n. 31. D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 41. Prema Brunelliju predvodio bi biskup Anastazije Zadarsku Crkvu od 978. do 986. godine. V. BRUNELLI, *Storia*, str. 273.

³⁰⁶ Detaljnije I. MUSTAĆ, str. 29.

Njega je najvjerojatnije naslijedio biskup Prestancije koji se spominje 1018. godine,³⁰⁷ dakle, između ovog i njegova prethodnika mogao je biti još jedan biskup. Tako je već Ivan Kukuljević Sakcinski iznio smjelu tezu da je zadarski biskup Prestancije, kojeg Valerije Ponte spominje oko 1019. godine,³⁰⁸ djelovao znatno ranije, i to davne 986. godine.³⁰⁹ Ovakvu datiranju suprotstavio se Vitaliano Brunelli smještajući djelovanje biskupa Prestancija na same početke 11. stoljeća ("al principio del secolo").³¹⁰ Priređivači *Diplomatičkog zbornika* su mišljenja da je Prestancije mogao biti zadarski biskup do početka 1028. godine. Tada su, naime, gradski prior Majo (II.) i njegov brat, biskup Prestancije podigli crkvu sv. Mihovila na otoku Pašmanu; oni su je poklonili samostanu sv. Krševana.³¹¹ Na temelju detaljnijeg istraživanja darovnice samostanu sv. Krševana iz 1095. godine i darovnice samostanu svete Marije 1066./67. godine, došla je Vesna Jakić-Cestarić do sličnog zaključka.³¹² Samim time je, dakle, riješeno pitanje biskupa Prestancija kao povijesne osobe, ali nije riješen drugi problem, od kada se Prestancije nalazio na čelu Zadarske Crkve?

Upravo na ovom mjestu nastaje prekretnica u Ponteovu redosljedu zadarskih biskupa. Poslije Prestancija više ne postoje poduže praznine između pojedinih biskupa, nego njegov prikaz teče ravnomjerno. Tu i tamo ostala je poneka neriješena godina, ne može se isključiti niti mogućnost da je izostavljeno ime ponekog biskupa, ali se ni u kojem slučaju ne osjećaju tako velike praznine kao što je bio prije slučaj. Od Prestancija do Lampridija, koji je ujedno prvi nadbiskup, spominje Ponte ukupno imena 13 biskupa, a od samih početaka do 1018. godine, dakle do Prestancija, svega 7 biskupa. Iz šematskog je prikaza očigledno kako moraju ostati još poduže praznine, koje se danas mogu jako teško popuniti novim imenima, jer je sačuvano jako malo izvornih podataka.

Biskup Andrija II. (1028.–1036.) je naslijedio Prestancija, kojeg je Valerije Ponte smjestio u godinu 1029. držeći da bi mogao predvoditi Zadarsku Crkvu negdje do 1040. godine. Njega prema navodima Carla F. Bianchija slijedi i Vitaliano Brunelli držeći da bi Andrija mogao predvoditi Zadarsku Crkvu od 1029. pa negdje do 1036. godine.³¹³ Ipak se djelovanje biskupa Andrije mora smjestiti nešto ranije. On se prvi put spominje kao

³⁰⁷ U hrvatskoj historiografiji iznesene su pretpostavke da spomenuti Prestancije nije bio zadarski, nego biogradski biskup jer je njegov spomen 1059. godine povezan s biogradskim samostanom sv. Ivana. F. RAČKI, *Documenta*, str. 54; *Zadarski kartular samostana svete Marije*, uredio i popratio uvodnim historijskim, paleografskim, diplomatskim, kronološkim, topografskim i muzičkim napomenama Viktor NOVAK, Zagreb, 1959., str. 147–148.

³⁰⁸ HEJ, fol. 16^a.

³⁰⁹ I. KUKULJEVIĆ, *Codex diplomaticus*, I, str. 187.

³¹⁰ V. BRUNELLI, *Storia*, str. 293.

³¹¹ M. KOSTRENIĆ, I, str. 65–66, n. 46.

³¹² Vesna JAKIĆ-CESTARIĆ, Antropološki pristup ispravi o darovnici dijela soli i ribolova na o. Vrgadi samostanu sv. Krševana god. 1095. i o darovnici zemlje "in Tochinia" samostanu sv. Marije god. 1066./67., *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 37*, Zadar, 1995., str. 117–146, ovdje str. 140–141.

³¹³ V. BRUNELLI, *Storia*, str. 293.

svjedok u jednoj oporuci kojom Jelenica, sestra bana Godemira, poklanja samostanu sv. Krševana zemlju u Obrovcu. Pri samom je datiranju spomenuta dvanaesta indikcija, koja je započela 1. rujna 1028. godine.³¹⁴ Iz tog navoda, dakle, slijedi da je darovnica sastavljena u jednom od posljednja četiri mjeseca te godine, pa se početak Andrijiine službe mora smjestiti ranije, i to već 1028. godine ili možda čak i prije. Andrija se kao zadarski biskup spominje još nekoliko puta, i to 5. rujna 1030., 1034. te posljednji put 13. veljače 1036. godine.³¹⁵ Njegov nasljednik je bio Petar I. (1044.–1055.), koji se prvi put spominje u oporuci Dausete koja 1. rujna 1044. godine ostavlja samostanu sv. Krševana svoj vrt.³¹⁶ Upravo se na ovu oporuku poziva Ponte kada donosi ime biskupa Petra.³¹⁷ Dakako, ovdje nastaje praznina od osam godina koja se danas ne može popuniti, pa je moguće da je između njih dvojice bio još jedan biskup čije ime je ostalo nepoznato. Daniele Farlati je smatrao da je biskup Petar mogao upravljati biskupijom čak do 1055. godine,³¹⁸ a njegov bi nasljednik bio Andrija III. (1056.–1059.) koji se prvi put spominje 1056. godine, i to u povelji kojom su se zadarski ribari pri nalasku tijela svetog Krševana obvezali davati samostanu jedan dio svojeg ulova.³¹⁹ Valerije Ponte se ipak prevario pri točnom datiranju, navodeći godinu 1046., jer se upravo taj događaj mora smjestiti deset godina kasnije. Možda je Valerije Ponte upravo u toj ispravi našao podatak o biskupu Andriji i smjestio ga u godinu 1046.³²⁰ Sama isprava je, doduše, datirana 1046. godine, ali su njeno datiranje priređivači *Diplomatičkog zbornika* korigirali.³²¹ Oni su na temelju spomenute indikcije u tekstu – naime, carica Teodora, supruga cara Konstantina IX. Monomaha (1042.–1055.), vladala je od 12. siječnja 1055. do 30. kolovoza 1056. godine – došli do zaključka da se pronalazak tijela sv. Krševana ispod oltara mora ipak premjestiti u godinu 1056.³²² Samim time djelovanje biskupa Andrije treba se smjestiti

³¹⁴ M. KOSTRENIĆ, I, str. 66–67, n. 47.

³¹⁵ M. KOSTRENIĆ, I, str. 67–68, n. 49; str. 68–69, n. 50; 69–70, n. 51.

³¹⁶ Već je Franjo Rački sumnjao u ispravnost isprave u kojoj se spominje zadarski biskup Petar i označio ju je *charta suspecta*. F. RAČKI, *Documenta*, str. 47. Tekst oporuke je iznova priredio M. KOSTRENIĆ, I, str. 77–78, n. 57. Vitaliano Brunelli samtra Petra I. povijesnom osobom držeći da je ovaj otpočeo biskupsku službu 1044. godine. V. BRUNELLI, *Storia*, str. 293.

³¹⁷ "1044. [10]. Petrus primus, cuius memoria in archivio sancti Chrisogoni, cuius initium A.D. 1044, Jadrae, 13 die prima Septembri episcopo et d<omino> Andrea priore." HEJ, fol. 16^a.

³¹⁸ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 44; J. BUTURAC – A. IVANDIJA, str. 344; M. VIDOVIĆ, str. 539.

³¹⁹ „Andreas venerabilis Iadrensis episcopus, cum anxius quaereret beati Grisogoni martiris corpus, quod misericors deus ad tuitionem Iadrensiolum olim concesserat, tandem in ecclesia et sub altare ipsius martiris illud invenit.“ F. RAČKI, *Documenta*, str. 48; M. KOSTRENIĆ, I, str. 82, n. 60. Interpretacija tog događaja koju su predložili Nada Klaić i Ivo Petricioli (*Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, Zadar, 1976., str. 66) simbolizira jednostranu historiografiju jugoslavenske orijentacije.

³²⁰ HEJ, fol. 16^a. Biskupa Andriju bi prema Ivanu Zanotti-Tanzlingheru naslijedio biskup Formin II., koji je vršio biskupsku službu 1054. godine. I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 19; G. FERRANTE, fol. 6^a.

³²¹ U ispravi se spominje bizantska carica Teodora, koja je vladala od 12. siječnja 1055. do 30. kolovoza 1056. godine, pa navedena IX. indikcija odgovara godini 1056. M. KOSTRENIĆ, I, str. 82, n. 60.

³²² M. KOSTRENIĆ, I, str. 99–100, n. 71.

nešto kasnije. Prema D. Farlatiju predvodio je Andrija Zadarsku Crkvu negdje do 1059./60. godine.³²³ Ovom se mišljenju djelomično priklanja i Vitaliano Brunelli smještajući početak njegova djelovanja oko godine 1056., ali ipak nije točno naveo do kada bi ovaj mogao vršiti biskupsku službu.³²⁴ To je bio najvjerojatnije onaj Andrija, nekadašnji biskup ("quondam episcopus"), koji se spominje kao svjedok u dokumentu kojim papinski poslanik Teuzo samostanu sv. Krševana u Zadru dodjeljuje kapelu sv. Ivana na Tilagu.³²⁵ Da li se to zbilo na nekom saboru, koji je sazvaio papinski legat Teuzo, ili nije, pitanje je na koje se ne može dati odgovor, ali se može iznijeti takva pretpostavka. Uobičajena praksa tog vremena potvrđuje pretpostavku da je papinski legat na nekom saboru, na kojem su sudjelovali biskupi i drugi dostojanstvenici, donio rješenje spornih pitanja. Sljedeći zadarski biskup je Stjepan, koji je inače potjecao iz ugledne zadarske obitelji Madije; ona se uspjela etablirati u Zadru i imala znatan utjecaj na politički kurs komune tijekom 10. i 11. stoljeća. Biskup Stjepan je onaj koji je uz gradskog priora Dragu potpomagao svoju rođakinju Čiku pri organizaciji samostana sv. Marije.³²⁶ Kao biskup Zadarske Crkve spominje se prvi put 25. prosinca 1066., kada je sudjelovao na saboru velikaša koji je sazvaio hrvatski kralj Petar Krešimir IV. Između ostalih odluka dao je Petar Krešimir "kraljevsku slobodu zadarskom samostanu svete Marije, koji je sagradila moja sestra Čika".³²⁷ Stjepanovo se ime spominje godine 1067. pa još jednom 1069. godine.³²⁸

U svojoj kronotaksi navodi Valerije Ponte ime biskupa Bazilija II. (Catalogus A), koji bi bio zadarski biskup 1069. godine; njegov su navod preuzeli i prepisivači/kompilatori verzije B i C. Ipak se Valerije Ponte predomislio, pa u svojoj *Povijesti Zadarske Crkve* ne spominje više njegovo ime, pa poslije biskupa Stjepana slijedi ime biskupa Andrije.³²⁹

Sljedeći biskup zadarski je prema Valeriju Ponteu bio Andrija IV., i to negdje oko 1070. godine. Ovaj nije, kako se čini, bio duže vrijeme jadertinski prvosvećenik. U

³²³ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 44–45.

³²⁴ V. BRUNELLI, *Storia*, str. 293.

³²⁵ M. KOSTRENIĆ, I, str. 82, n. 60.

³²⁶ V. NOVAK, *Zadarski kartular*, str. 19 i. d. Farlati je smatrao da se biskup Andrija III. nalazio na čelu Zadarske Crkve negdje do 1059./60. godine. D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, 44–45.

³²⁷ "... do regiam libertatem monasterio sanctae Mariae Iadrensis, quod soror mea Cicca fabricavit..." M. KOSTRENIĆ, I, str. 102, n. 74. U svojoj *Povijesti Zadarske crkve* zapisao je Valerije Ponte slijedeći tekst: "1066. [13]. Stephanus, cuius habetur mentio apud Lucium lib<ro> 2 cap. 8, ex quo sicut constat Stephanum ab anno 1066, usque ad 1072 fuisse episcopum Jadrae, ita non dari locum Basilio secundo, qui ab Ughelli positus fuit secundo loco anno 1169." HEJ, fol. 17; J. LUCIUS, *De regno Dalmatiae et Croatiae*, II, c. 8, str. 78.

³²⁸ Usp. M. KOSTRENIĆ, I, str. 105, n. 77, str. 108, n. 79, str. 114, n. 82. Brunelli je bio mišljenja da je biskup Stjepan predvodio Zadarsku Crkvu od 1066. do 1088. godine. V. BRUNELLI, *Storia*, str. 293.

³²⁹ "1072. [14]. Andreas tertius, de quo mentio apud Lucium libro 2 cap. 16 in scriptura quae incipit: 'A.D. <incarnationis> 1072 indictione 8. Ego Andreas praesul iadrae <urbis> una cum Drago priore, clero et populo civitatis eiusdem placuit nobis dare insulam Silvae et veram libertatem, veramque ingenuitatem monasterio sanctae Mariae'..." HEJ, fol. 17; J. LUCIUS, *De regno Dalmatiae et Croatiae*, II, c. 16, str. 102.

Chartulare monasterii sanctae Mariae spominje se u jednoj darovnici zadarski biskup Dabrana. Njegovo ime povjesničari čitaju posvema različito. Ivan Kukuljević ga je pročitao *episcopus Dabra*, a Franjo Rački ga naziva Dabrala. Viktor Novak se odlučio za ime Dabrana,³³⁰ te njegovo čitanje preuzimaju i urednici *Diplomatičkog zbornika* držeći da je biskup Dabrana bio na čelu Zadarske Crkve oko 1072. godine.³³¹ Njegovo ime se ipak nigdje više ne spominje, niti prije niti poslije. Utjecajni Farlati i njegovi suradnici ne poznaju zadarskog biskupa imenom Dabrala ili Dabrana, a Franjo Rački je smatrao da se ovdje radi o jednoj pisarskoj grješi, te bi umjesto Dabrala trebalo biti navedeno ime biskupa Stjepana.³³²

Njega je naslijedio biskup Stjepan II. koji je sudjelovao na saboru u Splitu 1075. godine.³³³ Njegovo se ime spominje u više navrata, i to 1075./76., 1078. i 1089. godine.³³⁴ Stjepan se zavadio s opatom sv. Krševana i papinski je legat izmirivao posvađene stranke.³³⁵ U mjesecu studenom 1074. godine nadbiskup Girardo Ostijski, poslanik pape Grgura VII. (1073.–1085.), naređuje biskupu Stjepanu II. neka opata Petra iz samostana sv. Krševana uvede u posjed Tilaga.³³⁶

U redosljedu zadarskih biskupa Valerije Ponte 1091. godine spominje biskupa Andriju IV. (1089.–1095.). Podatke je pronašao u arhivu benediktinskog samostana sv. Marije.³³⁷ Njegova zakletva iz godine 1089. sačuvana je u Splitskom evanđelistaru,³³⁸ govori u prilog tezi da je njegov prethodnik Stjepan vršio biskupsku službu najkasnije do spomenutog datuma i da je Andrija već bio izabran. Za njegovo vrijeme održana je zadarska sinoda 7. ožujka 1095. godine, na kojoj su bile podijeljene slobode samostanu sv. Marije.³³⁹ U vrtlogu nestabilnih političkih prilika i dolaska nove dinastije na hrvatsko prijestolje, dala je opatica Čika na sinodi potvrditi samostanske privilegije. Samostan je i

³³⁰ V. NOVAK, *Zadarski kartular*, str. 160 ili pri ediciji originalnog teksta na str. 254 navodi se: „... Dabrane Iadertini episcopi.“

³³¹ M. KOSTRENIĆ, I, str. 131, n. 97.

³³² F. RAČKI, *Documenta*, str. 95, n. 5.

³³³ Ovaj sabor je sazvaio papinski legat Girardo, biskup Siponta. S. GUNJAČA, *Ispravci i dopune*, I, str. 95; L. WALDMÜLLER, *Die Synoden*, str. 80–81. Miho Barada je datirao održavanje sinode nešto ranije, i to 1074. godine; nasuprot njemu Dominik je Mandić smatrao da se sinoda sastala 1075. godine. M. BARADA, *Prilozi*, str. 192–198; D. MANDIĆ, *Kronologija*, str. 285, 302–308.

³³⁴ Usp. M. KOSTRENIĆ, I, str. 153, n. 117, str. 167, n. 131, str. 169, n. 132, str. 191, n. 151.

³³⁵ F. RAČKI, *Documenta*, str. 99, n. 83; M. KOSTRENIĆ, I, str. 136 i d (n. 107).

³³⁶ M. KOSTRENIĆ, I, str. 136–137, n. 107; M. BARADA, *Prilozi*, str. 193–198.

³³⁷ "1091. [16] Andreas quartus, cuius mentio apud Lutium lib<ro> 3 c. 1, vixit <fol. 17^a> anno 1094, ut ex duplici scripturae habetur, quae servatur in arhivio monialium sanctae Mariae; primum '1091 tempore Kyri Alexios Constantinopoleos imperante, quo Wladislaus Pannoniarum rex Croatiae invadens regnum, domum Almus suum nepotem statuit regem'. Secunda '1094 regnante domino Alexio imperatore'. HEJ, fol. 17–17^a; J. LUCIUS, *De regno Dalmatiae et Croatiae*, III, c. 1, str. 106; V. NOVAK, *Zadarski kartular*, str. 251, 256.

³³⁸ Zakletvu je objelodanio M. KOSTRENIĆ, I, str. 187, n. 148; V. BRUNELLI, *Storia*, str. 293.

³³⁹ M. KOSTRENIĆ, I, str. 203–205, n. 164.

dalje oslobođen plaćanja daća, osim ako gradski prior ili njegov sin nisu službeno na putu; u tom je slučaju i samostan dužan doprinijeti općem dobru gradske komune.³⁴⁰

Na samom prijelazu u 12. stoljeće bio je gradski biskup Grgur (1101.–1111.).³⁴¹ Ovaj je dakle predvodio Zadarsku Crkvu kada se ugarska dinastija Arpadovića s kraljem Kolomanom (1102.–1116.) nametala Hrvatskoj i Dalmaciji. On je bio onaj biskup u čije ruke je novookrunjeni hrvatski kralj Koloman položio zakletvu vjernosti građanima.³⁴²

Jedan jadertinski biskup, po imenu Marko, spominje se u Kolomanovoj darovnici, što naglašuju sve tri verzije: verzija A se poziva na Luciusa i tekst se neznatno razlikuje od verzije C i D.³⁴³ Ove posljednje verzije su identične. On je sudjelovao na saboru oko 1111. godine koji je sazvao hrvatsko-ugarski vladar Koloman.³⁴⁴ Skup je održan najvjerojatnije u stolnom Biogradu, a ne u Splitu, kako je to ponavljala velika većina povjesničara.³⁴⁵ Ovom se datiranju usprotivio Viktor Novak koji je negirao Farlatijevo mišljenje,³⁴⁶ tvrdeći "da je biskup Grgur umro poslije 1111., jer se tada posljednji put javlja u dokumentu, dakako koji je sačuvan. Njegov navodni nasljednik, biskup Marko, po svemu se čini, uopće ne postoji, jer je on izmišljeno lice u jednom falsifikatu mnogo kasnijem od 1111., koji je u XIII. stoljeću učinjen za Rapsku Crkvu. Prema tome Grgur je mogao upravljati zadarskom dijecezom i 1114. kao i kasnije, jer se sigurno ime zadarskog biskupa Mihe spominje tek godine 1124".³⁴⁷

³⁴⁰ U *Chartulare Iadrensis monasterii sanctae Mariae* stoji doslovno zapisano: *L(aurentius) dei gratia Spalatine sedis archiepiscopus, A(ndreas) Iadertinus episcopus, Petrus Arbensis episcopus, P(etrus) Veclensis episcopus, I(ohannes) Tragurensis episcopus, B(onus) Belgradensis episcopus, A(ndreas) Nonensis episcopus, G(regorius) abbas monasterii sancti Chrisogoni, Theodorus sancti Stephani, Petrus sancti Nicolai, Iohannes sancti Michaelis, Dabragna sancti Petri abbas, cum omnibus clericis atque laicis deum timentibus Iadertine scilicet ecclesiae congregatis*. Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Codex diplomaticus regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*, sv. II, Zagreb, 1875., str. 143; F. RAČKI, *Documenta*, str. 159–160; F. ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora*, str. 241, 317–318; V. NOVAK, *Zadarski kartular*, str. 254–255; M. KOSTRENIĆ, I, str. 203–204, n. 164; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 23–24; E. PERIČIĆ, *Samostan svete Marije u Zadru od njegova osnutka do danas, Kulturna baština samostana svete Marije u Zadru, Radovi Instituta JAZU*, 13, Zadar, 1968., str. 7–59, ovdje str. 11–12; ISTI, *Zadar ed i Concili provinciali di Split, Vita religiosa*, str. 399; L. WALDMÜLLER, *Die Synoden*, str. 97–98.

³⁴¹ HEJ, fol. 17^a.

³⁴² T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 24, n. 21; L. STEINDORFF, str. 51–52; njegovo ime spominju J. BUTURAC – A. IVANDIJA, str. 344 i M. VIDOVIĆ, str. 539.

³⁴³ U svojoj Povijesti Zadarske Crkve poziva se Ponte na argumentaciju Ivana Lučića: "1111. [18]. Marcus cuius habetur mentio apud Lutium lib<ro> III <cap 4> sic: 'Anno 1111, indictione 4 epacta 9 concurrentibus' etc. et infra 'Marci Jadrensis episcopi'." HEJ, fol. 17^a; J. LUCIUS, *De regno Dalmatiae et Croatiae*, III, c. 4, str. 117–118.

³⁴⁴ J. LUCIUS, *De regno Dalmatiae et Croatiae*, III, c. 4, str. 117–118; A. F. GOMBOS, str. 1648.

³⁴⁵ Za Split kao mjesto zasjedanja sinode odlučili su se V. BLAŽEVIĆ, str. 33 i L. WALDMÜLLER, *Die Synoden*, str. 143.

³⁴⁶ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 54.

³⁴⁷ Viktor NOVAK, Nova kategorija dalmatinskih historijskih izvora od VIII. do XII. stoljeća, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 3, Zagreb, 1957., str. 39–74, ovdje 59–60.

Političke posljedice razračunavanja Venecije i hrvatsko–ugarskog vladara osjećala je cijela Dalmacija, pa i Zadar. Negdje oko 1117. godine uspjela je Venecija zauzeti dalmatinsku metropolu,³⁴⁸ pa su se ta razmimoilaženja osjećala i u crkvenim prilikama, i to za vrijeme biskupa Mihe (1124.–1137.)³⁴⁹ i Petra II. (1138.–1141.), koji nisu više priznavali splitskog nadbiskupa svojim metropolitom, nego su se sami kitili nadbiskupskom titulom.³⁵⁰ Valerije Ponte oslovljava Petra samo titulom *archielectus*.³⁵¹ Da je venecijanska vlada blagonaklono gledala i podupirala težnje gradskog biskupa za nadbiskupskom i metropolitanskom titulom, razumije se samo po sebi, jer je to odgovaralo njihovim političkim ciljevima. Valeriju Ponte u je bila poznata žudnja pojedinih zadarskih biskupa za nadbiskupskom titulom, osobito biskupa Mihe i Petra, pa posljednjeg spomenutog biskupa oslovljava *archielectus* nadodajući da nije bio imenovan od Rimske kurije nadbiskupom.³⁵² Njegov je izvor bila *Povijest Salonitanske Crkve* splitskog arhidakona Tome,³⁵³ koji je svojim izvještajem prekrpio političku pozadinu venecijanske diplomacije, odnosno nije želio (ili stvarno nije mogao) zapaziti smišljenost mletačkih interesa pri uspostavi nove metropolije u Dalmaciji.

2. Nadbiskupi

Slijedeći pripovijedanje Tome Arhidakona koji u kroničarskom duhu spominje sukob zadarskog biskupa Petra sa splitskim klerom, jer ga nije izabrao nadbiskupom,³⁵⁴ dao se Valerije Ponte zavesti i time osnutak nadbiskupije i metropolije u Zadru pripisati personalnim nadmetanjima i egoizmu biskupa Petra II. Sam izvještaj možda bi mogao djelomično odgovarati povijesnoj stvarnosti da je Petar želio postati splitski nadbiskup, ali ipak prevladava mišljenje da je uzdizanje Zadra na čast metropolije i nadbiskupije bio

³⁴⁸ Detaljnije N. KLAJČ – I. PETRICIOLI, str. 161 i d; Z. STRIKA, Zadar, str. 5–8.

³⁴⁹ U jednom dokumentu iz godine 1134. spomenut je "Michael archiepiscopus". T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 44, n. 43. Samo godinu dana prije (25. siječnja 1133. godine) izvori ga oslovljavaju titulom biskupa. T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 41, n. 40.

³⁵⁰ J. LUCIUS, *De regno Dalmatiae et Croatiae*, III, c. 11, str. 135, D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 56; T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 43, n. 42; F. ŠIŠIĆ, Zadar i Venecija od godine 1159. do 1247., *Rad JAZU*, 142, Zagreb, 1900., 219–273, ovdje str. 222; Z. STRIKA, Zadar, str. 18.

³⁵¹ "1138 (20) Petrus secundus, sed quando electus fuerit non constant, reperiturque tantum memoria eius in scripturis relata a Lucio supra citato archielecti titulo: 'Petrus archielectus, anno 1138.'" HEJ, fol. 18; J. LUCIUS, *De regno Dalmatiae et Croatiae*, III, c. 11, str. 135.

³⁵² U praksi Crkve tadašnjeg vremena *archielectus* je bio izabrani, ali ne i potvrđeni nadbiskup, što je istovremeno značilo da je mogao vršiti biskupsku službu u svojoj nadbiskupiji, ali njegova titula nije bila priznata od rimskog biskupa. Pojedini su se biskupi kitili nadbiskupskim titulama naglašavajući tako važnost svojeg grada i svoje biskupije. Očigledan primjer predstavljaju zadarski biskupi Miha i Petar.

³⁵³ THOMAS ARCHIDIACONUS, str. 62–63, hrvatski prijevod V. Rismondo, *Toma Arhidakon, Kronika*, str. 59–60; J. LUCIUS, *De regno Dalmatiae et Croatiae*, III, c. 11, str. 135; F. ŠIŠIĆ, Zadar i Venecija, str. 222; Z. STRIKA, Zadar, str. 18.

³⁵⁴ TOMA ARCHIDIACONUS, str. 62–63, hrvatski prijevod V. RISMONDO, *Toma Arhidakon, Kronika*, str. 59–60.

smišljeni politički potez koji je u prvom redu odgovarao mletačkim interesima. Venecija je podupirala zadarskog biskupa i blagonaklono gledala na titulu *archielectus* u Zadru; dapače, razjedinjenje Splitske metropolije bila je samo posljedica političko-vojne situacije između hrvatsko-ugarskog vladara i Venecije, kada su Zadar i otočke biskupije Krk, Rab, Osor i nešto kasnije osnovana biskupija Hvar priznavale vrhovnu vlast mletačkog dužda. Crkvena izdvojenost Zadarske Crkve iz Splitske metropolije slijedila je samo politički utjecaj Venecije preko Zadra na cijelu Dalmaciju.

Prvi nadbiskup i metropolit Zadarske Crkve ipak je bio Lampridije (1141.–1178.), koji je prema Valeriju Ponteu predvodio Jadertinsku Crkvu sve do godine 1178.³⁵⁵ On je prvi primio nadbiskupski palij i službu metropolita nad biskupijama u Krku, Rabu, Osoru i Hvaru, koju mu je podijelio papa Anastazije IV. (1153.–1154.).³⁵⁶ Ipak je Valerije Ponte ispustio spomenuti Hvarsku biskupiju kao sufraganiju Zadra, koja je kao i već spomenute tri biskupije prema buli *Licet universalis ecclesiae pastor* bila integralni dio nove metropolije.³⁵⁷ Ponovno uključivanje Hvarske biskupije u Splitsku metropoliju zbilo se pred kraj 12. stoljeća.³⁵⁸ U isti mah Valerije Ponte nije spomenuo da je isti papa

³⁵⁵ Prema danas dostupnim izvorima nadbiskup Lampridije se spominje posljednji put 1178. godine i nije bio prisutan na Lateranskom saboru 1179. godine, nego se samo spominju sufragani Zadarske metropolije. U sačuvanim koncilskim protokolima zabilježio je službeni koncilski notar doslovno: *De provincia Iadrensis: Andreas Albensis episcopus; Lamfredus Absarensis; Drobo Vigilensis*. J. D. MANSI, 22, str. 464; G. TANGEL, *Die Teilnehmer an den allgemeinen Konzilien des Mittelalters*, Darmstadt, 1969., str. 213. O samom saboru usp. opće studije, koje su ovdje kronološki navedene: Carl Joseph von HEFELE – Henri LECLERQ, *Historie des conciles*, sv. V/2, Paris, 1913., str. 1080–1112; Hans WOLTER, Bedrothe Kirchenfreiheit (1153–1198), *Handbuch der Kirchengeschichte*, III/2, priredio H. JEDIN, Freiburg, 1968., str. 67–143, ovdje str. 67–85; Raymonde FOREVILLE, *Lateran I–IV*, Geschichte der Ökumenischen Konzilien, 6, Mainz, 1970.; Alberto MELLONI, Die sieben »Papstkonzilien« des Mittelalters, *Geschichte der Konzilien*, str. 198–231, ovdje str. 209–214.

³⁵⁶ Bula je bila već više puta objavljena. I. KUKULJEVIĆ, *Codex diplomaticus*, II, str. 51–54; G. FERRARI CUPILLI, str. 33–39; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, vol. II, Zara, 1880., str. 502–505; T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 76–79, n. 78; Z. STRIKA, Zadar, str. 43–45.

³⁵⁷ „Quodcirca nos, qui universalis ecclesiae curam, deo prout ipsi placuit disponente, suscepimus, et pro necessitate locorum et temporum novos episcopos, novos etiam debemus archiepiscopos constituere, ne illis urbibus, quae a subiectione ac dominio Ungarorum liberae remanserunt, metropolitani cura deesset, et metropolitani iudicium, dum non possent in sua, in alienis quaerere provinciis cogentur, evidenti necessitate illarum civitatum inspecta, de omni fratrum nostrorum consilio, te venerabilis in Christo frater Lampridi honore pallii statuimus decorandum, et super quatuor subscriptos episcopos archiepiscopum ordinandum, decreto quidem valituro in perpetuum; statuentes, ut commissa tuo pontificio civitatis Iadertinae perpetuis temporibus metropolis habeatur, cui nimirum Absarensis, Veglensis, Arbensis et Pharensis episcopatus tamquam suae metropoli subiacebunt, et eorum episcopi tibi, tuisque successoribus, sicut metropolitans suis, plenam oboedientiam semper impendant.“ I. KUKULJEVIĆ, *Codex diplomaticus*, II, str. 52; G. FERRARI CUPILLI, str. 33–39; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, II, str. 502–505; T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 76–79, n. 78; Z. STRIKA, Zadar, str. 44.

³⁵⁸ Na splitskom saboru 1180. godine spominje se hvarski biskup koji je splitskog nadbiskupa priznavao svojim metropolitom. Najvjerojatnije se ovaj u političkim neprilikama svojevrijedno izdvojio iz Zadarske metropolije, te je Rimska kurija nešto kasnije sankcionirala samo činjenično stanje granica dalmatinskih metropolija i njihovih sufragana. L. WALDMÜLLER, *Die Synoden*, str. 151–153.

podredio nadbiskupa Lampridija primacijalnoj vlasti patrijarha u Gradu (čitaj Veneciji), a njegov nasljednik Hadrijan IV. (1154.–1159.) pod mletačkim utjecajem potvrdio je bulom 22. veljače 1155. godine još jednom odluku svojeg prethodnika.³⁵⁹ Tako je vlada u Veneciji i preko crkvene povezanosti gradeškog patrijarha i zadarskog nadbiskupa povezivala još intimnije istočnodalmatinsku obalu s upravom u Veneciji.

Odluka je rimskog prvosvećenika duboko pogodila nadbiskupa Lampridija i njegove sugrađane. Ipak oni nisu stajali skrštenih ruku, nego su u više navrata podizali bunu protiv venecijanske dominacije. Uz političke i gospodarske razloge, pitanje podređenosti njihova nadbiskupa jurisdikciji gradeškog patrijarha zauzelo je važno mjesto. Godine 1159. pobunio se grad protiv Venecije istjeravši kneza Dominika Maurocena. Jedan od važnijih razloga takva pothvata je i činjenica da Zadrani nisu željeli vidjeti da njihov nadbiskup priznaje patrijarha Grada.³⁶⁰ Druga se pobuna zbila 1168.–1170. godine. Ovaj put nadbiskup je Lampridije preuzeo čak i službu gradskog kneza.³⁶¹

Sve pobune i sva nastojanja nisu donijela očekivani rezultat, rimski je biskup stajao na strani Venecije koja mu je trebala kao politička potpora protiv cara Friedricha Barbarosse (†1190.). Nadbiskup Lampridije je s gradskim stanovništvom dočeka papu Aleksandra III. (1159.–1181.), koji je zbog lošeg vremena na putu prema Veneciji posjetio Zadar. Papa, jašući na bijelom konju, bijaše pozdravljen laudama i kanticima na narodnom jeziku.³⁶² U Zadru je papa bio od 14. do 17. ožujka, kada je otplovio za Veneciju. Nadbiskup je zasigurno pokušao riješiti pitanje njegova odnosa s patrijarhom Grada, što mu ipak nije pošlo za rukom. Aleksandar III. je ostao vjeran svojoj saveznicu Veneciji. Papa je lađom zaplovio prema Veneciji, pozdravljen na narodnom jeziku, pa i taj podatak jasno govori kako je gradsko stanovništvo već bilo hrvatsko i da se romanski element posvema stopio s hrvatskim.³⁶³ Nacionalna opredijeljenost Zadra i njegova povezanost s hrvatskim zaleđem bila je poratna pojava koja se posvema polagano odvijala i bila već sredinom 12. stoljeća dovršena.

Općenito gledano, može se skoro bez ikakvih većih praznina pratiti redosljed zadarskih nadbiskupa, premda im godine i mjesece nadbiskupske službe još nije moguće posvema točno riješiti. Da li će taj problem biti u dogledno vrijeme riješen, pitanje je na koje se danas ne može dati adekvatan odgovor. Od Lampridija pa sve do svojeg

³⁵⁹ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 79–80, n. 79; Ph. JAFFÉ, 9997; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 19; Walter LENEL, *Die Entstehung der Vorherrschaft Venedigs an der Adria mit Beiträgen zur Verfassungsgeschichte*, Strassburg, 1897., str. 24; Z. STRIKA, Zadar, str. 25–26, bilj. 97.

³⁶⁰ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 59; F. ŠIŠIĆ, *Poviest Hrvata*, str. 79, 103.

³⁶¹ F. ŠIŠIĆ, *Poviest Hrvata*, str. 90; Z. STRIKA, Zadar, str. 32–33.

³⁶² Detaljnije podatke donosi A. M. STRGAČIĆ, Papa Alekandar III. u Zadru, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 1, Zagreb, 1954., str. 153–187; ISTI, Hrvatski jezik, str. 384.

³⁶³ Detaljnije podatke donosi V. JAKIĆ-CESTARIĆ, Etnički odnosi u srednjovjekovnom Zadru prema analizi osobnih imena, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 19, Zadar, 1972., str. 99–166; ISTA, Ženska imena i hrvatski udio u etnosimbiotskim procesima u Zadru do kraja XII. stoljeća, *Radovi Instituta JAZU*, 21, Zadar, 1974., str. 291–337.

suvremenika Ivana Evangelista Parzaghija (1669.–1688.) Valerije Ponte pronašao je imena 47 nadbiskupa. To je pak u usporedbi s ostalim razdobljima zadarske prošlosti, osobito s razdobljem od 5. do 10. stoljeća, period od 500 godina i samo potvrđuje da je tada bilo dostupno dovoljno izvora koje je autor mogao koristiti priređujući svoju kronotaksu.

Poslije nadbiskupa Lampridija serija A spominje ime nadbiskupa Eugubina o kojem je Valerije Ponte pronašao podatke u *Povijesti Venecije*. Što se tiče nadbiskupa Eugubina, bio je Valerije posvema nesiguran, jer bi prema prvoj verziji teksta (Catalogus A) Eugubin predvodio Zadarsku Crkvu već 1175. godine, a u svojoj *Povijesti Zadarske Crkve* Valerije Ponte je smatrao da Eugubin uopće nije bio zadarski nadbiskup, nego da je jedan biskup podrijetlom iz Gubija, čije ime je nepoznato, bio od pape Aleksandra III. postavljen na zadarsku nadbiskupsku stolicu.³⁶⁴ Ako je ta osoba iz Gubija uopće ikada bila zadarski nadbiskup, tada je mogla biti izabran tek poslije Lampridija, koji se posljednji put spominje u veljači 1178. godine,³⁶⁵ a već 14. lipnja 1179. godine javlja papa Aleksandar III. gradeškom patrijarhu u Veneciju da je potvrdio izbor Teobalda

³⁶⁴ U svojoj *Povijesti Zadarske Crkve* na fol. 18^a zapisao je Valerije Ponte sljedeći tekst: "1178 [2] Eugubinus, crederem hoc nomen non fuisse proprium huius archiepiscopi, sed aliquem cuius nomen ignoratur ex episcopo Eugubino assumptum fuisse ab Alexandro tertio ad archiepiscopatum Iadrensem, cui coniecture valde consonant verba Danduli in *Annalibus*: „Duca Aurio Mastopere anno 1178, scilicet, Iadertini, suae sedis dignantes subiectionem, nec in Lampredii defuncti, eligendus successor a Gradensi patriarcha confirmationem susciperet, ab Alexandro P. P. Eugubinum episcopum, ab iis electum archiepiscopum obtinuerunt, cui in traditione palii, commisit papa, ut Gradensi patriarchae oboedientiam primati debitam exhiberet; non intendens, ut scripsit iuri Gradensis ecclesiae aliquid ex hoc derogare. Archiepiscopus, Iadrae receptus, reverentiam patriarchae exhibere non solum a civitatis prohibitus, sed etiam, ut ecclesiam suam eximeret, cum aliquibus civibus Romam accedere, coactus fuit; qui iens apud fossam malam infirmatus, litteris et nunciis Iadrensi propositum P.P. enarrat. Papa, igitur, eum redarguens inter caetera per epistolam ait: 'Venetia in unitate catholica laudabilis stetit; et fuit civitas refugii episcopis, et aliis ecclesiarum praelatis, qui de Lombardia, Tuscia et Marchia a sedibus propriis, instante schismate, illuc divertere voluerunt: In reformatione quoque ecclesiae qualiter sedem apostolicam audiverint, et honoraverint, ad tuam credimus notitiam pervenisse. Quia igitur imminet subiectos a praesumptione sua compescere, cum non debeamus sequi populum, sed dovere, mandamus quatenus infra tres menses, postquam Iadram inieris, pergens Venetias, eidem patriarchae oboedientiam et reverentiam < > sicut te decet, inducas. Ita quod ipse patriarcha materiam conquerendi non habeat, nec inter Venetos et Iadrenses gravis ex hoc, et periculosa discordia oriatur.' Alioquin usum tibi palii interdiximus, et de consecrandi suffraganeos tuos, ac ecclesias dedicandi auctoritati privamus. Quae, archiepiscopus rediens, per Iadrenses elatos adimplere pertinaciter prohibitus fuit." Haec Dandulus qui prosequitur diversis in locis Iadertinorum obstinatum qui tandem sub Iohanni P.P. iterum a Venetis prostrati tandem acquieverunt eorumque archiepiscopum sciverant patriarcham Gradensem venerant. De secundo hoc Iadrensi archiepiscopatum forsitan Eugubino episcopo nullam Ughellus mentionem facit in suo quinto tomo *Italiae sacrae* inter episcopos Eugubinos, quo vero tempore quam loco hic archiepiscopus obierit ignotum est." (Andreas DANDULO, *Chronica per extensum descripta aa. 46–1280. d. C.*, Rerum Italicarum Scriptores XII/1, a cura di Ester PASTORELLO, Bologna, 1937., str. 267; J. LUCIUS, *De regno Dalmatiae et Croatiae*, III, c. 12, str. 139; T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 162, n. 158.

³⁶⁵ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 151–152, n. 149.

Umbrijskog i da je ovaj novi nadbiskup Zadra.³⁶⁶ Ipak, ako prihvatimo mišljenje Pija B. Gamsa da je biskup Teobald 1179. bio samo premješten u Zadar,³⁶⁷ tada Eugubin nikako nije mogao biti zadarski nadbiskup. Čini mi se da je na ovom mjestu nastala zabuna i da je zapravo spomenuti Eugubin identičan s osobom Teobalda Gubbio iz Umbrije.

Oko izbora novog nadbiskupa izbila je u Zadru nesloga među kanonicima, pa je jedna grupa klerika pošla u Rim, gdje je pred papom Aleksandrom III. bio izabran Teobald Gubbio iz Umbrije. Papa je potvrdio izbor zadarskog prvosvećenika i 14. lipnja 1179. godine obavijestio je patrijarha u Veneciji.³⁶⁸ U Zadru je novi nadbiskup bio oduševljeno primljen, ali je odmah došlo do nesloge. Razlog naglog zaokreta bio je pokušaj Teobalda da prizna gradeškog patrijarha svojim metropolitom. Takav postupak nadbiskupa u Zadru je shvaćen kao provokacija i klecanje pred venecijanskom diplomacijom.³⁶⁹ Nadbiskup se pismeno obratio papi iznoseći želje Zadrana, koje papa nije želio slušati jer mu je Venecija trebala kao saveznica protiv cara Fridriha Barbarosse (†1190.). Stoga papa naređuje nadbiskupu Teobaldu pismom od 24. studenog 1179. godine neka u roku od tri mjeseca pođe u Veneciju i pokaže svoju pokornost patrijarhu.³⁷⁰ Papa je posebno naglasio da se samo tako može izgladiti spor Venecije i Zadra. U tom naumu papa nije imao uspjeha jer je nadbiskup bio spriječen. Umro je 1181. godine.³⁷¹

Nasuprot mišljenju Valerija Ponteaa utjecajni je Ivan Zanotti-Tanzlingher smatrao da ta dvojica (tj. Eugubin i Teobald) nisu uopće bili nadbiskupi, nego da je poslije Lampridija bio izabran Damjan, koji je bio na čelu Zadarske Crkve do 1183. godine.³⁷² Ni danas nisu otkrivena vrela koja bi mogla potvrditi da je Eugubin stvarno bio nadbiskup Zadra, dok o Teobaldu ne postoji danas baš nikakva sumnja. Upravo je začuđujuće da baš 4. listopada 1180. godine Aleksandar III. šalje u Zadar svojeg legata koji se zvao Teobald. Ovaj je kardinal-đakon imao zadaću rušiti i obnoviti sve ono što se

³⁶⁶ Ph. JAFFE, str. 351, n. 13497; T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 160, n. 156.

³⁶⁷ Pio B. Gams donosi podatak da je Teobald (O.S.B.) bio biskup Gubbio od 1160. do 1179. godine, kada je bio premješten na zadarsku nadbiskupsku stolicu. P. B. GAMS, str. 699.

³⁶⁸ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 160, n. 156; L. STEINDORFF, str. 89.

³⁶⁹ Usp. L. STEINDORFF, str. 89. Josip Buturac i Antun Ivandija smatraju da je Teobald bio 1179. godine zadarski nadbiskup, a njegov nasljednik bi bio Damjan, koji bi isto tako bio godine 1179. nadbiskup zadarski. J. BUTURAC – A. IVANDIJA, str. 344.

³⁷⁰ F. ŠIŠIĆ, *Poviest Hrvata*, str. 104; L. STEINDORFF, str. 89.

³⁷¹ Doduše, Lorenzo Benevenia pokušao je dokazati da je Teobald ipak bio u Veneciji, ali mu to ipak nije pošlo za rukom. Glavni bi razlog bila nadbiskupska titula, jer se Teobald 1181. godine kitio titulom *archiepiscopus* (T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 171, n. 171). To ipak nije mjerodavni razlog jer je Teobald bio posvećen i potvrđen od samog pape, pa nema nikakva razloga niti kanonske zapreke koja bi mu zabranjivala nositi nadbiskupsku titulu. Lorenzo BENEVENIA, *Il comune di Zara nel secolo XII, Rivista Dalmatica* I/1, Roma, 1899., I, str. 268–294; I/2, str. 113–142; II/1, Roma, 1899., str. 5–31, 120–150, ovdje str. 17; L. STEINDORFF, str. 90.

³⁷² I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 26^a–27; G. FERRANTE, fol. 9.

ima uništiti i podizati, i zasaditi ono što treba da se uzdiže.³⁷³ Moguće je da je kasnija historiografija djelomično poistovjetila nadbiskupa Teobalda s papinskim legatom Teobaldom. To se moglo dogoditi iz jednog razloga, a taj je sedisvakancija Zadarske nadbiskupije. Nadbiskup Lampridije je umro, a novi nadbiskup još nije bio izabran. Novonastalu situaciju koristi splitski nadbiskup, koji iznova pripaja Hvarsku biskupiju svojoj metropoliji; oko nje su se, naime, natjecali zadarski i splitski metropolit. Na sinodi sabranoj u Splitu 1185. godine ponovno je Hvarska Crkva pripojena Splitskoj metropoliji.³⁷⁴

Ne može se posvema točno utvrditi tko je u ovo vrijeme obnašao prvosvećeničku službu u Zadru. Političko-teritorijalna pripanost određivala je često crkvenu orijentaciju i samog nadbiskupa. Zadar je 1181. godine priznavao vlast hrvatsko-ugarskog vladara Bele III.,³⁷⁵ pa je pitanje nadbiskupa ostalo još uvijek neriješeno. Pape 12. stoljeća, među kojima se posebno ističu Aleksandar III. (1159.–1181.), Celestin III. (1191.–1198.) i na samom prijelazu u 13. stoljeće papa Inocent III. (1198.–1216.), bili su politički saveznici lava s mletačkih laguna, pa je izbor "politički nepodobne osobe" snosio konzekvence i nije bio priznat nadbiskupom. Farlati je na temelju jedne isprave iz godine 1183., koja je bila pohranjena u arhivu sv. Krševana, smatrao da je to bio "Damianus archielectus". Tako bi nadbiskup Damjan (1183.–1186./87.) predvodio Zadarsku Crkvu sve do izbora Petra II., koji se zbio početkom godine 1187.³⁷⁶ Valerije Ponte je ipak bio malo oprezniji smještajući djelovanje nadbiskupa Petra II. nešto kasnije, u godinu 1190. pretpostavljajući da bi ovaj mogao biti zadarski nadbiskup već od 1188. godine. Ovaj navod potvrđuje i jedna listina iz samostana sv. Krševana gdje je 18. veljače 1187. spomenuti Petar izabrani nadbiskup zadarski.³⁷⁷ U jednom dokumentu od 30. rujna 1187. godine uz njegovo se ime navodi titula nadbiskupa.³⁷⁸ Politička pozadina njegova izbora je posvema očigledna:

³⁷³ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 167–168, n. 166; F. ŠIŠIĆ, *Poviest Hrvata*, str. 109; Milko BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum. Identitet i kontinuitet*, Mostar, 2002., str. 80–81.

³⁷⁴ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 64. *Historia Salonitana maior*, str. 124 i d.; S. GUNJAČA, *Ispravci i dopune*, I, str. 118 i d.; L. WALDMÜLLER, *Die Synoden*, str. 154–155. Ponovno je pitanje metropolitanske jurisdikcije nad Hvarskom Crkvom pokrenuo papa Urban III. (1185.–1187.), i to kada je zadarska nadbiskupska stolica bila vakantna. T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 197, n. 192; N. KLAIĆ – I. PETRICIOLI, str. 170; Z. STRIKA, *Zadar*, str. 37. Ugarski i hrvatski vladar Emerik (1196.–1204.) potvrdio je 1198. godine jurisdikciju splitskog nadbiskupa nad Ninskom i Skradinskom biskupijom. U svojoj potvrdi kralj izričito napominje da je i do tada zadarski nadbiskup vršio jurisdikciju nad tim biskupijama. T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 310–311, n. 292. Hrvatsko-ugarski kralj Andrija potvrđuje 1207. godine splitskom nadbiskupu Bernardu njegova metropolitanska prava. Tadija SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatie et Slavoniae*, III, Zagreb 1905, str. 70–71, n. 62.

³⁷⁵ Usp. L. STEINDORFF, str. 112.

³⁷⁶ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 64.

³⁷⁷ "... et Petri iadrensis archiepiscopi electi." Š. LJUBIĆ, *Libellus*, str. 175, 176, 190.

³⁷⁸ "... et Petri Jadertine sedis venerabilis arhiepscopi." T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 211, n. 201. Pomalo čudno da se uz njegovo ime navodi 8. prosinca 1188. godine samo *archielectus*. T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 218, n. 206.

tada se Zadar nalazio pod upravom hrvatskog i mađarskog vladara, pa nije priznavao patrijarha u Veneciji, što je dovelo do sukoba s rimskim biskupom. Cijelo vrijeme svoje službe ostaje samo izabrani, ali i ne potvrđeni nadbiskup. Papa mu nije podijelio metropolitanski palij, a razlog takvog postupka Rimske kurije je bilo njegovo odbijanje priznavanja gradeškog patrijarha. Papa Celestin III. se takvim postupkom pokazao zagovornikom venecijanske politike na istočnoj obali Jadrana i protivnikom hrvatsko-ugarskog vladara. Nakon sjajne pobjede Zadrana nad mletačkim vojnicima kod rta Treni, nadbiskup Petar je u svojstvu hrvatskog biskupa, skupa s hvarskim biskupom Nikolom, slavio 14. svibnja 1190. godine misu zahvalnicu.³⁷⁹ Prema danas dostupnim vrelima spominje se *Petrus archielectus* posljednji put 8. listopada 1193.³⁸⁰ Da li je on umro ili se odrekao službe, ne zna se ništa sigurno.³⁸¹

Na ovom se mjestu Valerije Ponte pokazao opreznim povjesnikom držeći da se nepoznata osoba 1195. godine nalazila na kormilu Zadarske Crkve. Kako ne bi iznosio samo pretpostavke, donosi Valerije Ponte u verziji teksta A samo godinu, a mjesto ostavlja upražnjeno. Ako danas njegovu intenciju želimo ispravno shvatiti i u povijesnom kontekstu razumijeti, mora se pretpostaviti da je držao mogućim kako bi između nadbiskupa Petra II., te 1197. ili 1198. godine izabranog, ali ne i potvrđenog nadbiskupa Nikole Manzavina Zadarska Crkva imala još jednog nadbiskupa, čije ime je do danas ostalo nepoznato. U dostupnim dokumentima između 1195. i 1198. godine objavljenim u drugom svesku *Diplomatičkog zbornika* nije spomenuto ime nekog drugog nadbiskupa Zadra.

Ovakvo se razmišljanje poklapa i s općim prilikama krajem 12. stoljeća. Iz pisma pape Inocenta III. od 6. veljače 1198. godine poznato je da je novim nadbiskupom izabran jedan "barbar", i to, kako papa piše, voljom laika. U tom kontekstu mu papa na žalost ne spominje ime, a i sama reakcija Rimske kurije može se razumjeti samo u konkretnim političkim prilikama: novi je nadbiskup, kao i njegov prethodnik, bio najvjerojatnije izabran utjecajem hrvatsko-ugarskog vladara, odnosno zagovorom vojvode Andrije³⁸² i samim time politički protivnik Rimske kurije koja je bila politički saveznik lava s mletačkih laguna. Izbor je svakako nosio političku notu povezujući Zadarsku nadbiskupiju teritorijalno s Hrvatskim Kraljevstvom. S druge strane, ne smije se smetnuti s uma da Zadrani nisu baš previše blagonaklono gledali na gradeškog patrijarha, kojem je prema odluci pape Hadrijana IV. pripadalo pravo konsekracije novog

³⁷⁹ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 244, n. 229.

³⁸⁰ I. KUKULJEVIĆ, *Codex diplomaticus*, II, str. 170; SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 261, n. 246.

³⁸¹ Stjepan Antoljak je na temelju jednog navoda u *Diplomatičkom zborniku* smatrao da je *archielectus Petrus* umro poslije 1193. godine. S. ANTOLJAK, *Heretici*, str. 9.

³⁸² Vojvoda Andrija je popunio upražnjenu biskupsku stolicu u Hvaru splitskim kanonikom Mihovilom. Istodobno je potvrdio da se Hvarska biskupija nalazi u sklopu Splitske a ne Zadarske metropolije. T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 309–310, n. 290; J. BUTURAC – A. IVANDIJA, str. 349 povezuju biskupa Mišu s godinom 1199. On se spominje još 1229. godine kao biskup Hvara. I. OSTOJIĆ, *Metropolitanski kaptol u Splitu*, *Analecta Croatica Christiana*, 7, Zagreb, 1975., str. 51.

nadbiskupa. Zadrani su željeli vidjeti svojeg nadbiskupa kao samostalnog metropolita koji bi imao iznad sebe samo rimskog biskupa. Sudbina izabranog kandidata, kojeg Inocent III. naziva barbarom, nije detaljnije poznata. Sam izbor nije bio po volji stolnom kaptolu, pa su se kanonici obratili papi zahtijevajući da on ne prizna izbor. Iz navedenog se smije zaključiti kako je vladar ili njegov predstavnik (moguće ban) želio progurati svojeg čovjeka, dakle jednog "barbara". Taj barbar je najvjerojatnije bio hvarski biskup Nikola Manzavini, kojeg jedna listina 14. veljače 1198. godine oslovljava izabranim nadbiskupom ("archielectus").³⁸³ Inocent III. je zasigurno prihvatio volju stolnog kaptola i 6. veljače 1198. godine odgovorio pozitivno, nalažući kaptolu neka izabere novog nadbiskupa.³⁸⁴

Stolni kaptol je najvjerojatnije popustio vojvodi Andriji, ali njegov izbor ipak nije bio blagonaklono gledan u Rimskoj kuriji, jer je ovaj istovremeno zadržao i upravu Hvarske biskupije. Takva povezanost dviju biskupija u osobi biskupa je krajem 12. stoljeća bila rijetkost i iznimka. Novi nadbiskup je bio Zadrani, već je nakon pobjede Zadrana kod rta Trenija, skupa s nadbiskupom Petrom, celebrirao svečanu službu Božju 14. svibnja 1190. godine.³⁸⁵ *Archielectus* Nikola se i pored svih poteškoća, koje su osobito dolazile iz Rima, uspio održati jer je imao podršku gradske vlastele i hrvatskog vladara; u prisutnosti vojvode Andrije spominje se nadbiskupovo ime 6. svibnja 1198. godine.³⁸⁶ Niti autokrat Inocent III. nije mogao ništa učiniti, nego je pokleknuo pred iskusnom mletačkom diplomacijom, koja ga je uspjela izigrati i učiniti zagovornikom venecijanskih političkih interesa. Papa je 3. prosinca 1198. godine pozvao izabranog nadbiskupa Nikolu neka dođe u Rim s potrebnim brojem kanonika, i to u vremenskom periodu od dva mjeseca po primitku pisma.³⁸⁷ Ako ovaj ne pođe u Vječni Grad, bit će ekskomuniciran. *Archielectus* Nikola nije se odazvao pozivu, pa ga je Inocent III. izopćio i o tome obavijestio ugarski episkopat.³⁸⁸ Takav postupak pape nije bio pozitivno primljen u Hrvatskoj, kralj Emerik (1196.–1204.) ipak se usprotivio papi smatrajući nadbiskupa Nikolu valjano izabranim i kitio ga je titulom nadbiskupa. Kralj je naredio skradinskom biskupu Mihovilu neka pođe u Zadar i neka ondje prouči prava Zadarske Crkve. Ako pronađe da je Skradinska biskupija sufragana Zadarske, neka se odmah pokori zadarskom nadbiskupu kao svojem metropolitu.³⁸⁹ Takav postupak je zasigurno bio trn u

³⁸³ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 290, n. 274.

³⁸⁴ I. KUKULJEVIĆ, *Codex diplomaticus*, II, str. 189; T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 289–290, n. 273; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 64; A. POTTHAST, *Regesta pontificum romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIV*, Berolini 1894., str. 2, n. 8.

³⁸⁵ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 244, n. 229.

³⁸⁶ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 296–297, n. 279; S. ANTOLJAK, *Heretici*, str. 11.

³⁸⁷ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 304–305, n. 284.

³⁸⁸ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 307; S. ANTOLJAK, *Heretici*, str. 9.

³⁸⁹ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 310, n. 291. Josip Buturac i Antun Ivandija povezuju skradinskog biskupa Michaela s godinom 1199. J. BUTURAC – A. IVANDIJA, str. 346.

oku papi Inocentu III. i splitskom nadbiskupu Bernardu (1200.–1217.), čija jurisdikcija se znatno suzila. Istodobno je kralj prisvajao sebi pravo koje je prema tadašnjem crkvenom pravu pripadalo rimskom biskupu. Njihov sukob je bio dakle neizbježan, dapače, on je bio samim time već programiran.

Do kada se *archielectus* Nikola nalazio na katedri zadarskih prvosvećenika, nije detaljnije poznato. Uobičajeno se smatra da je poslije 1200. godine bila nadbiskupska stolica duže vrijeme upražnjena (od 2. ožujka 1200. godine).³⁹⁰ Posljednji put se pak Nikola spominje 14. listopada 1200. godine, kada je papa Inocent III. naložio splitskom nadbiskupu Bernardu neka izopći nekadašnjeg hvarskog biskupa.³⁹¹ Na njegovo mjesto je zasjeo opat venecijanskog samostana sv. Feliksa, Leonardo, koji se 18. veljače 1206. godine spominje kao nadbiskup.³⁹² Pomalo čudno, ali ipak istinito: papa Inocent u pismu od 5. kolovoza 1206. godine spominje Leonarda samo kao izabranog nadbiskupa.³⁹³ Ovo imenovanje odnosno izbor simbolizira političke prilike nastale poslije venecijansko-križarskog barbarluka. Ipak je čudna sedisvakancija duža od četiri godine. Na koji se način ona može objasniti? Iz kojeg razloga je venecijanska uprava oklijevala tako dugo i nije podupirala izbor "svojeg čovjeka" koji bi upravljao nadbiskupijom? Nadbiskup je u Zadru po svojoj službi bio utjecajna osoba pa bi izbor jedne povoljne osobe, dakle povjerenika venecijanske vlade, mogao samo učvršćivati venecijansku vlast i dominaciju.

Valerije Ponte ipak nije poznao navedene izvore, pa samo spominje ime nadbiskupa Leonarda nadodajući u svojoj *Povijesti Zadarske Crkve* da se u arhivu samostana sv. Krševana spominje 1209. godine *archielectus* i tek se, prema danas dostupnim vrelima, godine 1213. naziva samo *archiepiscopus*.³⁹⁴ U sinodanim aktima četvrtog Lateranskog sabora koji je sazvaio papa Inocent III. godine 1215., među ostalim

³⁹⁰ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, III, str. 2, n. 3. Stjepan Antoljak donosi podatak da se ime Nikolino posljednji put spominje 12. ožujka 1202. godine. S. ANTOLJAK, Heretici, str. 9, bilj. 23, pozivajući se na Bare POPARIĆ, Pisma Ivana Lučića Trogirana, *Starine*, 32, Zagreb, 1907., str. 65. Za vrijeme križarsko-venecijanskog pustošenja nadbiskup Nikola nije više bio u Zadru. Najvažnije izvore o brutalnosti križarskog barbarluka je prikupio Petar SKOK, *Tri starofrancuske hronika o Zadru u godini 1202.*, Zagreb, 1951., str. 8–44 (opći podatci o kronici), a na str. 46–111 opisani su događaji pripreme i osvajanja Zadra; Othmar HAGENEDER, Innozenz III. Und die Eroberung Zadars (1202.). Eine Neuinterpretation des Br. V 160 (161), *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichte*, 100, Wien, 1992., str. 197–213; Petar VRANKIĆ, Innocenz III., der vierte Krezzug und die Eroberung Zadars, *Vom Schisma zu den Kreuzzügen 1054–1204*, priredili Peter BRUNS – Georg GRESSER, Paderborn, 2005., str. 235–271.

³⁹¹ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, II, str. 352, n. 325.

³⁹² T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, III, str. 56, n. 51. GAMS, str. 426 i *Hierarchia catholica*, I, str. 280 smatraju da je Leonardo postao nadbiskup tek 1208. godine.

³⁹³ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, III, str. 61, n. 55.

³⁹⁴ "1208. [6]. Leonardus. Huius memoria reperitur in archivio sancti Chrisogoni, sub titulo archielecti anno 1209 die 17 Junii, et postea anno 1213 die 6 Maii arhiepiscopei." HEJ, fol. 20, njegove navode donosi i D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 71. U jednom dokumentu od 21. ožujka 1209. godine spomenut je Leonardo kao nadbiskup; isto tako i 19. lipnja 1209. godine. T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, III, str. 81, n. 71, str. 83, n. 73.

se sudjelovateljima spominje "archiepiscopum Iodrensem".³⁹⁵ Ime te nadbiskupije nije poznato u popisima biskupija i nadbiskupija Katoličke Crkve, nego se mora pretpostaviti da se editoru potkrala tiskarska pogreška i ime nadbiskupije treba ispraviti u *Iadrensem*. U tom je slučaju nadbiskup Leonardo sudjelovao na sesijama Lateranskoga sabora.

Do kada se je Leonardo nalazio na kormilu Zadarske Crkve, ne može se detaljnije utvrditi. Naslijedio ga je Venecijanac Ivan I. Gardiaca (1217.–1238.), kojeg dostupna vrela od 8. prosinca 1217. godine oslovljavaju *archielectus*.³⁹⁶ Tek 26. lipnja 1220. godine oslovljavaju ga dokumenti titulom *archiepiscopus*.³⁹⁷ Njegov izbor simbolizira političke promjene koje su nastale poslije 1204. godine, kada su Zadrani nakon neuspjele pobune bili prisiljeni prihvatiti diktate venecijanskog mira. Jedna grupa uglednih građana potpisala je ugovor s duždevim sinom i zamjenikom Rajnerom Dandolom početkom 1205. godine.³⁹⁸ Izbor zadarskog nadbiskupa bio je u tom kontekstu delikatno političko pitanje. Prema prvom članku mirovnog ugovora bilo je utanačeno da će stolni kaptol ubuduće svojeg nadbiskupa birati između mletačkog klera rođenog u kraju od Grada do Capo d'Argine, a izabranik će poslije izbora položiti vjernost gradeškom patrijarhu; isto je tako novi nadbiskup dužan priseći vjernost duždu i njegovim nasljednicima.³⁹⁹ Ova odredba nije samo dodirivala tadašnjeg nadbiskupa nego i ubuduće su se svi nadbiskupi morali pridržavati ovog članka mirovnog ugovora. Drugi je članak propisivao da će zadarski nadbiskup primiti od gradeškog patrijarha počast i pravo nad ostalim dalmatinskim biskupijama. U svojoj biti ovaj je članak mirovnog ugovora utvrđivao ovisnost zadarskog nadbiskupa o patrijarhu i degradiranje nadbiskupa na rang jednog sufragana gradeškog patrijarha.⁴⁰⁰

Upravo se novonastala situacija vidi iz odnosa nadbiskupa Ivana I. i opata samostana sv. Krševana. Novi nadbiskup je očigledno došao iz Venecije i bio je zagovornik mletačke dominacije, optužujući opata samostana sv. Krševana Damjana da ne poštuje kneževu naredbu o zabrani uvoza namirnica iz okolice.⁴⁰¹ Opat se oglušio

³⁹⁵ J. D. MANSI, XXII, str. 963.

³⁹⁶ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, III, str. 165, n. 138. Kao *archielectus* spominje se 20. prosinca 1217. godine, pa zatim još 18. listopada 1219. godine. T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, III, str. 167, n. 141, str. 173, n. 148.

³⁹⁷ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, III, str. 179, n. 153.

³⁹⁸ Š. LJUBIĆ, *Listine*, I, str. 21–22; F. ŠIŠIĆ, *Zadar i Venecija*, str. 256–258; G. NOVAK, *Presjek kroz povijest Zadra, Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 11–12, Zadar, 1965., str. 7–76, ovdje str. 19.

³⁹⁹ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, III, str. 45–46, n. 42; F. ŠIŠIĆ, *Zadar i Venecija*, str. 255 i d; ISTI, *Poviest Hrvata*, str. 198; G. NOVAK, *Presjek*, str. 19.

⁴⁰⁰ Kako su Rimski kurija i sam papa Inocent III. (1198.–1216.) promatrali članke mirovnog ugovora, nije ništa detaljnije poznato, ali se čini da je drugi članak dodirivao pitanje metropolita i podjele paliuma koje je prema tadašnjem crkvenom pravu bilo pridržano rimskom biskupu. Inocent III. je bio politički saveznik dužda s mletačkih laguna i događaji 1202. – zauzimanje Zadra – dogodili su se sa znanjem pape, koji ih, doduše, nije zagovarao, ali ih je prihvatio kao gotovu činjenicu.

⁴⁰¹ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, III, str. 38–39, n. 36.

smatrajući da se ne mora držati ove ekonomske blokade jer je samostan posjedovao dobra na teritoriju pod vlašću hrvatsko-ugarskog vladara. Pri tome se opat pozivao na privilegije koje su samostanu potvrdili pape Celestin III. 1195. godine i Inocent III. godine 1204. Nadbiskup i njegovi savjetnici su promatrali situaciju iz venecijanskog kuta, smatrajući da se opat mora opravdati pred nadbiskupskim sudom,⁴⁰² što je opat želio pod svaku cijenu izbjeći. U svojoj biti tada bi nadbiskup bio istovremeno tužitelj i sudac, pa bi pristrana osuda slijedila sama po sebi. Opat je bio nezadovoljan takvim zahtjevom nadbiskupa, apelirao je na patrijarha, a kada ovaj nije reagirao, obratio se papi Honoriju III. (1216.–1227.) Papa je 2. prosinca 1221. godine u nastalom sporu sudcem odredio trogirskog biskupa Treguana (1206.–1254.).⁴⁰³

No kako se čini, nadbiskup Ivan je, premda je postao nadbiskup s blagonaklonošću venecijanske vlade, trijezno promatrao političku situaciju, posebice odnose Venecije i hrvatsko-ugarskog vladara, te je čak sudjelovao u pripremi jedne urote koja je pripremala promjenu vlasti i priključenje Zadra Hrvatsko-Ugarskom Kraljevstvu.⁴⁰⁴ Nadbiskup je, nakon što je bila otkrivena urota, bio pozvan u Veneciju, gdje je 8. prosinca iznova prisegnuo vjernost patrijarhu; dužd je zahtijevao da mora uvijek raditi na korist mletačku i nastojati da grad ostane vjeran Republici Sv. Marka.⁴⁰⁵

U kronotaksi zaderskih nadbiskupa slijedi Toma koji se spominje samo jednom, 1238. godine, i to kao izabrani nadbiskup (*archielectus*). U svojoj *Povijesti Zadarske Crkve* donio je Valerije Ponte samo jednu kratku rečenicu: "1238. [8]. Thomas eodem anno, die 8 Madii reperitur expressus titulo archielecti."⁴⁰⁶ Da li je on uopće bio nadbiskup posvećen (*consecratus*), nije poznato jer se već 8. siječnja 1239. godine spominje ime nadbiskupa Dominika Franca (1239.–1247.).⁴⁰⁷ Koliko je ovaj nadbiskup

⁴⁰² T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, III, str. 193–194, n. 168; I. OSTOJČIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima, sv. II: Benediktinci u Dalmaciji*, Split, 1964., str. 44.

⁴⁰³ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, III, str. 195–196, n. 170. Biskup Treguan je pozvao i gradskog kneza, a kako ovaj nije došao u određeno vrijeme, bio je opat Damjan 24. rujna 1222. godine oslobođen krivnje. T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, III, str. 214–215, n. 190. Nadbiskup Ivan nije se drukčije ponašao ni prema opatu De Torrente (1233.–1242.). E. PERIČIĆ, *Samostan svetog Krševana*, str. 91–93.

⁴⁰⁴ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 72; F. ŠIŠIĆ, *Zadar i Venecija*, str. 263.

⁴⁰⁵ Š. LJUBIĆ, *Listine*, I, str. 39; F. ŠIŠIĆ, *Zadar i Venecija*, str. 263–264. Ovaj nadbiskup se spominje posljednji put 8. svibnja 1238. godine. 2. veljače 1239. godine nije više spomenuto njegovo ime; isto tako i 15. ožujka 1239. godine. T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, IV, str. 59, n. 52, str. 73, n. 69, 74–75, n. 71.

⁴⁰⁶ HEJ, fol. 19^a. Daniele Farlati donosi doslovno: "In tabulis eiusdem coenobii S. Chrysogoni, anno 1238, die 8. Madii archelectus vocatur. Ne annum quidem gessit pontificatum; quem antea fortassis, quam consecrationem episcopalem suscriperet, ut Valerius a Ponte existimat, moriens deposuit" D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 74.

⁴⁰⁷ HEJ, fol. 20. Valerije Ponte navodi datum 8. siječnja 1239. godine i pri tome se poziva na jednu listinu koja je bila pohranjena u samostanu sv. Krševana. U četvrtom svesku *Diplomatičkog zbornika*, gdje se danas po prvi put spominje "archielectus Dominicus Franco," naveden je datum 8. lipnja 1239. godine. T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, IV, str. 82, n. 77. Dominik Franko se 24. siječnja 1240. godine oslovljava nadbiskupom. Njegovo se ime spominje još i 24. veljače 1240. godine. T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus* IV, str. 99, n. 93, str. 105, n. 98.

utjecao na komunalnu politiku Zadra nasuprot Veneciji, pitanje je na koje se ne može dati pouzdana odgovora. Ipak, teško je povjerovati da je gradska vlastela bez nadbiskupa pripremala promjenu vlasti. Pobuna protiv Venecije je uslijedila 1242. godine.⁴⁰⁸ Mletačka flota je dojedrila pred grad i opsjedala ga. Nakon što je hrvatski ban Dionizije bio ranjen, nastalo je komešanje među braniteljima. Venecijanska vojska je uspjela 5. lipnja 1243. godine prodrijeti u grad i zauzeti ga.⁴⁰⁹ Zadar je bio teško kažnjen, i to kaznom raseljivanja građana. Venecijanska vlada je odobrila njihov povratak tek 1247. godine, pošto je uvidjela da grad ne može naseliti vlastitim stanovništvom. Venecijanci su diktirali uvjete mira, a u tom kontekstu na prvom su mjestu doneseni članci o zadarskom nadbiskupu i njegovoj pokornosti gradeškom patrijarhu. U svojoj biti bila su obnovljena prva dva članka ugovora iz godine 1205.⁴¹⁰

Nadbiskup Lovre Periander (1247.–1287.) se nalazio na čelu Zadarske Crkve punih četrdeset godina. Prvi se put spominje 1. veljače 1247. godine kao *archielectus*,⁴¹¹ dakle izabrani, ali još neposvećeni nadbiskup. Na drugom Lionskom saboru 1274. godine sudjelovao je uz mnoge druge dostojanstvenike i zadarski nadbiskup Periander, premda sinodalni akti izričito ne spominju njegovo ime.⁴¹²

Nadbiskup Periander je 8. travnja 1248. godine posvetio obitavalište i crkvu sv. Plotina.⁴¹³ Uz nju su dominikanci imali svoj samostan i 1396. godine otvorili *studium generale*. Ova institucija bila je 1495. godine uzdignuta na čast općih studija (*studia generalia*) s pravom podjele najviših akademskih titula.⁴¹⁴ Isto je tako nadbiskup Periander posvetio obnovljenu katedralu sv. Anastazije 1285. godine; u Zadar je bilo doneseno tijelo sv. Šimuna Bogoprimea.⁴¹⁵

⁴⁰⁸ THOMAS ARCHIDIACONUS, str. 183, 184, hrvatski prijevod V. Rismondo: *Toma Arhidakon, Kronika*, str. 151; A. DANDULO, str. 353; Martino da CANALE, *La cronique des Veniciens*, priredio M. da ROSSI, Firenze, 1872., talijanski prijevod u *Archivio Storico Italiano* 8, Firenze, 1845., str. 390; G. NOVAK, Presjek, str. 21.

⁴⁰⁹ THOMAS ARCHIDIACONUS, str. 184, hrvatski prijevod V. Rismondo: *Toma Arhidakon, Kronika*, str. 152; A. DANDULO, str. 355; J. LUCIUS, *De Regno Dalmatiae et Croatiae*, IV, c. 6, str. 166.

⁴¹⁰ Odredbe mirovnog plana objavio je Š. LJUBIĆ, I, str. 68 i d; F. ŠIŠIĆ, Zadar i Venecija, str. 265; G. NOVAK, Presjek, str. 22.

⁴¹¹ HEJ, fol. 20. J. BUTURAC – A. IVANDIJA (str. 345) smatraju da je Ivan bio nadbiskup 1247. godine, a *Opći šematizam* da je bio imenovan tek 1249. godine. *Opći šematizam*, str. 307.

⁴¹² J. D. MANSI, XXIV, str. 58. U sinodalnim aktima koje je objavio Giovanni Domenico Mansi ne spominju se imena pojedinih nadbiskupa, nego samo imena biskupijskih i nadbiskupijskih sjedišta. Općenito o saboru Burkhard ROBERG, *Das Zweite Konzil von Lyon (1274.)*, Paderborn – München – Wien – Zürich, 1990., str. 59 i d.

⁴¹³ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, IV, str. 347–348.

⁴¹⁴ Stjepan KRASIĆ, *Generalni studij dominikanskog reda u Zadru ili Universitas Jadertina (1396.–1807.)*, Zadar, 1996., str. 295–352; Tomo VEREŠ, *Dominikansko opće učilište u Zadru (1396.–1807.)*. Prvo hrvatsko sveučilište, Zagreb, 1996., str. 13–68.

⁴¹⁵ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 80; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 43–44.

Samo dvije godine nakon posvete obnovljene katedrale, preminuo je nadbiskup Lovro, a naslijedio ga je nadbiskup Andrija Gansonius (Causoni),⁴¹⁶ koji je predvodio Zadarsku Crkvu do 1291. godine. Njega je nadbiskupom imenovao papa Nikola IV. (1288.–1292.), pošto je kod izbora unutar stolnog kaptola došlo do razračunavanja i nesuglasica, osobito u pogledu izbornog prava.⁴¹⁷ Prema danas dostupnim vrelima, spominje se još 8. kolovoza 1289. godine kao *archielectus*.⁴¹⁸ Moguće je da je upravo venecijanska vlada nastojala razbiti jedinstvo stolnog kaptola kako bi na nadbiskupsko sjedište lakše progurala svojeg kandidata, a nadbiskup Andrija je bio svakako čovjek vladina povjerenja. Ovaj je bio kanonik u Padovi i predvodio je Jadertinsku Crkvu samo tri godine jer je 1291. godine izabran gradeškim patrijarhom.⁴¹⁹ Njega je papa Bonifacije VIII. (1294.–1303.) 17. lipnja 1297. godine premjestio u talijanski Treni,⁴²⁰ a na njegovo mjesto isti je papa 18. lipnja 1297. godine postavio franjevca Henrika Tuderto (1297.–1299.).⁴²¹ Ovaj je u jednom prijepisu iz 1298. godine bio oslovljavan nadbiskupom zadarskim.⁴²²

U svojem redoslijedu spominje Valerije Ponte 1301. godine i nadbiskupa Ivana koji bi sudjelovao na gradeškom saboru. Njegova je tvrdnja posvema nesigurna i teško se danas može prihvatiti jer je posve sigurno da je Jakov de Fulgineo (1299.–1312.) bio 15. lipnja 1299. godine imenovan novim nadbiskupom Zadra.⁴²³ Postoje dvije mogućnosti koje pomažu riješiti problem tog sabora: naime, jedan gradeški sabor je zasjedao 13. svibnja 1296. godine pod predsjedanjem patrijarha Egidija,⁴²⁴ drugi sabor Gradeške Crkve održan je u kolovozu 1321. godine na kojem je navodno sudjelovao zadarski

⁴¹⁶ U svojoj *Povijesti Zadarske Crkve* (fol. 20) Valerije Ponte oslovljava ga prezimenom Gansonius.

⁴¹⁷ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 84.

⁴¹⁸ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, Supplementa, vol. II: Diplomata annorum 1271.–1309. continens, priredio H. STROTKOVIĆ, Zagreb, 2002., str. 198, n. 121.

⁴¹⁹ *Hierarchia catholica*, I, str. 266 ne spominje njegovo ime u kronotaksi zadarskih nadbiskupa. Isto ga tako ne spominju niti Josip Buturac i Antun Ivandija. J. BUTURAC – A. IVANDIJA, str. 345.

⁴²⁰ *Hierarchia catholica*, I, str. 491.

⁴²¹ *Hierarchia catholica*, I, str. 281. Valerije Ponte je smatrao da je bio imenovan novim nadbiskupom 14. lipnja 1297. godine. HEJ 20^a.

⁴²² T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, VII, str. 12, n. 12.

⁴²³ *Hierarchia catholica*, I, str. 281. U *Diplomatičkom zborniku* je objavljena bula pape Bonifacija VIII. T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, VII, str. 343, n. 296. U osmom svesku *Diplomatičkog zbornika* na str. 35, n. 32 navedeno je prezime nadbiskupa Jakova Foligna; isto ga tako i drugi izvori nazivaju, npr. ovdje Catalogus C i D, ili pak C. F. BIANCHI (*Zara cristiana*, str. 45): "Jacobus da Foligno francescano." Valerije Ponte se ipak odlučio za prezime Fulgino (Catalogus A), dok je prepisivač njegove *Povijesti Zadarske Crkve* na fol. 20^a prepisao prezime Foligno. Nadbiskup Jakov je potjecao iz mjesta Folgina, koje je smješteno između Spoleta i Asiza, pa se u tom slučaju Valerije Ponte pokazao dobrim poznavaoцем imena gradova u susjednoj Italiji. Iz toga razloga je pogrešno navoditi Foligno, treba biti pisano Foligno.

⁴²⁴ Pietro PALAZZINI, *Dizionario dei concili*, vol. II (D – L), Roma 1964., str. 149–150; F. UGHELLI, V, str. 1139. C. J. v. HEFELE – H. LECLERCQ, V/1, str. 454–457.

nadbiskup Nikola Setia.⁴²⁵ Posljednji spomenuti nadbiskup mora se isključiti jer se zvao Nikola, pa se čini da se Ponte prevario u datiranju jer se dostupnim vrelima može dokazati sudjelovanje nadbiskupa Ivana Butovana,⁴²⁶ koji je bio izabran tek poslije smrti Nikole Setia 1320. godine; dakle, morao je biti prisutan neki drugi jadertinski biskup. Ako se prihvate spomenuti navodi, tada je to mogao biti sabor 1296. godine, a tada je u Zadru bio nadbiskup Ivan II. Agnania. Sinodalni akti ne donose, doduše, nadbiskupovo ime, nego samo kraticu J, što je bila uobičajena kratica za latinsko ime Johannes. Uz to, saborski akti nisu pribilježili osobno sudjelovanje nadbiskupa, nego su ga zastupali prokurator Petar Nikola iz Vicenze i Marin Pilso iz Zadra.⁴²⁷

U Zadru su se sukobili nadbiskup i gradska uprava oko sredstava za izgradnju katedrale.⁴²⁸ Za taj je pothvat bila predviđena četvrtina crkvene desetine. Komunalna uprava je željela imati uvida i bar donekle nadgledati ulaganje sredstava, što je druga strana posvema odbijala. 1302. godine došlo je do oštrog sukoba jer je nadbiskup i dalje kategorički odbijao zahtjeve komunalne uprave. Nakon uspješnih pregovora postignuto je 28. listopada 1302. godine kompromisno rješenje kojim je bila jedna i druga strana zadovoljna: ubuduće će nadbiskup odrediti jednog laika i jednog svećenika te će oni pod njegovim nadzorom izvršiti uvid u njegov rad. Gradski knez će isto tako imati jednom godišnje uvid.⁴²⁹ 14. travnja 1305. godine sastali su se arhidakon, primicerij i još četrdeset i jedan kapitularac da bi odobrili sklopljeni ugovor nadbiskupa i grada Zadra.⁴³⁰

Dolazak papinskog legata kardinala Gentila de Montefeltra u Zadar tijekom srpnja 1308. godine zbio se u odsutnosti nadbiskupa Jakova, kojeg je predstavljao generalni vikar Pavao de Fulgineo, nadbiskupov rođak, možda čak i brat. Po svemu sudeći, na čelu pobune nalazio se generalni vikar, a papinskog legata podupirao je, prema mišljenju Serđa Dokoze, samo gradski svećenik Ivan Butovan, kasniji nadbiskup.⁴³¹ Nakon saslušanja rapskog biskupa Jurja otvorio je legat Gentiles 29. srpnja 1308. godine istragu protiv nekolicine zadarskih svećenika. Neposlušni svećenici su osporavali ispravnost

⁴²⁵ J. D. MANSI, XXV, str. 651–656; C. J. v. HEFELE – H. LECLERCQ, V/2, str. 814; PALAZZINI, II, str. 150. Na arhitravu glavnog portala je natpis pisan gotičkom majuskulom, a glasi: „Anno domini 1324 tempore domini Ioannis de Butovane dei gratia Iadrensis archiepiscopi.“ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 13; V. BRUNELLI, *Historia*, str. 116; N. KLAJČ – I. PETRICIOLI, str. 258.

⁴²⁶ *Catalogus C i D* ga nazivaju Ivan III.

⁴²⁷ "... Petro Nicolo clerico de Vicentia procuratore ven. patris D. fratris J. Jadrensis archiepiscopi, ... et Narino Piloso plebano S. Stephani de Jadera procuratore capitulorum Jadrensis et Absrensis..." J. D. MANSI, XXIV, str. 1165; C. J. v. HEFELE – H. LECLERCQ, V/2, str. 814; P. PALAZZINI, II, str. 150.

⁴²⁸ HEJ, fol. 20^a.

⁴²⁹ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, VIII, str. 35–37, n. 32; Serđo DOKOZA, Papinski legat Gentil i crkvene prilike u Zadru početkom XIV. stoljeća, *Radovi Instituta HAZU u Zadru*, 40, Zadar, 1998., str. 65–79, ovdje str. 75. Vitaliano Brunelli se držao mišljenja da je papinski legat Gentil izgadio sukob nadbiskupa i gradske komune. V. BRUNELLI, *Storia*, str. 430.

⁴³⁰ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, VIII, str. 99–102, n. 91.

⁴³¹ S. DOKOZA, str. 69.

Gentilova poslanstva tvrdeći da ono vrijedi samo za Ugarsku, a ne i za druge krajeve, za Zadar i Rab, koji se nalaze u sklopu mletačkog dominija. Papinski legat nije se osvrtao na njihovu argumentaciju i interpretaciju poslanstva, nego je ostao tvrdokoran i ekskomunicirao ih.⁴³² Da li je ekskomunikacija stvarno bila sprovedena, ne zna se detaljnije. Isto tako nije poznat odnos nadbiskupa prema papinskom legatu. Nadbiskup Jakov spominje se još 21. listopada 1311. godine.⁴³³ Jakov je onaj nadbiskup zadarski koji je sudjelovao na saboru u Vienni 1311. godine. Doduše, ne spominje se izričito njegovo ime, ali na više mjesta u sinodalnim aktima uz druge nadbiskupe spomenut je i nadbiskup Zadra.⁴³⁴

Na čelu nadbiskupije nalazio se samo dvije godine nadbiskup Aleksandar (1312.–1314.), koji je prema mišljenju Valerija Ponte bio redovnik. Catalogus A ga oslovljava *frater*.⁴³⁵ Doduše, Valerije Ponte ne navodi kojem je redu pripadao nadbiskup Aleksandar, ali na temelju bule pape Klementa V. od 31. srpnja 1312. godine kojom je bio potvrđen njegov izbor, spomenuto je da je ovaj pripadao Redu sv. Dominika.⁴³⁶ U jednoj listini samostana od 11. ožujka 1312. godine pronašao je Valerije Ponte u arhivu samostana svetog Krševana ime nadbiskupa Aleksandra. Listina izričito navodi činjenicu da je Aleksandar bio potvrđen i posvećen ("confirmatus und consecratus").⁴³⁷ Nadbiskup Aleksandar je bio štićenik bana Pavla I. Šubića (1272.–1312.) i predvodio je Zadarsku Crkvu u jeku sukoba Venecije i Šubića oko Zadra i cijele Dalmacije.⁴³⁸ 31. srpnja 1314. godine bio je izabran nadbiskup Nikola de Setia (1314.–1320.).⁴³⁹ Ovaj se posljednji put

⁴³² T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, VIII, str. 190–194, n. 172.

⁴³³ V. KLAČIĆ, II, str. 29; T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, VIII, str. 294, n. 246. 19. ožujka 1311. godine spomenuto je da je nadbiskupska stolica upražnjena. T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, VIII, str. 305, n. 253.

⁴³⁴ J. D. MANSI, XXV, str. 378, 383, 396. Općenito o saboru Joseph LECLER, *Vienne, Geschichte der Ökumenischen Konzilien*, 8, Mainz, 1965.; Heribert MÜLLER, Art.: Vienne, Konzil, *Lexikon für Theologie und Kirche*, vol. 10, Freiburg – Basel – Rom – Wien, 2001., str. 778–780.

⁴³⁵ Isto tako ga oslovljava Ponte u svojoj *Povijesti Zadarske Crkve*. HEJ, fol. 20^a. GAMS, str. 426, te *Hierarchia catholica*, I, str. 281 ne spominju njegovo ime, a kako bi ispunili prazninu od dvije godine, navode da je Nikola de Setia bio izabran već 31. srpnja 1312. godine. U tom ga slijede J. BUTURAC – A. IVANDIJA, str. 345 i M. VIDOVIĆ, str. 539.

⁴³⁶ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, VIII, str. 316, n. 261.

⁴³⁷ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 93.

⁴³⁸ P. B. GAMS, str. 426, te *Hierarchia catholica*, I, str. 281 ne spominju njegovo ime, a kako bi ispunili prazninu od dvije godine, navode da je Nikola de Setia bio izabran već 31. srpnja 1312. godine. U tom ga slijede J. BUTURAC – A. IVANDIJA, str. 345 i M. VIDOVIĆ, str. 539. Taj podatak jasno pokazuje političku pozadinu i privremeni dolazak zadarske komune pod okrilje Šubića i osobito pokušaj Bribirskih knezova da i preko crkvenih institucija dobiju podršku svoje vlasti. Budući da je ban Pavao I. umro u svibnju 1312. godine, mora se pretpostaviti da je nadbiskup Aleksandar bio imenovan svakako prije banove smrti. O banovoj smrti Vjekoslav KLAČIĆ, *Bribirski knezovi od plemena Šubića do god. 1347*, Zagreb, 1897., str. 95.

⁴³⁹ *Hierarchia catholica*, I, str. 281 navodi da je bio izabran 31. srpnja 1312. godine i da je umro 1320. godine. Ovaj navod nije posvema točan jer se on kao nadbiskup spominje tek 18. lipnja 1314. godine. T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, VIII, str. 361, n. 32. Valerije Ponte je u svojoj *Povijesti Zadarske Crkve*

spominje 2. kolovoza 1320. godine.⁴⁴⁰ Nakon njih dolazi već prije spomenuti Zadrani Ivan Butovan (1320.–1333.), koji je postao nadbiskup 28. travnja 1320. godine i umro je 6. travnja 1333. godine.⁴⁴¹ U *Diplomatičkom zborniku* spomenuto je njegovo ime 9. i 19. rujna 1320. godine s posebnim naglaskom da je on samo izabrani nadbiskup (*archielectus*).⁴⁴² 1. studenog 1320. godine spomenut je Ivan Butovan kao izabrani i potvrđeni nadbiskup (*electi et confirmati*).⁴⁴³ Njih će zasjeniti ugledni doktor padovanskog veleučilišta Nikola Matafari (1333.–1364.). On je bio izabran 10. rujna 1333. godine.⁴⁴⁴ U verziji A spominje Ponte samo činjenicu da je Nikola imenovan 1333. godine nadbiskupom, dok se u drugim verzijama (Catalogus C i D) spominje kako je Nikola bio najprije ninski biskup, a zatim je izabran zadarskim nadbiskupom.⁴⁴⁵ Ovaj navod ipak ne dogovara povijesnoj istini.⁴⁴⁶ U svojoj *Povijesti Zadarske Crkve* Valerije pobija mišljenje Ferdinanda Ughellija da je nadbiskup Nikola najprije bio dominikanac, a zatim franjevac, nego je on bio *decretorum doctor*.⁴⁴⁷ Nadbiskup Nikola je živio duže vrijeme u Padovi i bio generalni vikar padovanskog biskupa Ildobrandija (1319.–1352.).⁴⁴⁸ Po svojoj službi mogao je upoznati kneza Jakova II., koji je bio politički saveznik Anžuvinaca, pa je tu utiran put za preuzimanje najodličnije biskupske stolice u Dalmaciji.⁴⁴⁹

Nikolu je potvrdio papa Ivan XXII. (1316.–1334.) godine 1333., pa ipak zadarski notar Blaž iz Zadra ne spominje nadbiskupovo ime, i još početkom siječnja 1334. smatra

naveo sumarno "1314. [16]. F<rater> Nicolaus, Ordinis praedicatorum, renunciatus archiepiscopus eodem anno, ut habetur in lib<ro> consistorialibus." HEJ, fol. 20^a.

⁴⁴⁰ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, VIII, str. 567, n. 464.

⁴⁴¹ *Hierarchia catholica* I, str. 281. Valerije Ponte je u svojoj *Povijesti Zadarske Crkve* napisao sljedeći tekst: "1320. [17]. Iohannes de Butovane, nobilis Iadrensis, cuius memoria habetur in supra liminari sanctae maioris ecclesiae cathedralis et in ... ciborii Mariae maximae quas retulimus in descriptione eiusdem ecclesiae. Vacavit sedis anno 1333 ante diem 6 Aprilis." HEJ, fol. 20^a; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 93.

⁴⁴² T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, VIII, str. 570, n. 466.

⁴⁴³ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, VIII, str. 576, n. 471.

⁴⁴⁴ *Hierarchia catholica*, I, str. 281.

⁴⁴⁵ Verzija teksta C i D su preuzele tekst iz verzije teksta A, gdje je autor spomenuo da je Nikola Matafari bio najprije ninski biskup, a zatim izabran zadarskim nadbiskupom. Valerije Ponte je ovaj navod, doduše, naveo ali ga je ipak u originalom tekstu prekrizio (Catalogus A) smatrajući vijest netočnom. C. F. BIANCHI (*Zara cristiana*, II, str. 211) je smatrao da je Nikola Matafari bio imenovan 1330. godine ninskim biskupom, te da je godine 1333. bio premješten na zadarsku nadbiskupsku stolicu. D. Farlati ne navodi doduše točnu godinu imenovanja, ali smatra da je Nikola prije bio ninski biskup i da je 1333. godine bio premješten u Zadar. D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, IV, str. 220.

⁴⁴⁶ Ivan A. Gurato naveo je sljedeći redosljed ninskih biskupa: "1318 Joannes, 1336 Ferdinandus, 1356. Demetrius de Mattapharis Jadrensis." G. A. GURATO, *Notizie*, fol. 38.

⁴⁴⁷ HEJ, fol. 20^a. Valerije Ponte je na navedenom mjestu u *Povijesti Zadarske Crkve* posvema ispravno zapazio da je Ferdinand Ughelli poistovijetio nadbiskupa Nikolu Matafarija s nadbiskupom Nikolom de Setia, koji je bio dominikanac.

⁴⁴⁸ *Hierarchia catholica*, I, str. 385.

⁴⁴⁹ N. KLAJČ – I. PETRICIOLI, str. 339.

nadbiskupsku stolicu upražnjenom. Tek u veljači 1334. bilježi notar nadbiskupovo ime: "(tempore) reverendi patris domini Nicolai de Matafaro de Jadera, decretorum doctor, dei et apostolicae sedis gracia ellecti et confirmati in archiepiscopum Jadrensem".⁴⁵⁰ Odmah nakon preuzimanja nadbiskupije sazvao je nadbiskup Nikola 1334. godine u Zadru dijecezansku sinodu i pokušao reformirati mjesnu crkvu.⁴⁵¹ Kao vatreni protivnik venecijanske politike napustio je 1346. godine Zadar i vratio se u Padovu, gdje je iznova zauzeo mjesto generalnog vikara. Svesrdno je pozdravio oslobođenje Dalmacije i njeno pripajanje Hrvatskom Kraljevstvu, kada su 18. veljače 1358. godine hrvatski vladar Ludovik Veliki (1342.–1382.) i predstavnici venecijanske vlade potpisali mirovni ugovor u sakristiji crkve sv. Franje.⁴⁵²

U verziji A spomenuo je Valerije Ponte nadbiskupa Jakova 1364. godine, ali je precrtao njegovo ime, ispuštajući isto tako njegovo ime u svojoj *Historia ecclesiae Jadrensis*. Autor samo kratko navodi da se u dokumentima stolnog kaptola spominje nadbiskup Nikola još 1367. godine i tek je poslije 4. svibnja nadbiskupska stolica ostala upražnjena.⁴⁵³ Kasniji kompilatori verzije C i D nisu vjerovali njegovu navodu, nego spominju nadbiskupa Jakova; izvor je bio jedan privilegij hrvatsko-ugarskog kralja Ludovika Velikog. Istom se mišljenju priklonio i zadarski povjesnik Ivan Zanotti-Tanzlingher oslovljavajući ga Jakov II. (Giacomo II.).⁴⁵⁴ Ovom mišljenju pridružio se i C. F. Bianchi navodeći da je Jakov potjecao iz zadarske plemićke obitelji Candis; nadbiskup Jakov bi bio posvećen u Rimu, umro je već 2. ožujka 1368. godine i bi sahranjen u kapelici svete Anastazije.⁴⁵⁵ Valerije Ponte je bio puno oprezniji⁴⁵⁶ te spominje samo nadbiskupa Dominika (1368.–1376.), koji je rođen u Draču i potjecao iz albanske obitelji Tobia ili Thopia.⁴⁵⁷ Ovaj je dominikanac najprije bio biskup Korčule, a

⁴⁵⁰ T. SMİČIKLAS, *Codex diplomaticus*, X, str. 153–154; N. KLAİĆ – I. PETRICIOLI, str. 339.

⁴⁵¹ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 94; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 24; V. BLAŽEVIĆ, str. 48–49.

⁴⁵² Usp. F. ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti*, str. 216; A. M. STRGAČIĆ, Prigodom šestogodišnjice Zadarskog mira (18. veljače 1358. – 18. veljače 1958., *Zadarska revija*, 7, Zadar, 1958., str. 97–110; N. KLAİĆ – I. PETRICIOLI, str. 315–322.

⁴⁵³ "Huius memoria reperitur usque ad annum 1367 in scripturis captoli Jadrensis et (fol. 21) vaccasse ecclesiam 4. Mai eiusdem anni." HEJ, fol. 20^a–21. Ovaj navod Valerija Ponteaa potvrđuju i vrela objavljena u *Diplomatičkom zborniku*.

⁴⁵⁴ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 38; G. FERRANTE, fol. 12^a.

⁴⁵⁵ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 49.

⁴⁵⁶ Ime nadbiskupa Nikole spomenuto je posljednji put 8. veljače 1367. godine u darovnici kralja Ludovika Velikog. 18. ožujka 1637. godine nadbiskupska je stolica bila upražnjena. T. SMİČIKLAS, *Codex diplomaticus*, XIV, str. 7, n. 4, str. 11, n. 7. Na temelju tog navoda može se zaključiti da je Nikola Matafari preminuo između spomenutih datuma. Na temelju dostupnih vrela izgleda da je nadbiskupska stolica u Zadru poslije smrti nadbiskupa Nikole ostala više od jedne godine upražnjena, jer se nadbiskup Dominik prvi put spominje 5. svibnja 1367. godine.

⁴⁵⁷ HEJ, fol. 21–21^a. D. Farlati spominje ime nadbiskupa Dominika i poziva se upravo na argumentaciju Valerija Ponteaa. D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 98.

početkom 1368. godine premješten je na zadarsku nadbiskupsku stolicu.⁴⁵⁸ U dostupnim izvorima prvi se put naziva nadbiskupom tek 5. svibnja 1368. godine.⁴⁵⁹

Poslije smrti nadbiskupa Dominika godine 1376. bio je izabran mladi Petar iz zadarske obitelji Matafari (1376.–1399.) – sinovac već prije spomenutog nadbiskupa Nikole Matafarija. On nije imao propisane godine za biskupsko posvećenje, pa ga je papa Grgur XI. (1370.–1378.) na posebnu molbu hercega ipak uzdigao na nadbiskupsku čast 5. svibnja 1376. godine. Njegov izbor podupirao je osobito Karlo II. Drački (†1386.).⁴⁶⁰ U povijesti Zadarske Crkve odigrao je veliku ulogu nadbiskup Petar sazivajući 1393. godine sinodu Zadarske Crkve na kojoj je bio reformiran stolni kaptol. On je imao status od tri dostojanstvenika i dvanaest kanonika, šest mansionara, nekoliko septimansionara, deset đakona, osam akolita, dva sakrista, dva magistra za glazbu i dva nepomična župnika.⁴⁶¹ Podupirući političku liniju svoje obitelji potpomažući pretenzije Ladislava Napuljskog (1386.–1409.) na hrvatsko prijestolje, sukobio se sa Sigismundom Luksemburškim (1387.–1437.), pa je nadbiskup morao napustiti Zadar bježeći papi Bonifaciju IX. (1389.–1404.). Tu je ostao kratko vrijeme i odlazi na službu u Ascoli, gdje je najvjerojatnije oko 1400. godine i umro.⁴⁶² Nekoliko mjeseci poslije njegova bijega naredio je Sigismund da se nadbiskupovo ime briše iz javnih isprava, te Zadarskoj Crkvi nametnuo svojeg čovjeka, nadbiskupa Ivana, koji se spominje kao *archielectus*.⁴⁶³ U svojoj *Povijesti Zadarske Crkve* donosi Valerije Ponte podatak da se Ivan prvi put spominje u jednoj listini samostan sv. Krševana od 6. listopada 1398. godine kao *archielectus*.⁴⁶⁴ Papa Bonifacije IX. je 8. siječnja 1401. godine naložio opatu benediktinskog samostana sv. Krševana Grizogonu de Soppe (1390.–1415.) i vranskom prioru da u posjed Zadarske nadbiskupije uvedu magistra i eremitu Reda sv. Augustina Luku Turriana iz Ferma. Oni koji se budu protivili toj odluci, nalaže papa, neka se udare crkvenim kaznama.⁴⁶⁵ Napuljska strana je prevagnula u Zadru,

⁴⁵⁸ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 98. *Hierarchia catholica* donosi podatak da je Dominik bio tek 27. rujna 1368. godine premješten u Zadar. *Hierarchia catholica*, I, str. 281.

⁴⁵⁹ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus*, XIV, str. 129, n. 83.

⁴⁶⁰ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 99; GAMS, str. 426; *Hierarchia catholica*, I, str. 281.

⁴⁶¹ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 104–107; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 167–169; Ante GULIN, *Hrvatska crkvena srednjovjekovna sfragistika*, Zagreb, 1998., str. 304–305.

⁴⁶² D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 108; S. GLIUBICH, str. 205; N. KLAJČ – I. PETRICIOLI, str. 362. U katedrali u Ascoliju na grobu nadbiskupa Petra Matafarija nalazi se sljedeći natpis: "Hic iacet in tumba archiepiscopus ille Iadrensis Petrus de Matafaris, prisco dignus in aevo, virtutem clarus, luget quem Marchia tota, extinctum deflet lacrimabilis aescula turba; namque reformator fuerat et vice rector, celemens et iustus, aequus servator honesti. Gloria virtutem, populi favor et genus altum. Quid prouerunt? Nunc parvo clauditur antro, sic licuit rapidae tanto de corpore morti! Virginis a partu anno mille cum quadringentis." V. BRUNELLI, *Storia*, str. 492.

⁴⁶³ Vitaliano Brunelli pretpostavlja da je Ivan bio imenovan nešto ranije, već 1398. godine. V. BRUNELLI, *Storia*, str. 492.

⁴⁶⁴ HEJ, fol. 22.

⁴⁶⁵ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 108–110; V. BRUNELLI, *Storia*, str. 492. *Hierarchia catholica*, vol. I, str. 281 donosi vijest da je magistar Luka bio 28. srpnja 1400. godine imenovan novim nadbiskupom Zadra.

pa je Ladislavov admiral Alojzije Aldemarisk 25. kolovoza 1402. godine mogao ući u grad. Sutradan je nadbiskup Luka slavio svečanu misu u prisustvu admirala, arhidakona i arhiepizbitera, opata sv. Krševana i sv. Kuzme i Damjana, te biskupa Ladislava iz Knina (1395.–1403.).⁴⁶⁶ Ipak, sva razračunavanja nisu donijela prijeko potrebni mir, pa je kralj Ladislav Napuljski, uvidjevši da nema velikog uspjeha, 19. svibnja 1409. godine prodao Dalmaciju za 100.000 zlatnih dukata Mletačkoj Republici.⁴⁶⁷

Koliko se dugo nadbiskup Luka zadržao u Zadru, nije poznato, no sudjelovao je u pripremi sabora u Konstanzu na Bodenskom jezeru (1414.–1418.). Sabor je sazvao papa Ivan XXIII. (papa rimske obediencije).⁴⁶⁸ Druge dvije obediencije nisu priznale sabor. Nadbiskup Luka nije bio prisutan na saboru, stajao je na strani rimske obediencije, a kada je 1417. godine bio izabran bio Martin V., stao je na njegovu stranu.⁴⁶⁹ Ovaj nadbiskup je 23. srpnja 1418. godine sklopio ugovor s Venecijancem Matteom Moronzonijem, koji se obvezao da će prema jednom primjeru izgraditi korska sjedala u katedrali. Umro je 1420. godine ne doživši da radovi budu dovršeni.⁴⁷⁰ Taj vrtlog sukoba "triju papa", tj. papinski raskol odnosno, kako ga crkvena historiografija naziva, "Veliki zapadni raskol",⁴⁷¹ koristi

⁴⁶⁶ V. BRUNELLI, *Storia*, str. 519. O biskupu Ladislavu iz Knina (1395.–1403.) donosi kratke podatke Josip BARBARIĆ, Kninski biskupi i njihova biskupija (o. 1050.–1490.) u svjetlu novijih arhivskih istraživanja, *Kninski zbornik*, uredili S. ANTOLJAK – Trpimir MACAN – Dragutin PAVLIČEVIĆ, Zagreb, 1993., str. 68–95, ovdje str. 80–82.

⁴⁶⁷ Šime LJUBIĆ, *Listine o odnosu Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, sv. V, MSHSM, 5, Zagreb, 1875., str. 131–133, 141–142, 155–156, 169, 169, 173, 177, 180, 181–191; V. KLAJČ, II, str. 391 i d; F. ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti*, str. 226; Marko ŠUNJIĆ, *Dalmacija u 15. stoljeću*, Sarajevo, 1967., str. 41–42.

⁴⁶⁸ Ivan XXIII. (1410.–1415.) obavještava 3. ožujka 1413. godine odgodu rimskog sabora; istodobno govori ovaj papa kako namjerava sazvati novi koncil, i to u vremenskom periodu od sljedeće tri godine. Točno mjesto njegova zasjedanja bit će kasnije obznanjeno. Među drugim biskupima spominje se i nadbiskup zadarski, ali ne imenom nego samo "archiepiscopus Jadrensis". Priređivač sinodalnih akta Heinrich Finke naveo je u registru da se jadrinski nadbiskup zvao Luka. *Acta concilii Constanciensis*, vol. I: *Akten zur Vorgeschichte des Konzils von Konstanz (1410–1414)*, priredio Heinrich FINKE, Münster i. W., 1896., str. 165, 413.

⁴⁶⁹ Na saboru u Konstanzu bili su svrgnuti pape 26. srpnja 1417. godine, bio je izabran 11. studenog 1417. godine kardinal Oddo Colonna, koji je uzeo ime Martin V. (1417.–1431.). Benedikt XIII. (1394.–1423.), koji je bio izabran 1394. godine u Avignonu, nije priznao odluku ovog sabora, nego se je smatrao papom sve do svoje smrti 23. svibnja 1423. godine. Nasuprot njemu Grgur XII. (1406.–1415.) bio je posvema realan. On se odrekao pretenzija na papinstvo već 4. srpnja 1415. godine i samim time pospješio neophodno ujedinjenje. Rad sabora u Konstanzu podupirao je osobito ugarsko-hrvatski kralj Sigismund Luksemburški, kojeg je papa Eugen IV. (1431.–1447.) u Rimu 31. svibnja 1433. godine okrunio carskom krunom. W. BAUM, str. 247.

⁴⁷⁰ Nadbiskup Luka je bio sahranjen u sarkofagu na kojem je bio uklesan njegov grb. Sarkofag je, kao i onaj nadbiskupa Nikole Matafarija bio 1782. godine odstranjen iz zadarske katedrale.

⁴⁷¹ O tom tamnom razdoblju papinstva postoji obilje literature pa navodim samo Martin SOUCHON, *Die Papstwahlen in der Zeit des Großen Schismas. Entwicklung und Verfassungskämpfe des Kardinals 1378 bis 1417 I-II*, Braunschweig, 1898./1900. (pretsak Aalen, 1970.); Michael SEIDLMAYER, *Die Anfänge des großen abendländischen Schismas*, Münster, 1940.; Johannes HOLLNSTEINER, *Die Kirche im Ringen um die christliche Gmeinschaft. Vom Anfang des 13. Jahrhunderts bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts*,

venecijanski Senat određujući 31. kolovoza 1413. godine da ubuduće na biskupskim sjedištima Padove, Verone, Vicence, Trevisa, Ceceda i, naravno, dalmatinskih biskupija ne može biti dopušten "non possint nisi Veneti nostri".⁴⁷² Venecijanska je politika tako i preko crkvenih institucija povezivala razjedinjena područja pod svojom vlašću. Državnim zakonom od 17. lipnja 1423. godine mogli su na venecijanskom području postati biskupi samo mletački podanici, pa je popunjavanje biskupskih stolica postalo i te kako delikatno političko pitanje. Biskupi su bili imenovani po kriteriju vjernosti mletačkoj vladi,⁴⁷³ a ne po svojoj sposobnosti ili pak pastoralnoj revnosti. Tako su od nadbiskupa Petra Matafarija uz veoma kratko biskupovanje Ivana Cipića iz Trogira (1504.–1505.) bili sve do nadbiskupa Vicka Zmajevića (1713.–1746.) zadarski nadbiskupi isključivo Mlečani.

Nadbiskup Blaž Molinus (1420.–1427.) je imenovan 19. veljače 1410. godine biskupom Pule,⁴⁷⁴ a 4. ožujka 1420. bio je premješten na zadarsku nadbiskupsku stolicu.⁴⁷⁵ Ovaj je nadbiskup nastavio rad svojeg prethodnika i pokušao uljepšati katedralu sv. Anastazije. 21. svibnja 1426. godine naručio je kod Venecijanca Mateja Moronzona veliku ogradu svetišta (letner) s izrezbarenim Raspećem, kipom sv. Marije i Ivana Evanđelista, te kipove ostalih apostola. S Moronzonom je radio slikar Ivan Petrov iz Milana, te je narudžba bila dovršena 1431. godine. Uzor mu je bio "ikonostas" crkve svetog Marka u Veneciji.⁴⁷⁶

Papa Martin V. (1417.–1431.) premjestio je 1428. godine venecijanskog dominikanaca i biskupa Metone na Peloponezu Lovru Veniera na zadarsku nadbiskupsku stolicu.⁴⁷⁷ Pošto je vizitirao nadbiskupiju, sazvao je nadbiskup Lovre Venier godine 1431. sinodu Zadarske nadbiskupije.⁴⁷⁸ Njene odluke, zaključci ili neki drugi zapisi nisu poznati, ipak je moguće da se na toj sinodi raspravljao o obnovi crkve i da je nadbiskup ponio

Kirchengeschichte II/2, Freiburg/Br. 1940., str. 243–336; Paul OURIALC, Das Schisma und die Konzilien (1378.–1449.), *Die Geschichte des Christentums*, vol. VI: *Die Zeit der Zerreißprobe 1274.–1449.*, priredio Michael MOLLAT DU JOURDAIN – André VAUCHZ, Basel – Freiburg – Wien, 1991., str. 74–204.

⁴⁷² Š. LJUBIĆ, *Listine o odnošajih Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, sv. VIII, MSHSM, 8, Zagreb, 1886., str. 231.

⁴⁷³ Š. LJUBIĆ, *Listine*, 8, str. 231; Ivan PETERIN, *Mletačka uprava i politika u Dalmaciji (1409.–1797.)*, Dubrovnik, 1990., str. 32. O odnosima Crkve i države u Mletačkoj Republici usp. Arturo Carlo JEMOLO, *Stato e Chiesa negli scritti politici italiani del Seicento e del Settecento*, Milano – Torino – Roma, 1914., str. 33–115; ukratko Stjepan KRASIĆ, *Pape i hrvatski književni jezik u XVII. stoljeću. Hrvatski među šest svjetskih jezika*, Zagreb – Čitluk, 2004., str. 29–32.

⁴⁷⁴ *Hierarchia catholica*, I, str. 404.

⁴⁷⁵ *Hierarchia catholica*, I, str. 281.

⁴⁷⁶ *Hierarchia catholica*, I, str. 281.

⁴⁷⁷ Raspeće i deset kipova apostola danas su izloženi u Stalnoj izložbi crkvene umjetnosti u Zadru. Cvito FISKOVIĆ, *Zadarski srednjovjekni (srednjovjekovni) majstori*, Split, 1959., str. 78–82, 100–101; Ivo PETRICIOLI, *Umjetnička obrada drveta u Zadru u doba gotike*, Zagreb, 1972., str. 55–59; ISTI, Matteo Moronzona a Zara, *Arte Veneta*, XXIX, Venezia, 1975., str. 113–118; ISTI, *Stalna izložba crkvene umjetnosti Zadar*, Zadar, 1980., str. 96.

⁴⁷⁸ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 54.

prijedloge Jadertinske Crkve na sabor u švicarskom Bazelu (1431.–1449.); nadbiskup Venier je skupa s opatom sv. Mihovila bio inkorporiran na Bazelskom saboru 15. svibnja 1433. godine.⁴⁷⁹ Pošto se papa Venecijanac Eugen IV. (1431.–1447.) odvojio od Bazelskog sabora, te 1437. godine premjestio neposlušni sabor pod svoju kontrolu u Ferraru,⁴⁸⁰ nije više nadbiskup Venier bio u švicarskom Bazelu niti je sudjelovao na dramatičnom glasanju, kada se velika većina saborskih članova odlučila protiv prijedloga poslanika pape Eugena IV.⁴⁸¹ On nije bio prisutan na saboru u Ferrari i Firenci. Među potpisnicima dekreta "Laetentur coeli" 6. srpnja 1439. godine u crkvi sv. Marije del Fiore ne spominje se njegovo ime.⁴⁸² Nadbiskup se Venier vratio u Zadar još prije, i to najkasnije 1436. godine. Naime, te godine je nadbiskup Venier protjerao iz Zadra Martina, opata benediktinskog samostana sv. Ambroza iz Nina. Razlog njegova postupka bilo je opatovo nemoralno ponašanje i kršenje crkvene stege. On je 4. prosinca 1439. godine u posjed franjevcima trećoredcima dao crkvu sv. Ivana pred gradom.⁴⁸³ U testamentu odredio je trećinu svojeg imetka za gradnju zvonika katedrale sv. Stošije. Gradnju zvonika će započeti nadbiskup Mafej Vallaresso; kada su bila izgrađena dva prva kata; sljedeća tri kata tornja izgrađena su prema nacrtu britanskog arhitekta T. G. Jacksona tek od 1891. do 1893. godine. Nadbiskup Vallaresso je iz vlastitih sredstava

⁴⁷⁹ „Die veneris XV^a Maii millesimo CCCC^oXXXIII^o fuit congregatio generalis..., fuit incorporati archiepiscopus Dyadiensis abbas S. Michaelis Dyadiensis.“ *Concilium Basiliense. Studien und Quellen zur Geschichte des Concils von Basel*, vol. II: *Protokolle des Concils 1431–1433*, priredio Johannes HALLER, Basel, 1896. (pretsak Nendeln/Lichtenstein, 1976.), str. 404.

⁴⁸⁰ Detaljnije o saboru Joseph GILL, *The Concil of Florence*, Cambridge, 1959., str. 16 i d.; ISTI, *Konstanz und Basel-Florenz*, Mainz, 1967., str. 145–250; August LEIDL, *Die Einheit der Kirchen auf den spätmittelalterlichen Konzilien*, Konfessionskundliche und Kontroverstheologische Studien, 17, Paderborn, 1966., str. 91–216; Jean DÉCARREAU, *Les Grecs au concile de l'union Ferrare-Florence 1438–1439.*, Société des études Italiennes, 6, Paris, 1970.; *Firenze e il concilio del 1439. Convegno di Studi Firenze*, 29. novembre – 2. dicembre 1989., Biblioteca storica Toscana, 29/2, a cura di Paolo VITI, sv. I-II, Firenze, 1994.; Grigorios LARENTZAKIS, Ferrara-Florenz im Urteil der heutigen Orthodoxie, *Annuario Historiae Conciliorum* 22, Paderbron, 1990., str. 199–218; Damaskinos PAPANDREOU, *Die Konzilien von Basel und Ferrara-Florenz: Orthodoxe Kirche, Unionsbestrebungen, Vorträge der Aeneas-Silvius Stiftung*, 27, Basel, 1995.

⁴⁸¹ Pri odlučnom glasanju 7. svibnja 1437. godine bilo je prisutno 425 saborskih članova, od toga je 55 osoba (dakle 13%) glasalo za plan pape Eugena IV., dakle za premještanje sabora u neko talijansko središte, a protiv je bilo 370 glasova (dakle 87%). Z. STRIKA, *Johannes von Ragusa (†1443). Kirchen- und Konzilsbegriff in der Auseinandersetzung mit den Hussiten und Eugen IV.*, Augsburg, 2000., str. 186, bilj. 135.

⁴⁸² *Concilium Florentinum. Documenta et scriptores*, vol. II/2, priredio B. SCHULZE, Roma, 1944., str. 97–101 (ova edicija donosi imena svih potpisnika unije s grecima). Ni u drugim svescima ove edicije nigdje nisam uspio pronaći ime nadbiskupa Veniera. Na temelju toga smatram da on nije sudjelovao na saboru ujedinjenja u Firenci, nego je napustio Basel i vratio se u Zadar.

⁴⁸³ Stjepan IVANČIĆ, *Povjesne crtice o samostanskom III redu sv. o. Franje po Kvarneru, Dalmaciji i Istri i poraba glagoljice i istoj reodržavi sa prilozima*, Zadar, 1910., Prilog A, str. 4.

1456. godine dao izliti jedno zvono. Ono je uz zvono nadbiskupa Lovre Veniera služilo do 1835. godine, kada su bila rastopljena.⁴⁸⁴

Kratko vrijeme bio je zadarski prvosvećenik venecijanski patricij Poliodor Foscari (1449.–1450.),⁴⁸⁵ kojeg je papa Nikola V. (1447.–1455.) premjestio iz Bergama 5. studenog 1449. godine.⁴⁸⁶ Ponte je bio drugog mišljenja, smatrajući da je Poliodor bio imenovan 19. studenog 1449. godine i da je preminuo već sljedeće godine.⁴⁸⁷ Na njegovo je mjesto 24. srpnja 1450. godine bio postavljen venecijanski humanist Mafej Vallaresso (1450.–1494.).⁴⁸⁸ Mafej potječe iz ugledne venecijanske obitelji, bio je nećak kretskog nadbiskupa Fantina, a njegov mlađi brat Jakov je bio biskup u Capadostriji. Spominje se zvono s njegovim likom koje je kasnije bilo pretopljeno. On je također dao preurediti nadbiskupsku palaču i obnoviti orgulje u katedrali sv. Stošije.⁴⁸⁹

U duhu vremena osjećao je nadbiskup Vallaresso da turska osvajanja neće prestati, dapače, Turci su se već bili ugnijezdili na granici Zadarske nadbiskupije.⁴⁹⁰ Pad bizantske prijestolnice godine 1453. u turske ruke označio je prekretnicu i odjeknuo je diljem kršćanske Europe.⁴⁹¹ Nadbiskup se stoga osobno uputio u Mantovu na kongres kršćanskih vladara, koji je sazvao papa Pio II. (1458.–1464.) godine 1459.⁴⁹² Ovaj zbor nije imao vidnog uspjeha. Doduše, bilo je zaključeno da se povede rat protiv Turaka, ali je ta namjera ostala samo mrtvo slovo na papiru.

I pored velikih zasluga nadbiskupa Vallaressa, ipak je on ušao u hrvatsku historiografiju kao čovjek koji nije trpio glagoljicu. Na dijecezanskoj sinodi 4. prosinca

⁴⁸⁴ Detaljniji pregled donosi A. TACCONI, *Campanile della Basilica Metropolitana di S. Anastasia i Zara I-II*. Spis je neobjavljen i danas je pohranjen u arhivu Zadarske nadbiskupije (Bibliotheca Capituli Jadrensis 2906/18).

⁴⁸⁵ *Hierarchia catholica*, II, str. 166.

⁴⁸⁶ *Hierarchia catholica*, II, str. 214 navodi da je Polyodorus Foscari bio *iuris utriusque doctor* i da ga je papa Eugen IV. imenovao 29. rujna 1437. godine biskupom Bergama.

⁴⁸⁷ HEJ, fol. 22^a.

⁴⁸⁸ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 55. Daniele Farlati donosi vijest kako bi Mafej Vallaresso bio imenovan nadbiskupom tek 4. kolovoza 1450. godine. D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 117. *Hierarchia catholica* II, str. 166 donosi podatak da je Mafej Vallaresso ipak bio imenovan već 1. srpnja 1450. godine zadarskim nadbiskupom.

⁴⁸⁹ T. RAUKAR – I. PETRICIOLI – F. ŠVELEC – Š. PERIČIĆ, str. 171–172.

⁴⁹⁰ Detaljnije je to pitanje razradio Seid M. TRALJIĆ, *Zadar i turska pozadina od 15. do potkraj 19. stoljeća*, *Radovi instituta JA*, 11-12, Zadar, 1965., str. 203–227; ISTI, *Nin pod udarom tursko-mletačkih ratova*, *Povijest grada Nina*, priredio G. NOVAK – Vjekoslav MAŠTROIĆ, Zadar, 1969., str. 529–548; ISTI, *Tursko-mletačke granice u Dalmaciji u 16. i 17. stoljeću*, *Radovi Instituta JAZU*, 20, Zadar, 1973., str. 447–458; T. RAUKAR – I. PETRICIOLI – F. ŠVELEC – Š. PERIČIĆ, str. 355–365.

⁴⁹¹ O tom važnom događaju europske povijesti postoji obilje literature pa navodim samo Steven RUNCIMAN, *Die Eroberung Konstantinopels 1453*, München, 2005.

⁴⁹² Francis RAPP, *Das Wiedererstarben des Papsttums – Ein unvollständiger und kostspieliger Sieg*, *Geschichte des Christentums*, vol. VII: *Von der Reform zur Reformation (1450.–1530.)*, njemačko izdanje priredio Heribert SMOLINSKY, Freiburg – Basel – Wien, 1995., str. 72–142, ovdje str. 77–78.

1460. godine donesena je odredba o glagoljci: "Svećenicima glagoljašima ili Hrvatima je zabranjeno služiti misu u bilo kojoj crkvi grada Zadra bez odobrenja nadbiskupa ili njegova vikara, koju moraju zatražiti i dobiti, osim u crkvi sv. Donata ili Presv. Trojstva i crkvi svete Marije Velike, i to samo u vrijeme oprosta, ili kada budu pozvani da služe za dušu kojeg pokojnika, dakle onog dana kada se pokojnik sahranjuje i u crkvi u kojoj se sahranjuje; ovo se ima shvatiti tako da se ova odredba ne odnosi na spomenute svećenike glagoljaše ako budu izabrani za članove kaptola. Prekršitelji ove naredbe kažnjavaju se s dvije libre."⁴⁹³

Ivan Robobella (1496.–1503.), doktor crkvenog prava i kanonik u Akvileji je bio imenovan 5. studenog 1485. godine biskupom u Osoru,⁴⁹⁴ a papa Aleksandar VI. (1492.–1503.) ga je premjestio u Zadar. Ponte je zastupao mišljenje da je Ivan bio imenovan 1496. godine; ova tvrdnja ipak ne odgovara stvarnosti, nego je Ivan bio premješten već 19. prosinca 1494. godine u Zadar.⁴⁹⁵ On je predvodio Zadarsku Crkvu u jeku mletačko-turskih ratnih operacija koje su pogodile Zadarsku nadbiskupiju i Ninsku biskupiju od 1499. do 1503. godine.⁴⁹⁶ Valerije Ponte je smatrao da je poslije nadbiskupa Ivana papa Aleksandar VI. godine 1503. imenovao nadbiskupa po imenu Aleksandar.⁴⁹⁷ Ovaj bi nadbiskup bio 28. po redu i biskupovao možda nešto manje od jedne godine, a naslijedio ga je zatim Venecijanac Alojzije Cippica.⁴⁹⁸ Ipak se ovaj navod Valerija Ponte ne poklapa s danas dostupnim vrelima. Ako je Alojzije Cippica bio imenovan zadarskim nadbiskupom 11. prosinca 1503. godine, tada Aleksandar nije mogao biti nadbiskup do

⁴⁹³ Hrvatski prijevod A. M. STRGAČIĆ, Hrvatski jezik, str. 399–400 i u bilj. 292 donosi latinski tekst prema I. ZANOTTI-TANZLINGHER, Epytome synodorum 10. „Sacerdotibus de littera slava, seu illyricis, prohibetur celebratio missarum in aliqua ecclesia sine licentia archiepiscopi vel vicarii petita et obtenta, praeterquam in ecclesia s<ancti> Donati seu sanctissimae Trinitatis, et in ecclesia s<anctae> Mariae Praesyterorum tempore indulgentiarum tantum, vel quando vocati sunt ad celebrandum pro anima alicuius defuncti, eo videlicet die quo defunctus sepultus fuerit, et in ecclesia apud quam sepelitur; intelligendum, quod si aliquis e supradictis praesyteris de littera slava assumptus fuerit in gremio capituli, idem intelligatur subiacere huic ordini. Transgressoribus poena librarum duarum.“ Navedeni tekst se ipak nešto razlikuje od onog kojeg donosi Carlo F. Bianchi „Statuimus et ordinamus quod de caetero aliquis sacerdotis de littera sclava non audeat, vel praesumat in aliqua ecclesia civitatis Jadersis celebrare missarum solemniam sine nostra vel vicarii nostri licentia speciali petita, et obtenta, praeterquam in ecclesia s<anctissimae> Trinitatis (alias s<ancti> Donati) et in ecclesia s. Mariae Presbyterorum tempore indulgentiae tamen, ac etiam quoniam vocati fuerunt ad celebrandum pro anima alicuius defuncti eo videlicet die, quo ipse defunctus sepultus fuerit, et in ecclesia apud quam sepelitur; intelligendo tamen quod in aliquis presbyteris de littera slava assumptus fuerit in gremio capituli nostri, idem presbyter non intelligatur subiacere huic ordine quousque fuerit de dicto capitulo.“ BINACHI, *Zara cristiana*, I, str. 132.

⁴⁹⁴ *Hierarchia catholica*, II, str. 77.

⁴⁹⁵ *Hierarchia catholica*, II, str. 166; J. NERALIĆ, I, str. 376, n. 3837.

⁴⁹⁶ T. RAUKAR – I. PETRICIOLI – F. ŠVELEC – Š. PERIČIĆ, str. 355–365.

⁴⁹⁷ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 56–57.

⁴⁹⁸ Valerije je Ponte sumarno naveo u svojoj *Povijesti Zadarske Crkve*: "1503. [28]. Alexander secundus Alexandri papae VI a secretis, Romae defunctus anno 1504." HEJ, fol. 22^a.

1504. godine, nego najkasnije do kraja studenog ili samog početka mjeseca prosinca 1503. godine.

Vojnici bosanskog paše često su se zalijetali po rubnim dijelovima Zadarske nadbiskupije i Ninske biskupije. Od svojih uroda saznali su rektori da se turska vojska 15. srpnja 1500. spušta prema zadarskom teritoriju, pa su po selima odaslali konjanike koji su pucnjavom podizali uzbunu. Time se stanovništvo potaklo na povlačenje s ugroženog područja. Osmanska vojska je ovaj put planski pripremila napad na Zadar; vojska je predvečer stigla do sela Divini u blizini Nadina, gdje je i prenoćila; ranim jutrom je krenula prema gradu i utaborila se u selu Gromnica, koje se nalazilo pored Bokanjačkog blata. Prve su napade na Zadar otpočele Osmanlije noću 17. srpnja i pri tome imali uspjeha prodrijevši do gradske luke i pljačkajući lazaret. Kada su vidjeli da ne mogu osvojiti dobro utvrđeni grad bez velikog broja topova, krenuli su prema Ninu, na koji su navečer i sutradan navaljivali pokušavajući prodrijeti u grad. Navečer 18. srpnja krenuli su iznova na Zadar. Jedna skupina od oko 400 konjanika uspjela je prodrijeti ipak samo do zidina Varoša, ali nisu ušli u grad. Nakon neuspjeha povukli su se turski vojnici 20. srpnja prema selu Trnovo u novigradskom distriktu i već sljedeći dan napustili zadarski teritorij i krenuli prema Ostrovici.⁴⁹⁹

U takvoj situaciji zadarski nadbiskupi nisu obitali u Zadru, nego u susjednoj Italiji; oni su bili velikim dijelom namještenici Rimske kurije i dobivali su samo svoja

499

„Come intendendo la mala disposition di Scander Basa e le solite insidie et l'adunation si faceva in ver Bosina per venir in Friul ove in quel contado sono sta vigilantissimi a tenir svegliati quelli contadini unde mercore adi 16 a hore 16 ebano noticia per soe spie gran turhescha discendeva in contado et subito spazo cavalari per tute le vile a far segni con bombarde per rocglierli in segura e poi inteseno dita hoste a hora di vespero eser zonta a Duino loco propinquo a Nadino acomodato di aqua e il riposo fin hore 12 unde il conte have tempo di salvarsi come spera harano fato benche ne sia molti vilani opresi dile febre acutissime usano in quel contado poi la sera dito hoste si levo et aviose verso la Griminiza monte mia 8 di Zara dove se imboschirano et a hore 6 di note con la luna veneno verso quella tera scorzizando le vile circumstante le qual gia erano salvate ... fin a lazareto et fin su le rive porto con tuor qualche anima apestato et spoglia el lazareto di schiavine et ogni altra cosa senza alogun rispetto poi se aviorono verso el lago di Nona dove se afirmorano eri matina.“ Marin SANUDO, I Darii – Odnosaji skupnovlade mletačke prema južnim Slavenom priobčeni u izvadkih iz rukopisnih ljetopisih Marina Sanuda. Od godine 1496. do 1533., objelodanio Ivan KUKULJEVIĆ, *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* 5, Zagreb, 1859., 1–160, 6, Zagreb, 1863., str. 161–476, ovdje str. 113–114; T. RAUKAR – I. PETRICIOLI – F. ŠVELEC – Š. PERIČIĆ, str. 184. Mletačko-turski rat je imao katastrofalne posljedice na zadarskom području. Iz šireg zadarsko-ninskog područja, mahom kopnenog, nestalo je oko 10.000 stanovnika, koji su jednim dijelom odvedeni u osmansko ropstvo, a dijelom pomrli od zarazne kuge; jedan mali dio preselio se u druge krajeve pod venecijanskom vlašću. Ovaj gubitak prati još i ogromna ekonomska šteta, jer je odvedeno ili zaplijenjeno oko 80.000 grla stoke. (M. SANUDO, I Darii, III, str. 1018) Taj očito ogromni razmjer osmanskih pustošenja još će biti slikovitije prikazan ako se samo spomene da su turske jedinice za samo kratko vrijeme od 21. do 30. lipnja u Ravnim kotarima i s prostranog zadarsko-ninskog područja odveli u sužanjstvo 1.988 osoba zaplijenivši 37.987 grla stoke. (V. MAŠTROVIĆ, *Grad Nin i naše pomorstvo*, Zadar 1965., str. 25) Pomalo ironično, ali posvema ispravno je već pribilježio Marin Sanudo da Dalmacija nikada nije oskudijevala sužnjevima. „In Dalmatia per Turchi fu fatto certe incursion in quelli teritori che mai non manca e menono via certe anime.“ M. SANUDO, *Arhiv*, 6, Zagreb, 1863., str. 246; T. RAUKAR – I. PETRICIOLI – F. ŠVELEC – Š. PERIČIĆ, str. 188.

nadbiskupska podavanja. Sličnu je sudbinu dijelila i komenda Sv. Krševana, čiji su opati komendatori bili mahom venecijanski plemići, pa se današnji čovjek ne smije čuditi da se samostan sve više i više pretvarao u sjenu nekadašnjeg kulturološkog i vjerskog utjecaja na život grada Zadra i Crkve u Hrvata.⁵⁰⁰ Renesansne pape su, počevši s Venecijancem Eugenom IV. (1431.–1447.), učvršćivali svoju vlast u Rimu, izgrađivali su grad nakon avinjonskog sužanjstva,⁵⁰¹ a kardinali su živjeli raskošno, te se u načinu života nisu razlikovali od svojih rođaka svjetovnjaka.⁵⁰² Ni u ničemu nisu zaostajali za svjetovnim knezovima (najčešće bližim rođacima), pa nije nikakvo čudo što se njihova moralnost posvema srozala. U takvim okolnostima "maleni Zadar" bio je hvalevrijedni izvor; on, doduše, nije mogao davati ogromne sume novca kao što su to mogla sjedišta velikih nadbiskupija, no konstantno se prelijevao novac iz Zadra u susjednu Italiju, puneći kase venecijanske vlastele. S druge strane, venecijanska je vlada podupirala i protežirala na važnija crkvena sjedišta u Dalmaciji svoje ljude koji su živjeli i radili u Rimu i samim time podupirali venecijanske interese i na Kuriji. Nije stoga nikako čudno – štoviše, gledano iz venecijanskog kuta, posvema "normalno" – da su svi zadarski nadbiskupi tijekom 16. i 17. stoljeća bili članovi venecijanskih plemićkih obitelji. Alojzije Cippica (1503.), biskup Famagoste, zasjeo je na zadarsko nadbiskupsko sjedište uz pomoć venecijanskog dužda 11. prosinca 1503. godine.⁵⁰³ On pak nije ni vidio Zadra, umro je u Rimu već 3. ožujka 1504. godine.⁵⁰⁴ Nasljednik mu je bio nitko drugi nego

⁵⁰⁰ Nakon smrti opata Petra Kršavića (1420.–1447.) povjerio je papa Nikola V. (1447.–1455.) opatiju kardinalu Petru Barbo (nećaku pape Eugena IV.) kao komendatorskom opatu. Godine 1459. dobila je komenda marnog opata Deodata Veniera (1459.–1488.), ali nakon njegove smrti ostala je u komendi sve do 1743. godine. Miroslav GRANIĆ, Opatija Sv. Krševana u komendi, *1000. godina samostana Sv. Krševana u Zadru*, str. 153–162.

⁵⁰¹ Pape su od 1305. (odnosno od 1309. godine) pa sve do 1376. godine rezidirale u Avignonu i bili praktično ovisni o politici francuskih kraljeva. Tek se Urban V. (1362.–1370.) pokušao vratiti u Vječni Grad, došao je u Rim 1367. godine, ali je vidio da se ne može održati pa se želio vratiti natrag u Avignon. Njegov nasljednik Grgur XI. (1370.–1378.) definitivno se premjestio u Rim, ali ne više na Lateran, kako je do tada bio običaj, nego u Vatikan. Guillaume MOLLAT, *Les papes d' Avignon 1305-1378*, Paris, ²1965.; Bernard GUILLEMAIN, *Les papes d' Avignon 1309-76*, Paris, 2000.

⁵⁰² O tom razdoblju crkvene povijesti postoje raznorazne studije, pa upozoravam samo na neke, koje nisu pisane apologetski opravdavajući nemoralne pape ili kardinale, ali isto tako niti one koje su neobjektivno pisane, iznoseći samo negativne činjenice. Ludwig SCHMUGGE, *Kirche, Kinder, Karrieren: Päpstliche Dispense von der unehlichen Geburt im Spätmittelalter*, Zürich, 1995.; Christoph WEBER, *Senatus Divinus: Verborgene Strukturen im Kardinalkollegium der frühen Neuzeit (1500–1800)*, Frankfurt a. M., 1996.; Alois UHL, *Papstkinder. Lebensbilder aus der Zeit der Renaissance*, Düsseldorf – Zürich, 2003., str. 17–189; Volker REINHARD, *Der unheimliche Papst. Alexander VI. Borgia 1431.–1503.*, München, 2005.

⁵⁰³ *Hierarchia catholica*, III, str. 215.

⁵⁰⁴ U utjecajnim priručnicima povijesti Zadarske Crkve (npr. D. FARLATIJA, *Illyricum sacrum* i C. F. BIANCHIJA, *Zara cristiana*) ne spominje se njegovo ime. Ovu pogrješku je uvidio J. Coleti i korigirao ju je. Jacobus COLETI, *Accessiones et correctiones ad Illyricum sacrum*, priredio Frane BULIĆ, Spalato, 1902.–1909., str. 311–314; A. M. STRGAČIĆ, Hrvatski jezik, str. 398. Ante M. Strgačić donosi kratki podatak da je nadbiskup Alojzije imenovan koncem studenog 1503. i da je umro već 3. ožujka 1504. godine. A. M. STRGAČIĆ, Hrvatski jezik, str. 398, bilj. 272.

sinovac, Ivan Cippica (1504.–1505.), imenovan novim zadarskim nadbiskupom samo tri dana nakon stričeve smrti (dakle 6. ožujka 1504.).⁵⁰⁵ On se nije bitno razlikovao od svojeg predhodnika, najvjerojatnije nije nikada vidio Zadra, nego je živio i radio u Rimu na papinskoj Kuriji. Njegov je brat Jeronim obnašao službu splitskog arhidakona.⁵⁰⁶

Iznenadjuća je osoba venecijanskog patricija Franje Pizanskog (1505.–1530.)⁵⁰⁷ koji se, za razliku od svojih neposrednih predhodnika, nalazio na čelu Zadarske nadbiskupije poduže vrijeme (punih 25 godina); ipak se u svojoj biti ni on nije razlikovao od svojih prethodnika; podrijetlom Venecijanac, živio je i radio u Rimu u Kuriji, te je imao primanja od nadbiskupskih prihoda. Papa Julije II. (1503.–1513.) imenovao ga je 18. travnja 1505. godine zadarskim nadbiskupom.⁵⁰⁸ O njemu je Valerije Ponte u svojoj *Historia ecclesiae Jadrensis* donio samo sumarne podatke,⁵⁰⁹ što jasno govori kako u Zadru nije sačuvano baš previše podataka koji bi mogli unijeti više svjetla na njegovo djelovanje kao nadbiskupa zadarskog. Sudjelovao je na V. lateranskom saboru (1512.) koji je sazvao papa Julije II. (1503.–1513.), a nastavio papa Leon X. (1513.–1521.);⁵¹⁰ nešto kasnije postao je naslovni patrijarh carigradski.

U vremenskom periodu od svega devedesetak godina, dakle, od kardinala Egedija Canisija (1530.–1533.) do nadbiskupa Luke Stelle (1615.–1623.), izmijenilo se na nadbiskupskoj stolici Zadra čak 12 osoba. Među njima nije spomenut ninski biskup Marko Loredan (1554.–1577.) koji je kao apostolski administrator predvodio Zadarsku Crkvu između 1573. i 1577. godine. Nadbiskupi su svi odreda bili venecijanski plemići, koji su dolazili s druge strane jadranske obale ne poznajući jezik ni običaje Zadarske Crkve. Taj podatak jasno govori zašto su pojedini nadbiskupi gledali preko Jadrana u susjednu Italiju ima li upražnjeno neko biskupijsko mjesto. Zadar je tako postao odskočna daska za neko upražnjeno biskupsko mjesto u Italiji ili je služio kao zahvalni izvor za uzdržavanje činovnika Rimske kurije. Prvi je na listi kardinal Egedije iz Viterba koji je 14. siječnja 1530. godine imenovan apostolskim administratorom, a tek što se nadbiskup Franjo Pizanski odrekao nadbiskupske časti, imenovan je 19. prosinca 1530.

⁵⁰⁵ *Hierarchia catholica*, III, str. 215.

⁵⁰⁶ I. OSTOJIĆ, *Metropolitanski kaptol*, str. 179.

⁵⁰⁷ J. NERALIĆ, I, str. 377, n. 3851.

⁵⁰⁸ *Hierarchia catholica*, III, str. 215.

⁵⁰⁹ "1505. [30]. Franciscus Pisauro, nobilis Venetus, die ultimo Martii 1505 promotus ad archiepiscopatum, interfuit concilio Lateranensi sub Leone se celebrato; demum translatus ad patriarchatum Constantinopolitanum ab Egidio cardinali Viterbensis dimissum 1530." HEJ, fol. 23; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 57–58.

⁵¹⁰ Na ovom saboru je trebala biti provedena neophodna reforma Crkve; ipak, papa Julije II. i njegov nasljednik Leo X. nisu bili baš osobito revni zagovornici reformnih strujanja, jer su upravo renesansne pape i veliki broj kardinala živjeli posvema raskošno, pa bi bila najpotrebnija *reforma in capite*, a tek poslije ove slijedi *reforma in membra*. Sazivanje jednog općeg sabora na Lateranu pod čvrstim okriljem pape trebalo je smiriti duhove i zahtjeve reformnih strujanja diljem kršćanske Europe. Marc VENARD, *Das fünfte Laterankonzil (1512.–1517.)*, *Geschichte der Konzilien*, str. 333–339.

godine zadarskim nadbiskupom.⁵¹¹ Ovaj učeni kardinal osobito se istakao u radu V. lateranskog sabora, ali sigurno nije nikada posjetio Zadar, nego su ga interesirali samo prihodi koje je kao nadbiskup uživao. Prema ustaljenoj praksi tog vremena, poslao je vikara, a to je bio dr. Pietro Grillo, koji je predvodio nadbiskupiju.⁵¹²

Njegov je nasljednik bio Kornelije Pizanski (1533.–1554.), sinovac već prije spomenutog zadarskog nadbiskupa Franje Pizanskog (1505.–1530.). Papa Klement VII. (1523.–1534.) ga je 1533. godine imenovao zadarskim nadbiskupom, a papa Pavao III. (1534.–1549.) mu je 1536. godine podijelio nadbiskupski palij.⁵¹³

Samo godinu dana nalazio se na čelu Zadarske Crkve kardinal Alojzije Cornaro (1554.–1555.) koji zasigurno nije nikada vidio Zadra, nego je upravu Nadbiskupije povjerio svojem vikaru. To je bio mladi Mucio Callino iz Brescije.⁵¹⁴ Upravo će on samo godinu dana kasnije naslijediti kardinala na nadbiskupskoj stolici. Mucio Calina (1555.–1566.) je preuzeo upravu nadbiskupije te je svojim vikarom imenovao G. Bena iz Zadra i nešto kasnije Minucija de Minuci iz Seravalle; za vrijeme njegova boravka u Tridentu generalni je vikar bio ninski biskup Marko Loredan, koji zbog bolesti nije prisustvovao na saboru. U njegovoj pratnji je bilo sedam osoba.⁵¹⁵ Historiografija pretpostavlja da je među njima bio čak i poznati hrvatski pjesnik Šime Budinić (1530.–1600.).⁵¹⁶ To ne bi bila nikakva posebnost jer je Budinić bio bliži suradnik nadbiskupa Calina, od 1557. godine je bio njegov kancelar, a 1560. godine je izabran za kanonika.⁵¹⁷ U Tridentu se između ostalog vodila žestoka rasprava oko uvođenja živog jezika u liturgiju. Među

⁵¹¹ Kardinal Egidije (Antonini) (1488. – 12. XI. 1532.). Adolar ZUMKELLER, Art.: Aegedius (Antonini) v. Viterbo, *Lexikon für Theologie und Kirche*, vol. 1, Freiburg – Basel – Wien – Roma, 1993., str. 181.

⁵¹² C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 59; S. GLIUBICH, str. 127; *Hierarchia catholica*, III, str. 215.

⁵¹³ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 59; *Hierarchia catholica*, III, str. 215; *Opći šematizam*, str. 308; S. BAČIĆ, str. 262.

⁵¹⁴ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 60; *Opći šematizam*, str. 308; S. BAČIĆ, str. 262. Kardinal Cornaro (1484.–1566.); Arturo POMPEATI, Art.: Cornaro Luigi (Alvisi), *Enciclopedia cattolica*, vol. 4, Roma, 1954., str. 562–563; Giuseppe GULLINO, Art.: Corner Alvise, *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 29, Roma, 1983., str. 142–146. U svojoj *Povijesti Zadarske crkve* navodi Valerije Ponte slijedeći izvještaj: "1555. [34]. Muitus Calinus, nobilis Brixuensis, episcopus Hierosolimitanus, primum administrator Aloysii Cornelii mox successor videlicet anno 1555 die 27 Junii. Interfuit <pag. 23^a> concilio Tridentino relicto suffraganeo et administratore Marco Lauredano episcopo Nonensi anno 1560; subinde translatus est ad ecclesiam Interamuensem anno 1566, die 20 Iulii. Post translationem Mucii Calini iterum ecclesia Iadrensis fuit comendata cardinali Cornelio, ac ab Andrea Minutio pro illo admistrata usque ad annum 1569." HEJ, fol. 23–23^a.

⁵¹⁵ H. JEDIN, *Kirche des Glaubens – Kirche der Geschichte. Ausgewählte Aufsätze und Vorträge*, sv. II: *Konzil und Kirchenreform*, Freiburg – Basel – Wien, 1966., str. 345

⁵¹⁶ J. SOPTA, str. 45.

⁵¹⁷ A. M. STRGAČIĆ, *Hrvatski jezik*, str. 404. Šime Budinić je bio oduševljeni zagovornik katoličke obnove u Zadru te marni podupiratelj reformnog pothvata koji je pokrenuo Tridentiski sabor. Ante M. STRGAČIĆ, *Neobjavljena književna djela Zadrana Šime Budinića, Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 2, Zagreb, 1955., str. 359–371.

odlučujućim zagovornicima, uz poljskog biskupa Jakova Uchanskog (1502.–1582.), bio je krčki biskup Albert Dujmić Gliričić (ca. 1515.–1564.) i nadbiskup Calini.⁵¹⁸

Vrativši se sa zasjedanja sabora, pokušao je nadbiskup Calini uvesti tridentinsku obnovu u Zadru putem sabora (*via concilii*). U tu je svrhu sazvao dvije biskupijske sinode; prva je održana odmah po povratku 1563. godine, a druga 1566. godine.⁵¹⁹ Uz druge važne odluke, zaključeno je da se uvedu dvije nove službe, teologa kanonika i kanonika penitencijara; za njihovo uzdržavanje ustanovljene su nove prebende.⁵²⁰ Kratko vrijeme nakon toga napustio je nadbiskup Callini zauvijek Zadar, a njegov je nasljednik bio Andrija de Minutio (1567.–1572.), kojem je papa Pio V. (1566.–1572.) podijelio 5. prosinca 1567. godine nadbiskupsku čast.⁵²¹

Andrija de Minutio (1567.–1573.) je predvodio Zadarsku Crkvu kratko vrijeme, svega pet godina;⁵²² bio je sekretar kardinala Ludovika Modruzzo, te je bio u diplomatskoj službi Rimske kurije u njemačkim zemljama.⁵²³ Njega je naslijedio ninski biskup Marko Loredan kojeg je papa Grgur XIII. (1572.–1585.) imenovao 16. studenog 1573. godine apostolskim administratorom.⁵²⁴ Biskup Loredan je upravljao Zadarskom nadbiskupijom sve do svoje smrti 1577. godine. Nasljednik mu je Natale Venier (1577.–1589.), koji je potjecao iz ugledne venecijanske obitelji, a papa Grgur XIII. imenovao ga je 13. studenog 1577. godine zadarskim nadbiskupom.⁵²⁵ U duhu tadašnjeg vremena obilazio je Nadbiskupiju i vizitirao pojedine župe, koje Turci nisu zauzeli. Prvu vizitaciju je proveo 1583., zatim godine 1587. i treću po redu godine 1589.⁵²⁶

⁵¹⁸ S. KRASIĆ – Fiamma SATTÀ, Albert Dujmić-Gliričić – hrvatski teolog na Tridentskom saboru, *U službi čovjeka. Zbornik nadbiskupa-metropolite dr. Frane Franića*, Split, 1987., str. 405; Sante GRACIOTTI, Il pensiero del polacco Hosius (1588) sull'uso liturgico del volgare slavo, *Studi in onore di Arturo Cronia* (Centro di studi dell'Europa orientale), Padova, 1967., str. 217–236, ovdje, str. 212–213.

⁵¹⁹ O sinodi iz godine 1563. danas nisu poznati nikakvi detaljniji podatci, osim da se ona sastala. J. D. MANSI, 36/A, str. 63–64. Tridentski sabor je bio s Te Deumom zaključen 8. prosinca 1563. godine, pa se sinoda sastala samim krajem 1563. godine, pošto se nadbiskup Calini vratio iz Tridenta. Zaključci sinode 1566. godine djelomično su sačuvani u jednom suvremenom prijepisu naslovljenom *Acta synodalia archiepiscopi Iadrensis Mutii Callini* i danas su pohranjeni u Državnom arhivu u Zadru (sig: Miscellanea, III, pozicija br. 1, pag. 1–22). A. M. Strgačić ih je pronašao u spomenutom arhivu. A. M. STRGAČIĆ, Hrvatski jezik, str. 399, bilj. 289.

⁵²⁰ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 180–181.

⁵²¹ *Hierarchia catholica*, III, str. 215; A. MARANI, *Atti pastorali*, str. IX (Introduzione).

⁵²² D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 127–131.

⁵²³ *Nuntiaturreichichte aus Deutschland*, vol. III/1: *Der Kampf um Köln 1576.–1584.*, im Auftrage des k. preussischen historischen Instituts in Rom obradio Joseph HANSEN, Berlin, 1892., str. 297.

⁵²⁴ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 54^a; G. FERRANTE, fol. 18; G. A. GURATO, Notizie, fol. 39; *Opći šematizam*, str. 308; S. BAČIĆ, str. 262.

⁵²⁵ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 131–141; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 62–63; *Hierarchia catholica*, III, str. 215; *Opći šematizam*, str. 308; S. BAČIĆ, str. 262.

⁵²⁶ Usp. Pastoralne vizitacije zadarskih nadbiskupa koje su danas pohranjene u Arhivu Zadarske nadbiskupije, svezak 1, br. 5 (izvještaj o vizitaciji 1587. godine), svezak 1, br. 6 (izvještaj o vizitaciji 1583. godine), svezak 1, br. 7 (izvještaj o vizitaciji 1589. godine).

Pokrajinski sabor dalmatinskih biskupija sazvao je legat pape Grgura XIII. i vizitator dalmatinskih biskupija, nadbiskup talijanske Verone, Augustin Valier (1565.–1606.) u svibnju 1579. godine u Zadru,⁵²⁷ koji se sve više i više pretvarao u najjaču venecijansku tvrđavu na drugoj strani Jadrana. Na saboru koji je vijećao u benediktinskom samostanu sv. Krševana sudjelovao je domaćin, zadarski nadbiskup Natalis Venerius (1577.–1589.)⁵²⁸ sa sufraganima Petrom Bembijem iz Krka (1564.–1589.)⁵²⁹ i Coriolanom Garzadorusom iz Osora (1575.–1614.)⁵³⁰ splitski nadbiskup Alojzije Michaelis (1566.–1577.) nije bio prisutan, nego ga je predstavljao njegov koadjutor Ivan Dominik Malquoto (1577.–1602.)⁵³¹ sa sufraganima, šibenski biskup Luka Spingarolli (1573.–1589.)⁵³² hvarski biskup Martin de Martinis (1574.–1581.)⁵³³ i ninski biskup Petar Cedulin (1577.–1581.)⁵³⁴ biskup Kotora Franjo Zapanus (1578.–1581.)⁵³⁵ bio je ujedno jedini član sabora iz Dubrovačke metropolije. Odsutne su bile sljedeće osobe: dubrovački nadbiskup Vincentius Portica (1575.–1579.), rapski biskup Blaž Sidineo (1567.–1583.)⁵³⁶ trogirski biskup Ante Guido (1574.–1604.)⁵³⁷ biskup Danijel Vocatius iz Duvna (1551.–1590), koji je ujedno bio administrator Makarske biskupije,⁵³⁸ senjski biskup Grgur (1577.–1584.)⁵³⁹ kninski biskup Zaharija Mossoczy (1573.–1584.)⁵⁴⁰ te bosanski biskup Ante Polus de Matthaëis (1573.–1588.)⁵⁴¹

⁵²⁷ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 131; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 25; F. SALATA, str. 83–84; V. BLAŽEVIĆ, str. 51–53, 82. Nadbiskup Valier podnio je Svetoj Stolici detaljan izvještaj o stanju Crkve u Dalmaciji. Usp. Amos Rube FILIPI, Ninske crkve u dokumentima iz godine 1579. i 1603., *Povijest grada Nina*, str. 549–596. Augustin Valier bio je imenovan nadbiskupom Verone 1565. godine, te je bio 1583. godine okićen kardinalskim purpustom. Umro je u Rimu 1606. godine. *Hierarchia catholica*, III, str. 321.

⁵²⁸ *Hierarchia catholica*, III, str. 215.

⁵²⁹ *Hierarchia catholica*, III, str. 328.

⁵³⁰ *Hierarchia catholica*, III, str. 92.

⁵³¹ *Hierarchia catholica*, III, str. 303; IV, str. 320.

⁵³² *Hierarchia catholica*, III, str. 299.

⁵³³ *Hierarchia catholica*, III, str. 273.

⁵³⁴ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, IV, str. 227; *Hierarchia catholica*, III, str. 260; A. GOTTLÖB, Die lateinischen Kirchengemeinden in der Türkei und ihre Visitation durch Petrus Cedulini, Bischof von Nona, 1580–1581, *Historisches Jahrbuch* 8, München, 1885., str. 42–72; L. ČORALIĆ, Prilog poznavanju života hvarskog biskupa Petra Cedulina, *Croatica Christiana Periodica*, 15, Zagreb, 1991., str. 129–135.

⁵³⁵ *Hierarchia catholica*, III, str. 160.

⁵³⁶ *Hierarchia catholica*, III, str. 115; L. ČORALIĆ, Prilog životopisu rapskog biskupa Blaža Sidinea (1657.–1583.), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 45, Zagreb – Zadar, 2003., str. 137–151.

⁵³⁷ *Hierarchia catholica*, III, str. 316.

⁵³⁸ *Hierarchia catholica*, III, str. 189.

⁵³⁹ *Hierarchia catholica*, III, str. 299.

⁵⁴⁰ *Hierarchia catholica*, III, str. 314.

⁵⁴¹ *Hierarchia catholica*, III, str. 138.

Na katedri zadarskih prvosvećenika Natała je Veniera naslijedio njegov rođeni brat Markantun Venier (1589.–1592.), kojeg je papa Siksto V. (1585.–1590.) imenovao 25. travnja 1589. godine nadbiskupom.⁵⁴² Nakon njegov smrti papa Klement VIII. (1592.–1605.) je 27. veljače 1592. godine uzdigao Alojzija Baroccija na katedru jadertinskih nadbiskupa. Da li je on uopće bio nadbiskup ili nije, teško se može nešto određenije ustvrditi.⁵⁴³ Umro je iste godine u Padovi, gdje je prije toga obnašao službu kanonika. *Hierarchia catholica* ga nije uvrstila u kronotaksu zadarskih nadbiskupa. Naslijedio ga je nadbiskup Alojzije Molina (1592.–1595.) koji je bio imenovan 6. studenog 1592. godine⁵⁴⁴ i nije dugo ostao u Zadru, nego ga je papa Klement VIII. (1592.–1605.) samovoljno, ili na njegov zahtjev, premjestio 13. studenoga 1595. godine u Treviso.⁵⁴⁵ Ovaj je nadbiskup ušao u povijest Nadbiskupije kao negativna osoba jer je zabranio upotrebu glagoljice i liturgijskih obreda na narodnom jeziku. Na sinodi održanoj u Zadru 25. rujna 1594. godine „zabranjuje se hrvatskim svećenicima služiti svetu misu u bilo kojoj crkvi grada Zadra bez nadbiskupova ili vikareva odobrenja; neka im pak bude dopušteno u crkvi Sv. Trojstva i sv. Marije Velike u vrijeme oprosta, a u ostalim u vrijeme pogreba onog dana kada se pokapa tijelo i jedino u crkvi gdje se pokapa.”⁵⁴⁶

Nadbiskup Minucio de Minutiis (1596.–1604.) – poznatiji u starijoj historiografiji po spisu *La storia degli Uscocchi*⁵⁴⁷ – podrijetlom je iz Serravalle kod Trevigiana, bio je sinovac već prije spomenutog zadarskog nadbiskupa Andrije Minutija. Njega je papa Klement VIII. (1592.–1605.) najprije imenovao 1594. godine komendatorskim opatom

⁵⁴² D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 141; *Hierarchia catholica*, III, str. 215; *Opći šematizam*, str. 308; S. BAČIĆ, str. 262.

⁵⁴³ U svojoj *Povijesti Zadarske Crkve* zapisao je Valerije Ponte sljedeći izvještaj: “1592. [38]. Aloysius secundus Barocius nobilis venetus canonicus patavinus a Clemente VIII designatus archiepiscopus Iadrensis die 13 Aprilis 1592 defunctus est Patavii antequam consecraretur et in eadem sancti Prodocimi sepulcrum accepit cum hoc elogio: „Aloysio Baroccio nob<ile> ven<eto> can<onico> patavino a Clemente VIII P. P. max<imi> Iadrensi archiepiscopo designato anno domini MDXCII terc. Non. Aprilis qui eiusdem anni sex nonas. Maii obiit Patavii anno aetatis eius XXXXII Vincentius Barocius frater amantis C. C. C.“ HEJ, fol. 24; navedeni citat donosi također i C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 63.

⁵⁴⁴ *Hierarchia catholica*, IV, str. 207; A. MARANI, *Atti pastorali*, str. XI–XII (Introduzione); *Opći šematizam*, str. 308; S. BAČIĆ, str. 262. Valerije Ponte je u svojoj *Povijesti Zadarske Crkve* zapisao sljedeću rečenicu: “1593. [39]. Aloysius tertius Molino, nobilis venetus 15 Aprilis archiepiscopus Iadrensis denunciatus, die vero 6 Ianuarii 1596 ad episcopatum Travinum translatus.” HEJ, fol. 24.

⁵⁴⁵ *Hierarchia catholica*, IV, str. 329; A. MARANI, *Atti pastorali*, str. XI–XII (Introduzione).

⁵⁴⁶ Latinski tekst je sačuvao Ivan Zanotti-Tanzlingher u svojem *Epitome synodorum*, 25: “Prohibetur sacerdotibus Illyricis in aliqua ecclesia civitatis Jadrensis celebrari sine archiepiscopi vel vicarii licentia; liceat tamen in ecclesia sanctissimae Trinitatis et s<anctae> Mariae Praesbyterorum indulgentiarum tempore, in allis ecclesiis exsequiarum temporibus eo die, quo cadaver sepelitur, in ecclesia, in qua humabitur tantum.” Latinski original s hrvatskim prijevodom donosi A. M. STRGAČIĆ, *Hrvatski jezik*, str. 403.

⁵⁴⁷ Ovo djelo je tiskano prvi put u Veneciji 1602. godine, a drugo izdanje u Milanu 1831. godine. Spis je nastavio Paolo Sarpi do 1615. godine i tiskao ga u Veneciji 1617. godine. Franjo Rački je priredio jedno novo izdanje naslovljeno “Prilog za poviest hrvatskih uskoka”, te je bilo tiskano u *Starinama*, 9, Zagreb, 1877. godine. S. ANTOLJAK, I, str. 63.

opatijske – komende sv. Krševana, a zatim 7. veljače 1596. godine novim nadbiskupom Zadarske Crkve.⁵⁴⁸ Odmah po dolasku u nadbiskupiju obilazio je župe i 1597. godine piše u pismu Ivanu Francescu Carrettoniju o svojim prvim utiscima te iznosi kao najveću poteškoću nepoznavanje jezika kojim govore vjernici nadbiskupije: "Nepoznavanje slavenskog (tj. hrvatskog – opaska Z. S.) jezika vrlo mi je nepodnošivo i povećava poteškoće oko uspješnog rada."⁵⁴⁹ Zaključujući vizitaciju nadbiskupije, sazvao je 1598. godine sinodu Zadarske Crkve.⁵⁵⁰ Zbog bolesti ili nekih drugih razloga (možda upravo nepoznavanja jezika) napustio je nadbiskupsku službu vrativši se u Italiju, te je bio razriješen biskupske dužnosti 7. ožujka 1604. godine. Nedugo nakon toga prihvatio je službu kod bavarskog vojvode, gdje je i preminuo.⁵⁵¹

U kronotaksi zadarskih nadbiskupa slijedi nadbiskup Viktor Ragazzoni (1604.–1615.) kojeg je papa Klement VIII. (1592.–1605.) imenovao 25. lipnja 1604. godine;⁵⁵² on je jedan od marljivijih zadarskih nadbiskupa 17. stoljeća koji se intenzivnije pozabavio pitanjem izobrazbe klera, te je 1607. godine u Zadru za školovanje njihova podmlatka otvorio „Collegium illyricum“. Za vrijeme svog ne tako duga boravka u Zadru sazvao je čak dvije dijecezanske sinode, jednu na samom početku, a drugu pri kraju nadbiskupske službe. Prva sinode je ona iz godine 1605.⁵⁵³ Prema zagubljenom *Epytome synodarum dioecesis Jadrensis* Ivana Zanotti-Tanzlinghera održana je sinoda bila znatno kasnije, tek 18. i 19. studenoga 1607. godine; to je bila jedna metropolitanska sinoda.⁵⁵⁴ Nadbiskup Ragazzoni je sazvao novu sinodu 1614. godine, na kojoj su još jednom obnovljeni zaključci, odluke i dekreti Tridentskog sabora.⁵⁵⁵

Njega je naslijedio Venecijanac Luka Stella (1615.–1623.), koji je studirao u Padovi i Rimu, te je nakon uspješno završenog studija služio u apostolskoj kameri; 15.

⁵⁴⁸ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V str. 143; M. GRANIĆ, Opatija sv. Krševana u komendi, *1000 godina samostana sv. Krševana*, str. 153–162, ovdje 160; *Hierarchia catholica*, III, str. 215, IV, str. 207; A. MARANI, *Atti pastorali*, str. XII (Introduzione); *Opći šematizam*, str. 308; S. BAČIĆ, str. 262.

⁵⁴⁹ "Ignoratio linguae slavonicae mihi permolesta est, et rei bene gerendae difficultates auget." D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V str. 144; A. M. STRGAČIĆ, Zadrani, str. 69.

⁵⁵⁰ Constitutiones synodicae dioecesis Iadrensis anno 1598 publicirao je već FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 144–154 i iznova, na temelju jednog primjerka u Vatikanskom arhivu, A. MARANI, *Atti pastorali*, str. 67–92; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 26; V. BLAŽEVIĆ, str. 86–87.

⁵⁵¹ Frederico ALTEN DE CONTI DI SALVAROLO, *Memoria interno alla vita di Monsignor Minuccio Minucci arcivescovo di Zara*, Venezia, 1757.; S. GLIUBICH, str. 213–214; C. F. BINACHI, *Zara cristiana*, I, str. 64–66; A. MARANI, *Atti pastorali*, str. X–XXI (Introduzione).

⁵⁵² *Hierarchia catholica*, IV, str. 207; *Opći šematizam*, str. 308; S. BAČIĆ, str. 262.

⁵⁵³ Usp. Arch. Secr. Vat., Relatio ad limina dioecesis Iadrensis anno 1615; V. BLAŽEVIĆ, str. 90.

⁵⁵⁴ A. M. STRGAČIĆ, Hrvatski jezik, str. 406, pozivajući se upravo na *Epytome synodarum dioecesis Jadrensis* Ivana Zanotti-Tanzlinghera.

⁵⁵⁵ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 67. V. BLAŽEVIĆ, str. 93. Arch. Secr. Vat., Relatio ad limina dioecesis Iadrensis anno 1615., gdje doslovno stoji: „Dioecesanam synodum secundam coegi, et ea, quae a sacro Tridentino concilio imperata sunt, omnino observari.“

lipnja 1609. godine bio je imenovan biskupom Retime na otoku Kreti,⁵⁵⁶ te ga je papa Pavao V. (1605.–1621.) premjestio 16. studenoga 1615. na zadarsku nadbiskupsku stolicu.⁵⁵⁷ Papa Urban VIII. (1623.–1644.) imenovao ga je 24. studenoga 1632. godine nadbiskupom talijanske Vicenze.⁵⁵⁸ To nije bilo posljednje njegovo premještanje: 11. srpnja 1639. godine bio je premješten na upravu Crkve u Padovi.⁵⁵⁹ Za vrijeme svojeg osmogodišnjeg boravka u Zadru proveo je nadbiskup Stella vizitaciju Zadarske Crkve, te je 1619. godine sazvao biskupijsku sinodu. Na žalost, njeni akti ili zaključci – ako su ikada postojali – do danas su zagubljeni.⁵⁶⁰ Uz to je nadbiskup Stella nastojao osnovati u Zadru jedan ilirski kolegij, ali se njegovu naumu odupirao generalni providur za Dalmaciju i Albaniju Micheli, kako to pokazuje pismo poslano vladi u Veneciju 11. prosinca 1624. godine.⁵⁶¹

Oktavijan Garzadoro (1624.–1639.) podrijetlom iz talijanske Vicenze je prema kronotaksi Valerija Ponteaa bio 43. nadbiskup Zadarske Crkve.⁵⁶² Poslije uspješno okončanog studija djelovao je najprije u Rimskoj kuriji, pa ga je papa Grgur XV. (1621.–1623.) imenovao biskupom Bovije u Napuljskom Kraljevstvu. Papa Urban VIII. (1623.–1644.) premjestio ga je 11. ožujka 1624. godine na nadbiskupsku stolicu u Zadru. Isti ga je papa imenovao apostolskim vizitatorom u Dalmaciji.⁵⁶³ Nadbiskup se Garzadoro nije ugodno osjećao u Zadru, te se želio odreći nadbiskupske službe. U pismu od 22. travnja 1628. godine moli papu Urbana VIII. (1623.–1644.) da ga razriješi dužnosti a kao razlog navodi činjenicu da je loša zdravlja i da govor naroda u Nadbiskupiji ne razumije: "Ja ne razumijem govor ovog naroda, koji skoro sav govori dalmatinski, a oni ne razumiju mene, na moju veliku žalost."⁵⁶⁴

Rimska kurija nije udovoljila nadbiskupovoj molbi, pa je ostao nadbiskupom sve do 1639. godine. Još je vrijedno spomenuti događaj za vrijeme nadbiskupa Garzadoro,

⁵⁵⁶ *Hierarchia catholica*, IV, str. 295.

⁵⁵⁷ "1615. [42]. Lucas II. Stella Venetus, die 16. Novembris eiusdem anni ad arhiepisopatum promotus, primum Camerae Apostolicae, deinde episcopus Retimi in Creta, hinc ad Jadrensem arhiepisopatum, tum ad Cretensem mox ad episcopatum Vicentinum, demum ad Patavinum translatus". HEJ, fol. 24^a. *Hierarchia catholica*, IV, str. 207; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 157–159; BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 67; *Opći šematizam*, str. 308; S. BAČIĆ, str. 262.

⁵⁵⁸ *Hierarchia catholica*, IV, str. 368.

⁵⁵⁹ *Hierarchia catholica*, IV, str. 276.

⁵⁶⁰ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 67; V. BLAŽEVIĆ, str. 95.

⁵⁶¹ A. M. STRGAČIĆ, *Hrvatski jezik*, str. 406–407.

⁵⁶² HEJ, fol. 25^a.

⁵⁶³ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 159; *Hierarchia catholica*, IV, str. 207; *Opći šematizam*, str. 308; S. BAČIĆ, str. 262.

⁵⁶⁴ "io non intendo il parlare di questi popoli, che quasi tutti parlano Dalmato, et loro non intendono me, con gran mio disgusto." M. PREMVOU, *Notizie archivali riquardanti la storia della Dalmazia*, *Viesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 45, Split, 1922., str. 43; A. M. STRGAČIĆ, *Zadrani*, str. 68–69; A. R. FILIPI, *Hrvatski govorni jezik u Zadru prema dokumentu iz 1603.*, *Zbornik Zadar*, Zagreb, 1964., str. 431–441, ovdje str. 437.

kada je 16. svibnja 1632. godine u svečanoj procesiji preneseno tijelo sv. Šimuna iz kapele sv. Roka u crkvu sv. Stjepana, koja će kasnije biti prozvana crkvom sv. Šimuna. Tijelo se još i danas čuva u crkvi sv. Šimuna, a raku je dala izgraditi Elizabeta, supruga hrvatskog i ugarskog kralja Ludovika Velikog.⁵⁶⁵ Nju drže četiri tamna anđela koja su prema predaji izliveni 1647. godine od zarobljenih turskih topova.⁵⁶⁶

Kratko vrijeme predvodio je Zadarsku Crkvu venecijanski plemić Benedikt Cappello (1639.–1641.) kojeg je papa Urban VIII. (1623.–1644.) imenovao 27. lipnja 1639. godine novim nadbiskupom,⁵⁶⁷ te ga je isti papa već 21. rujna 1641. godine premjestio na biskupsko sjedište talijanske Concordie.⁵⁶⁸ Valerije Ponte je ipak bio drugog mišljenja smatrajući da je nadbiskup Benedikt bio imenovan 27. ožujka 1639. godine, te da je bio premješten 21. rujna 1641. godine.⁵⁶⁹

Utjecajnu ulogu u životu Zadarske nadbiskupije preuzeo je nadbiskup Bernard Florio (1642.–1656.), koji je pripadao redu križara. Papa Urban VIII. (1623.–1644.) ga je imenovao 7. lipnja 1641. godine biskupom Agriosa na grčkom otoku Kreti,⁵⁷⁰ a već 28. travnja 1642. godine bio je premješten na zadarsko nadbiskupsko sjedište.⁵⁷¹ Proveo je vizitaciju Nadbiskupije i već po ustaljenoj praksi sazvaio sinodu Zadarske Crkve, na kojoj su donesene odluke nošene duhom Tridentskog sabora.⁵⁷² Kako bi proveo što bolju naobrazbu biskupijskog klera, pokušao je u Zadru otvoriti sjemenište. Ova nastojanja

⁵⁶⁵ HEJ, fol. 25^a–26. Raku je izradio zlatar Francesco di Antonio da Sesti iz Milana od 1377. do 1380. godine, zajedno s Andrijom Markovim iz Zagreba, Petrom, sinom Blaževim, iz Rače te Stjepanom Pribičevim i Mihovilom Damjanovim.

⁵⁶⁶ Lorenzo FONDRA, *Istoria dell' insigne reliquia di S. Simeone Profeta che si venera in Zara*, Zadar, 1855., str. 210–234; T. RAUKAR – I. PETRICIOLI – F. ŠVELEC – Š. PERIČIĆ, str. 561 i d.

⁵⁶⁷ *Hierarchia catholica*, IV, str. 207; D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 163; *Opći šematizam*, str. 308; S. BAČIĆ, str. 262.

⁵⁶⁸ *Hierarchia catholica*, IV, str. 159.

⁵⁶⁹ Valerije Ponte je u svojoj *Historia ecclesiae Iadrensis* donio sljedeći tekst: "1639. [44]. Benedictus Cappello, nobilis venetus, die 27 Martii eiusdem anni huic ecclesiae praepositus fuit deinde ad ecclesiam Concordiensem translatus anno 1641 – die 21 Septembris." HEJ, fol. 27

⁵⁷⁰ *Hierarchia catholica*, IV, str. 72.

⁵⁷¹ *Hierarchia catholica*, IV, str. 207; *Opći šematizam*, str. 308; S. BAČIĆ, str. 262. U svojoj *Povijesti Zadarske Crkve* zapisao je Valerije Ponte o nadbiskupu Floriju ukratko sljedeći tekst: „1642. [45]. Bernardus Florius, venetus, ex ordine cruciferorum, primum Agiensis seu Cydonicunis vulgo Canea in regno Cretae, deinde die 16. Mai eiusdem anni ad hanc ecclesiam translatus. Hic seminarium sex aluminorum ex testamento instituit, argenteam supelectilem conflari ac Deo dicari iussit; ecclesiam suam plurimis legatis auxit, rei publicae venetae vigente turcico bello vim aeis armam constituit. Deum et pauperes ex reliquo esse opulentissimo herades suipset. Caeterum vir pius sapiens ac prudens vixit annos LXX. Obiit Iadrae die 14 Februari 1656 et sepultus in baptisterio ante altare sancti Ioannis Baptistae a se creatum, cui quotidianum addixit per capitulum sufficienti legati pecuniae obeundam." HEJ, fol. 27, ed. Z. STRIKA, Sinoda Zadarske crkve 1647. godine, *Croatica Christiana Periodica*, 29, Zagreb, 2005., str. 43–60, ovdje str. 44, bilj. 5.

⁵⁷² Jedan prijepis zaključaka danas je pohranjen u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, sig. II d. 34, br. 565, fol. 1^l–9^f, priredio Z. STRIKA, Sinoda, str. 50–59.

ipak nisu bila okrunjena uspjehom, tek je njegovom pozamašnom ostavštinom nadbiskup Teodor Balbi uspio provesti u djelo naum svojeg prethodnika.⁵⁷³ Rad ove institucije osjećao se u Zadarskoj nadbiskupiji sve do Napoleonova ukinuća Mletačke Republike godine 1797., čijom je propašću nestalo i bankovne zaklade.

Suvremenik Valerija Ponte, kojim je zaključena serija A zadarskih biskupa i nadbiskupa, bio je venecijanski plemić Teodor Balbi (1656.–1669.), kojeg je papa Aleksandar VII. (1655.–1667.) 18. rujna 1656. godine imenovao nadbiskupom Zadra.⁵⁷⁴ Valerije Ponte navodi kao datum imenovanja 20. rujna 1656. godine.⁵⁷⁵ Kratko vrijeme prije njegova imenovanja predvodio je nadbiskupiju arhidakon stolnog kaptola Nikola Ventura kao apostolski administrator.⁵⁷⁶ Valerije Ponte je bio aktivni suvremenik tih događaja: nadbiskup Balbi mu je povjerio utjecajnu službu generalnog vikara. Ovaj nadbiskup je proveo hvalevrijednu praksu vizitacije nadbiskupije i zaključujući je, sazvao je 28.–30. rujna 1663. godine sinodu Zadarske Crkve.⁵⁷⁷ Na ovoj sinodi je aktivan i Valerije Ponte, među sudjelovateljima sinodalni akti izričito spominju njegovo ime: "Reverendissimus dominus Valerius Ponte, iuris utriusque doctor, archipresbyter."⁵⁷⁸ Sinoda je donijela 38 odredbi koje se mahom naslanjaju na odredbe Tridentskog sabora (1545.–1563.); prvi je dan održana propovijed na talijanskom jeziku, a drugi je dan na hrvatskom jeziku propovijedao župnik Žmana Stjepan Fatević.⁵⁷⁹ Uz to je zapisana *Ispovijest vjere* na hrvatskom jeziku ili, kako je nazivaju sinodalni akti, *formula illyrica*: "Mi prigimliamo, obitamo, ispovidamo, odmichemo, prochlinemo, zavitamo, prisixemo,

⁵⁷³ C. F. BIANCHI (*Zara cristiana*, I, str. 265–266) je smatrao da je sjemenište bilo otvoreno još 1656. godine. Tulio ERBER, *Storia dell'i r. Ginnasio superiore di Stato in Zara*, Zara, 1905., str. 24; Šime URLIĆ, *Crnice iz dalmatinskog školstva od dolaska Hrvata do g. 1814.*, I. dio, Zadar, 1919., str. 47–48; Grga NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, sv. II, Zagreb, 1944., str. 256; T. RAUKAR – I. PETRICIOLI – F. ŠVELEC – Š. PERIČIĆ, str. 577; Slavko KOVAČIĆ, *Katedralne škole u Dalmaciji pod mletačkom vlašću od konca 16. do početka 19. stoljeća prema biskupskim izvještajima Svetoj Stolici*, *Croatica Christiana Periodica*, 15, Zagreb, 1991., str. 59–87 (ovdje str. 69) korigira spomenute navode smatrajući da je "Florijevo sjemenište" bilo osnovano tek poslije 1660. godine.

⁵⁷⁴ O zadarskom nadbiskupu Balbiju najbitnije biografske podatke donose D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, V, str. 164–165; C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 69–70; ISTI, *Fasti di Zara*, Zara, 1888., str. 96–98; *Hierarchia catholica*, IV, str. 207; E. PERIČIĆ, Art.: Balbi, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. I, Zagreb, 1983., str. 385; *Opći šematizam*, str. 308; S. BAČIĆ, str. 262; L. ČORALIĆ, Prilozi životopisu zadarskoga nadbiskupa Teodora Balbija (1656.–1669.), str. 83–91 – autorica je objavila nadbiskupov kodiciel.

⁵⁷⁵ "1656. [46]. Theodorus Balbi, nobilis Venetus, ex preposito ecclesiae collegiate sanctorum Celsi et Nazarii Brescie ad archiepiscopatum translatus, die 20 Septembris. Obiit Venetiis die 19 Maii 1669 et sepultus in ecclesia sancti Gregorii." HEJ, fol. 27.

⁵⁷⁶ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 185, 215–216.

⁵⁷⁷ Akti ove sinode danas su pohranjeni u Arhivu Zadarske nadbiskupije, kutija *Synodalìa* (bez signature). Nadbiskup Balbi je tri puta podnio izvještaj *ad limina* Sv. Stolici, prvi put 1658., zatim 1660., te posljednji put 1667. godine. ASV, cod. 413A, fol. 140–160; J. KOLANOVIĆ, Izvještaji "ad limina" o stanju Zadarske nadbiskupije, *Program i sažetci predavanja*, str. 28.

⁵⁷⁸ Arhiv Zadarske nadbiskupije. Kutija *Synodalìa* (sinoda 1663), fol. 10^a.

⁵⁷⁹ A. M. STRGAČIĆ, Hrvatski jezik, str. 408, bilj. 384.

caco u naredbah i načinu ispovidanya vire sada po bulli sctivena, taco nas Bog pomozi, i ova sveta evangelia Boxia.⁵⁸⁰

Serijski C i D donosi imena još petorice jadertinskih prvosvećenika. Ivana Evangelista Parzaghija (1669.–1688.) je papa Klement IX. (1667.–1669.) imenovao 19. kolovoza 1669. godine novim nadbiskupom Zadra.⁵⁸¹ Kao i njegov prethodnik, pokušao je ovaj nadbiskup reformirati Nadbiskupiju, i to *via concilii*, pa je sazvao 13.–15. listopada 1680. godine sinodu Zadarske Crkve.⁵⁸² Isti je nadbiskup sazvao 1688. godine još jednu sinodu Zadarske Crkve, čiji su akti ili zaključci do danas ostali nepoznati.⁵⁸³ Carlo F. Bianchi donosi vijest da je arhidakon stolnog kaptola Jeronim de Dominis, podrijetlom iz Osora, 1715. godine prepisao odluke sinode iz 1688. godine.⁵⁸⁴ Sljedeći nadbiskup Zadra bio je već prije spomenuti franjevac Ivan Evangelista Parzagho (1669.–1688.)⁵⁸⁵, te Viktor Prioli (1688.–1712.),⁵⁸⁶ Vicko Zmajević (1713.–1745.)⁵⁸⁷ i posljednji je njegov nasljednik Mate Karaman (1745.–1771.), kojeg je papa Benedikt XIV. (1740.–1758.) premjestio s osorske biskupske stolice 22. studenoga 1745. godine u Zadar.⁵⁸⁸ Taj podatak jasno ukazuje na to da je njihova imena nadodao neki danas nepoznati kompilator, jer je

⁵⁸⁰ Latinski tekst na istom mjestu glasi: "Nos recipimus, promittimus, spondemus, proffitemus, detestamus, anathemaizamus, vovemus et iuramus, ut in decretis ex formula proffessionis fidei ex bulla lectis; sic nos Deus adiuvat et sancta Dei evangelia." Arhiv Zadarske nadbiskupije. Kutija *Synodalia* (sinoda 1663.), fol. 12^r.

⁵⁸¹ C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 70–71; *Hierarchia catholica*, V, str. 225; J. BUTURAC – A. IVANDIJA, str. 345; *Opći šematizam*, str. 308; S. BAČIĆ, str. 262; M. VIDOVIĆ, str. 540. Nadbiskup Parzaghi je prema navodu u *Historia ecclesiae Iadrensis* preminuo 24. kolovoza 1668. godine. HEJ, fol. 27^a.

⁵⁸² Arhiv Zadarske nadbiskupije, kutija *Synodalia I*: Constitutiones et Decreta illustrissimi ac reverendissimi D. D. Evangeliste Parzaghi M. D. archiepiscopi Iadrensis. In sua prima dioecetano synodo promulgatae die 13. 14. et 15. Mensis Octobris 1680 (prijepis sinodalnih odredbi koji je danas pohranjen u Nadbiskupskom arhivu u Zadru, prepisan je 1863. godine).

⁵⁸³ V. BLAŽEVIĆ, str. 126. Detaljnije je ovaj nadbiskup izvijestio Sv. Stolicu dva puta, 1676. i 1688. godine. ASV, cod. 413A, fol. 161–183.

⁵⁸⁴ Djelo je prema navodu C. F. Bianchija bilo naslovljeno "Decreta synodalia ad morum reformationem et ad restaurandam ecclesiasticam disciplinam docte utiliterque complicavit." C. F. BIANCHI, *Zara cristiana*, I, str. 218.

⁵⁸⁵ I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 63–64^a. U *Povijesti Zadarske Crkve* nadopunio je nepoznati kompilator Ponteovu kronotaksu sljedećom rečenicom: "1669. [47]. Frater Evangelista Parzaghus, cremensis ordinis sancti Francisci de observantia, obiit 26 Augusti 1688." HEJ, fol. 27^a.

⁵⁸⁶ Viktor Prioli je bio 20. prosinca 1688. godine imenovan zadarskim nadbiskupom i obnašao je službu do 5. studenog 1712. godine. HEJ, fol. 27^a; I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 64^a–66; *Hierarchia catholica*, V, str. 225; J. BUTURAC – A. IVANDIJA, str. 345; *Opći šematizam*, str. 308; S. BAČIĆ, str. 262; M. VIDOVIĆ, str. 540.

⁵⁸⁷ Vicko Zmajevića je imenovao 22. svibnja 1713. godine papa Klement XI. (1700.–1721.) zadarskim nadbiskupom. I. ZANOTTI-TANZLINGHER, fol. 66–67^a; *Hierarchia catholica*, V, str. 225; J. BUTURAC – A. IVANDIJA, str. 345; *Opći šematizam*, str. 308; S. BAČIĆ, str. 262; M. VIDOVIĆ, str. 540.

⁵⁸⁸ *Hierarchia catholica*, VI, str. 241; J. BUTURAC – A. IVANDIJA, str. 345; *Opći šematizam*, str. 308; S. BAČIĆ, str. 263; M. VIDOVIĆ, str. 540.

Valerije Ponte preminuo 2. srpnja 1679. godine⁵⁸⁹ i nije nikako mogao poznavati spomenute osobe, koje su kompilatori uvrstili u Catalogus C i D.

U Znanstvenoj knjižnici u Zadru pohranjene su danas tri kronotakse zadarskih biskupa i nadbiskupa, čiji bi autor trebao biti Valerije Ponte: Ms 856, fol. 32–38, ovdje označen kao Catalogus A, zatim Ms 856, fol. 43–44^a, ovdje naveden kao Catalogus C, te još Ms 112, fol. 31–35, ovdje spomenut kao Catalogus D. Radi lakšeg pregleda preuzeta su iz Ponteove *Historia ecclesiae Iadrensis* imena biskupa i nadbiskupa, Ms 112, fol. 15^a–27^a, koji je označen kao Catalogus B. Sve spomenute kronotakse su pri redanju biskupa skoro identične navodeći imena dvadesetorice biskupa. U pitanju nadbiskupa se znatno razlikuju i samim time pokazuju kako Ponte nije mogao biti svima autor. Ponte je autor samo prve kronotakse (Catalogus A). Ova serija predstavlja autorovu radnu skicu; nastala je poslije 1637. godine i dovršena za vrijeme nadbiskupa Teodora Balbija; u njoj je uz imena biskupa spomenuto još i 48 nadbiskupa. Druge se dvije kronotakse razlikuju, Catalogus C navodi imena 50 nadbiskupa, a Catalogus D imena 53 nadbiskupa; uz njih se spominje i ninski biskup Marko Loredan kao apostolski administrator (Catalogus A ga ne spominje). Obadvije kronotakse su zaključene s imenom nadbiskupa Karamana. Ovdje spomenuti Catalogus B uz biskupe navodi još 48 nadbiskupa i serija se zaključuje s imenom nadbiskupa Priolija i pozivaju se izričito na argumentaciju Ponte u njegovoj *Povijesti Zadarske Crkve*, kada donose podatke o nadbiskupu Jakovu de Fulgineu. Ova je činjenica evidentan dokaz da je neka nepoznata ruka kompilatorski obradila Ponteov tekst.

Doprinos Valerija Ponte povijesnoj se znanosti danas ne smije nikako podcijeniti niti omalovažavati, nego ga treba smjestiti u kontekst historiografije 17. stoljeća. On je svojim radom utirao put modernoj historiografiji ukazujući na važnost arhivskog materijala razasutog po raznim arhivima; danas je on najvećim dijelom pohranjen u Državnom arhivu u Zadru i Arhivu Zadarske nadbiskupije. Ponteov rad nije ostao neprimijećen, nego ga je historiografija cijenila i cijeni njegov doprinos boljem poznavanju zadarske prošlosti. Ivan Lucius Lučić, s kojim ga je vezalo prijateljstvo sve do smrti, prvi se poslužio njegovim radom, a zatim osobito utjecajni Daniele Farlati. Ovaj se u svom djelu *Illyricum sacrum* u petom svesku pozivao na Ponteovu argumentaciju. Valerije Ponte je imao utjecaja i na kasnije zadarske povjesničare 18. i 19. stoljeća. Ivan Zanotti-Tanzlingher i Carlo F. Bianchi od njih su samo dvije najutjecajnije osobe. Veličina Ponteova rada i njegove kronotakse jadertinskih prvosvećenika sastoji se u tome što ju je on među prvima pokušao pročistiti od nanosa srednjovjekovnih kronika spominjući samo pouzdane osobe, čija se autentičnost mogla dokazati dostupnim vrelima. U tom je pothvatu svakako imao znatnog uspjeha i njegov pokušaj predstavlja velik napredak, na kojemu mu mogu biti zavidni i današnji crkveni povjesničari.

⁵⁸⁹ Stjepan Antoljak ispravlja Miroslava Kurelca koji donosi podatak da je Valerije Ponte preminuo 5. srpnja 1679. godine. M. KURELAC, *Suvremenici*, str. 138; S. ANTOLJAK, I, str. 150.

Zvezdan STRIKA: "CATALOGUS EPISCOPORUM ET ARCHIEPISCOPORUM
URBIS IADERTINAE" DES ARCHIDIAKONS VALERIUS PONTE

Zusammenfassung

In der Bibliothek von Zadar (Znanstvena knjižnica u Zadru) sind drei verschiedene *series episcoporum et archiepiscoporum urbis Iadertinae* vorhanden. Sie werden dem Archidiakon Valerius Ponte (1603–1679) zugeschrieben: Manuskript 856, fol. 32–38, wird hier als Catalogus A, Manuskript 856, fol. 43–44^a als Catalogus C und Manuskript 112, fol. 31–35 als Catalogus D bezeichnet. Um eine bessere Übersicht zu erhalten, wurden aus der *Historia ecclesiae Iadrensis* des Verfassers (ebenfalls in derselben Bibliothek, Manuskript 112, fol. 15^a–27^a vorhanden) die Namen der Bischöfe und der Erzbischöfe aufgelistet. Sie werden hier als Catalogus B bezeichnet. Alle *series episcoporum et archiepiscoporum* sind sich bezüglich der Bischöfe einig und nennen nur 20 Namen. Was die Namen der Erzbischöfe betrifft, so unterscheiden sie sich deutlich voneinander und zeigen damit, dass Valerius Ponte nicht der Verfasser aller drei "series" sein kann, sondern dass er nur Catalogus A entworfen hat. Diese Arbeitsliste ist nach 1637 entstanden. Sie erwähnt neben den Bischöfen auch noch 48 Namen von Erzbischöfen. Catalogus C und D unterscheiden sich in der Frage der Erzbischöfe. Während der Catalogus C 50 Namen von Erzbischöfen erwähnt, nennt der Catalogus D 53 Namen. Demgegenüber erwähnt Catalogus B nur 48 Namen.

Der Beitrag des Valerius Ponte darf nicht unterschätzt, sondern seine Leistung sollte im Kontext der Historiographie des 17. Jahrhundert gewürdigt werden. Mit seiner Arbeit machte er auf die Bedeutung von Originalquellen der Kirche von Zadar aufmerksam. Diese befinden sich heute im Staatsarchiv in Zadar (Državni arhiv u Zadru) und im Archiv des Erzbistums Zadar (Arhiv Zadarske nadbiskupije). Ponte beeinflusste mit seiner wissenschaftlichen Leistung Johannes Lucius aus Trogir und Daniele Farlati. Vor allem der letztgenannte Autor hat sich in seinem *Illyricum sacrum* auf die Argumentation Pontes berufen. Valerius Pontes Werk floss in die Historiographie des 18. und des 19. Jahrhunderts ein: Johannes Zanotti-Tanzlingher und Carlo F. Bianchi sind hier zu nennen. Die Bedeutung der *series episcoporum et archiepiscoporum urbis Iadertinae* liegt darin, dass hier erstmals der Versuch unternommen wurde, eine Liste von Bischöfen und Erzbischöfen zu erstellen, wobei die Personen aus den mittelalterlichen Chroniken, die nicht nachweisbar waren, nicht in die Liste aufgenommen wurden.

Zvezdan STRIKA: "CATALOGUS EPISCOPORIUM ET ARCHIEPISCOPORUM
URBIS IADERTINAE" OF ARCHDEACON VALERIUS PONTE

Summary

Today the Scientific Library in Zadar stores three chronotaxes of Zadar bishops and archbishops whose author must have been Valerius Ponte (1603–1679): Ms 865, folio 32–38, designated here as Catalogus A, then Ms 865, folio 43–44a, here designated as Catalogus C and Ms 112, folio 31–35, here mentioned as Catalogus D. The names of the bishops and the archbishops have been taken from Ponte's *Historia ecclesiae Iadrensis*, Ms 112, folio 15a–27a, which is designated as Catalogus B in order to facilitate the reading. When listing the bishops all the said chronotaxes are almost identical, listing twelve bishops. When archbishops are in question they differ to a large extent which only shows that Ponte could not have been the author of all of them. Ponte is the author of only the first chronotaxis (Catalogus A). This series is the author's working copy, it was written after 1637 and it was completed during the time of archbishop Teodor Balbo; alongside the names of the bishops it mentions 48 archbishops. The other two chronotaxes differ, catalogue C mentioning 50 archbishops and Catalogue D 53 archbishops; the Nin bishop Marko Loredan is mentioned alongside them as the apostolic administrator (Catalogue A makes no mention of him). Both chronotaxes conclude with the name of the archbishop Karaman. The above mentioned Catalogus B lists alongside the bishops 48 archbishops and the series is completed with the name of the archbishop Proli and it explicitly calls upon Ponte's argument in *The History of the Zadar Church*, when they record the facts concerning the archbishop Jacob de Fuligneo. This fact is obvious evidence that an unknown hand compiled and worked upon Ponte's text.

Today the contribution to historical knowledge made by Valerius Ponte cannot be underestimated nor should it be deprecated but rather it has to be positioned within the context of 17th century historiography. With his labors he paved the way for modern historiography pointing out the significance of archival material dispersed throughout various archives; today for the most part this has been stored in the State Archive in Zadar and in the Archive of the Zadar Archbishopric. Ponte's labor has not passed unnoticed but historiography has valued and values his contribution to a better knowledge of the past of Zadar. Ivan Lucius Lučić who was his friend up to the time of his death was the first to use his findings and afterwards he had a special influence on Daniel Farlati. In the fifth volume of his *Illyricum sacrum* the latter refers to Ponte's arguments. Valerius Ponte also influenced the later Zadar historians in the 18th and the 19th century: Ivan Zanotti-Tanzlingher and Carlo F. Bianchi are only the two most influential individuals. The greatness of Ponte's work and of his chronotaxes of Zadar church fathers consists in the fact that he was amongst the first to try to purify the Medieval chronicles by mentioning only reliable persons whose authenticity could be proven by available sources. In this chore he had great success and his attempt represents a huge step forward which can be looked upon with envy even by contemporary Church historians.

Key words: Zadar, bishops, archbishops, Valerius Ponte.

